

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ  
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Кваліфікована наукова праця  
на правах рукопису

**РИЩАК НАТАЛІЯ ІВАНІВНА**

УДК: 371.4+316.77+372.461

**ДИСЕРТАЦІЯ**

**ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ  
У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

**13.00.07 – теорія і методика виховання**

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук  
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,  
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

\_\_\_\_\_ Н.І.Рищак

Науковий керівник Бартенєва Ірина Олександрівна, кандидат педагогічних  
наук, доцент

**Вінниця – 2018**

## АНОТАЦІЯ

Рищак Н.І. Виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.07 «Теорія і методика виховання». – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Міністерство освіти і науки України, Вінниця, 2018.

У дисертації подано теоретичне узагальнення і вирішення питання виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

У межах дослідження уточнено, що культура спілкування – складне інтегральне поняття, що визначає якість та ступінь досконалості спілкування. Культура спілкування є невід’ємною частиною культури особистості, характеризує ціннісні орієнтації та нормативні парадигми спілкування, зміст та сутність морально-психологічних якостей суб’єктів спілкування, способи, засоби, правила, форми спілкування. Суттю культури спілкування є система внутрішніх ресурсів, які необхідні для створення ефективною комунікації у певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії.

На основі аналізу публікацій, було встановлено, що поняття полікультурного середовища найкращим чином демонструє, як в культурі у діалектичний спосіб об’єднуються національне і загальнолюдське. Полікультурне середовище створює ту основу, на якій формується у особистості відповідна картина світу, що дає можливість сформувати у кожної людини позитивне ставлення до представників інших народностей, націй, етносів, спрямовує прагнення дізнатися якомога більше про їх культуру, визначає потребу особистості у свободі, вміння відстоювати свою позицію та ідеали, формує духовну гнучкість і розуміння необхідності

компромісів, включення людини у життєдіяльність як окремих груп, так і суспільства в цілому.

На основі аналізу літературних джерел з досліджуваної проблеми та практики роботи сучасних закладів загальної середньої освіти визначено, що виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі – це цілеспрямований, чітко організований процес, який передбачає: формування у старшокласників ставлення до полікультурності як до загальної, об'єктивної реальності; формування гуманного ставлення до представників різних культур, їхньої історії, того внеску, який зробив той чи той етнос, нація, національність у розвиток людства; формування системи ціннісних орієнтацій, етичних настанов на контакти із представниками інших культур; опанування вихованцями знаннями щодо міжкультурних стосунків; виховання поваги до почуття честі й гідності представників інших культур; толерантного ставлення до інших поглядів і переконань, тактовності в оцінці традицій, звичаїв, ритуалів різних етносів, націй, національностей; розвиток умінь і навичок міжетнічної взаємодії, прагнення до самовдосконалення у цій діяльності; формування вмінь і навичок подолання особистісно-психологічних бар'єрів у спілкуванні, попередження ситуацій, що викликають емоційну напруженість у відносинах представників різних культур, запобігання конфліктним ситуаціям; залучення до спільних моделей і норм поведінки.

На основі аналізу теорії та практики виховання культури спілкування, виокремлено провідні компоненти культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі: *настановний* – характеризує ставлення старшокласників до оточуючих людей, подій, фактів, дійсності, явищ, до самих себе через відповідні переживання; уміння старшокласників володіти своїм емоційним станом, адекватно сприймати інформацію під час спілкування; виховання прагнення виявляти у цьому процесі відповідні моральні, етичні, культурні якості (доброзичливість, розуміння, емпатію, толерантність, тощо); розвивати розуміння психологічних особливостей

ситуації взаємодії; *світоглядний* – передбачає усвідомлення цінності іншої людини як повноправної особистості та співрозмовника; усвідомлення старшокласником своєї належності до певної етнічної спільності; наявність певного обсягу знань старшокласників щодо культурних розбіжностей та усвідомлення необхідності поповнення і розширення цих знань для забезпечення взаєморозуміння у полікультурному середовищі; виховання толерантного ставлення до культурних розбіжностей представників різних культур; *інтерактивний* – передбачає застосування знань про культуру спілкування та поведінки; збагачення досвіду відповідних умінь у певному стилі взаємодії під час спілкування; налаштованість на дієве самовиховання та самовдосконалення в означеному аспекті; бачення шляхів самовдосконалення культури спілкування.

Критеріями оцінювання визначених компонентів із відповідними показниками обрано адаптивний (емпатійність, емоційний інтелект, діалогічність); аксіологічний (етнічна ідентичність, етнічна толерантність, лінгвокультурологічні знання); функціональний (перцептивно-інтерактивна компетентність, невербальна компетентність, рефлексивна компетентність).

Схарактеризовано рівні вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (низький, середній, високий), підібрано й апробовано діагностувальні методики. Подано результати констатувального етапу експерименту.

У процесі дослідницько-експериментальної роботи обґрунтовано педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі: забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

У моделі виокремлено структурні елементи, що забезпечують можливість відтворити цілеспрямований динамічний процес виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Методологічним підґрунтям слугувала низка підходів (особистісно орієнтований, аксіологічний, лінгвокультурологічний, компетентнісний та діяльнісний) й принципів (діалогу культур, культуровідповідності, національної спрямованості виховання, гуманізації, толерантності).

Встановлено, що впровадження моделі виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі дозволило досягти позитивних змін у рівнях сформованості зазначеного феномена у старшокласників експериментальної групи порівняно з контрольною.

**Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що *вперше*:

- *обґрунтовано* педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі);

- *розроблено* модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі;

- *визначено* критерії оцінювання (адаптивний, аксіологічний, функціональний), показники вихованості, схарактеризовано рівні вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (низький, середній, високий);

- *виокремлено* компоненти культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (настановний, світоглядний, інтерактивний);

*уточнено* сутність феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»; сутність понять «культура спілкування», «полікультурне середовище», «виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»;

*подальшого розвитку* дістала методика розвитку особистісних якостей старшокласників у освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

**Практичне значення** одержаних результатів полягає в тому, що розроблено методичний інструментарій для діагностики рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі; удосконалено зміст уроків навчальних дисциплін «Українська мова та література», «Іноземна мова (англійська)», «Етика» (розкриття в змісті навчальних дисциплін значущості міжкультурної комунікації з представниками різних етносів та культур); розроблено систему позаурочних занять з учнями старшої школи (цикл практичних занять «Світ емоцій та почуттів», тренінгового курсу «Мистецтво спілкування», проект «Ми – Українці. Ми – частина загальносвітової спільноти», конкурс читців, цикл виховних та класних годин). Розроблено та апробовано методичні рекомендації щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. Матеріали дослідження можуть бути використані в системі загальної середньої освіти, а саме: у вдосконаленні навчального матеріалу дисциплін гуманітарного циклу, системи виховної роботи закладів середньої освіти. Також можуть застосовуватись у процесі викладання дисциплін «Методика виховання», «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності» у закладах вищої освіти; у процесі підвищення кваліфікації вчителів; під час написання курсових, дипломних, магістерських робіт; підготовки статей тощо.

**Ключові слова :** культура спілкування, старшокласники, полікультурне середовище, виховання культури спілкування, ціннісні ставлення та орієнтації, полікультурне виховання.

## Summury

*Ryschak N. I.* Upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment. – Manuscript.

The thesis for obtaining the academic degree: Candidate of pedagogic sciences in specialty 13.00.07 – theory and methodology of upbringing. –Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Vinnytsia, 2018.

The following thesis presents theoretical generalization and a solution to the question of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment, which allowed to determine and scientifically substantiate the pedagogical conditions of the ensuring this process; to develop a model of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment in the educational process of institutions of general secondary education; to develop, test methodological recommendations for upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment and to verify the effectiveness of pedagogical conditions experimentally.

The study clarifies that the culture of communication is a complex integral concept that determines the quality and degree of communication excellence. The culture of communication is an integral part of the person's culture, it characterizes the value orientations and normative paradigms of communication, the content and essence of the moral and psychological qualities of subjects of communication, methods, means, rules, forms of communication. The culture of communication includes a set of practical techniques, norms, rules of communication.

The culture of communication is understood as a complex of sufficiently formed its structural components: knowledge in the field of communicative disciplines (psychology, pedagogy, conflict science, logic, rhetoric, culture of speech, etc.); communicative and organizational abilities; ability to empathy,

dialogue; developed self-control, emotional intelligence; knowledge of national distinctive qualities of communicative norms, culture of verbal and non-verbal interaction etc. The essence of the culture of communication is the system of internal resources, which are necessary for creating effective communication in a certain range of situations of interpersonal interaction.

The essence of the multicultural environment can be defined as a combination of social, material, spiritual conditions of human existence and activity, which are formed in the space of residence and communication of representatives of many ethnic groups and are accordingly characterized by the simultaneous use of different languages, traditions, customs etc.

The concept of multicultural environment demonstrates in a best way how national and universal are combined in culture dialectically. The multicultural environment creates the basis on which the corresponding picture of the world is formed that makes it possible to form a person's positive attitude towards the representatives of other nationalities, nations, ethnic groups; directs the aspiration to learn as much as possible about their culture; defines person's need for freedom, the ability to defend his or her position and ideals; forms the spiritual flexibility and understanding of the need for compromises, the inclusion of a person in the life of both individual groups and society as a whole.

The upbringing of the culture of communication in a multicultural environment is becoming increasingly important for senior pupils as a special age group. Senior pupils' culture of communication in the multicultural environment is understood as the system of norms and values, experience and needs realized in interaction between the senior pupil and his peers, teachers, parents, other people who can be representatives of other cultures, in the process of exchange of meaningful, emotional and valuable information, mediated by age-specific features.

On the basis of the analysis of literary sources on the research problem and practice of modern institutions of secondary education, it is noted that the upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural



environment is a purposeful, clearly organized process that involves the formation of senior pupils' attitude towards multiculturalism as a general, objective reality; the formation of humane attitude towards representatives of different cultures, their history, the contribution made by one or another ethnic group, nation, and nationality to the development of mankind; the formation of a system of value orientations, ethical guidelines for contacts with representatives of other cultures; mastering pupils' knowledge about intercultural relationships; tolerant attitude to other views and beliefs, tactfulness in the evaluation of traditions, customs, rituals of various ethnic groups, nations, nationalities; development of skills and abilities of interethnic interaction, aspiration for self-improvement in this activity; formation of skills and abilities to overcome personal psychological barriers in communication, prevention of situations that cause emotional tension in the relations of representatives of different cultures, prevention of conflict situations; involvement in common models and behavioral standards.

The chief components of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment (adjusting, ideological, interactive) are singled out. Criteria for evaluating certain components with corresponding indicators are selected. They are adaptive (empathy, emotional intelligence, dialogicity); axiological (ethnic identity, ethnic tolerance, linguistic and cultural knowledge); functional (perceptually interactive competence, non-verbal competence, reflexive competence).

The levels of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment (low, medium, high) has been characterized, diagnostic methods have been selected and tested.

It is proved that upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment is more effective if the following pedagogical conditions are implemented: ensuring the value attitude of senior pupils to communication in the multicultural environment; reflection of the significance of the culture of communication in the multicultural environment in the content of the educational process with senior pupils; acquisition of communication experience by senior

pupils in the multicultural environment.

A model of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment was developed. It included the purpose, methodological approaches and principles, stages, pedagogical conditions, forms and methods, components, criteria, indicators and the final result. Taking into account the age, psychological and physiological features of senior pupils and the fact, that a person develops in activity and by means of the activity, an important role was devoted to active methods of education, which ensured the exchange of experience, stimulation of independent search for moral truth, contributed to the development of critical thinking, the ability to express and defend their own thoughts and views, to analyze the situation in everyday life. Interactive methods of education, namely, discussion, «brainstorming», role games, work in pairs, groups etc., practical exercises provided a kind of basic model of certain elements and communicative situations.

Methodological recommendations of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment was developed and approved. Implementation of the three pedagogical conditions was carried out in the educational process of the institution of secondary general education during the course «Art of communication»; the cycle of practical exercises «The world of emotions and feelings»; the realization of the project «We are Ukrainians. We are a part of the world community»; a «roundtable»; educational hours; practical exercises at the lessons of the humanitarian cycle, the content of which was supplemented; at the meetings of the club of international friendship.

It was established that the implementation of the model of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment allowed achieving positive changes of senior pupils' level of formation of this phenomenon in the experimental group in comparison with the control group.

**Key words:** culture of communication, senior pupils, upbringing of the culture of communication, multicultural environment, value attitudes and orientations, multicultural education.

## СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

### *Публікації у наукових фахових виданнях України*

1. Рищак Н. І. Обґрунтування педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі *Педагогічні науки: збірник наукових праць Херсонського державного університету*. Херсон, 2017. Випуск LXXX. Т. 1. С. 102 – 106.

2. Рищак Н. І. Воспитание культуры общения в поликультурной среде. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2015. №8 (СXXXVII). С. 121 – 123.

3. Рищак Н. І. Діяльність учителя з інтеграції змісту полікультурного виховання старшокласників до предметів гуманітарного циклу. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: зб. наук. пр.* Одеса, 2009. Спеціальний випуск. Ч. 1. С. 191 – 195.

4. Рищак Н. І. Проблема організації полікультурного виховання дітей у сучасній школі. *Вісник Прикарпатського університету*. Івано–Франківськ, 2008. Серія: Педагогіка. Випуск XXIV. С. 294 – 298.

5. Рищак Н. І. Сутність та завдання полікультурного виховання дітей. *Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. статей*. Серія: Педагогіка і психологія. Ялта, 2009. Вип. 13. Ч. 2. С. 184 – 188.

6. Рищак Н. І. Формування ціннісних орієнтацій полікультурності як педагогічна умова полікультурного виховання старшокласників. *Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. статей*. Серія: Педагогіка і психологія. Ялта, 2009. Вип. 21. Ч. 5. С.115 – 118.

### *Публікації в іноземних наукових періодичних виданнях*

7. Рищак Н. І. Педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. *Modern Tendencies in Pedagogical Education and Science of Ukraine and Israel: the Way to Integration*. Ariel University. Ariel, Israel 2015. Issue № 6. P. 323 - 328.

*Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації*

8. Рищак Н. І. Результати дослідно-експериментальної роботи з виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі: порівняльний аналіз. *Сучасні проблеми навчання і виховання: зб. наукових праць*. Одеса: ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського», 2018. С. 53 – 65.

9. Рищак Н. І. Специфіка формування культури спілкування підлітків у полікультурному середовищі сучасної школи. *Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі: матеріали III міжнародного конгресу* (м. Одеса, 18-21 травня 2017 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 103 – 104.

10. Рищак Н. І. Емпатійність та емоційний інтелект як показники культури спілкування в полікультурному середовищі. *Актуальні дослідження в соціальній сфері: Матеріали дев'ятої міжнародної практичної конф.* (м. Одеса, 17 травня). Одеса: ФОП Бондаренко, 2017. С. 121 – 123.

11. Рищак Н. І. Самовиховання особистості як необхідна складова виховання культури спілкування. *Проблеми якості професійної підготовки майбутніх педагогів у вищій школі: матеріали міжнародної науково-практичної конф.* (м. Одеса, 26 жовтня 2016 р.). Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. С. 49 – 50.

12. Рищак Н. І. Культура спілкування як складова культури людини. *Теорія та практика управління педагогічним процесом: матеріали міжнародної науково-методичної конф.* (м. Одеса, 21-23 травня 2015 р.) Одеса: СПД Почепкин, 2015. С. 83 – 86.

13. Рищак Н. І. Культура спілкування особистості у полікультурному середовищі. *Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток: матеріали II-ої міжнародної науково-практичної конф.* (м. Одеса, 15-16 лютого 2013р.). Одеса, 2013. С. 199 – 201.

14. Рищак Н. І. Прояв старшокласниками національної самосвідомості у процесі спілкування. *Зародження та розвиток українського цивілізаційного*

*простору: проблеми національного державотворення духовної та культурної самобутності українського народу: матеріали міжнародної науково-практичної конф. (м. Ужгород, 11-12 листопада 2011р.).* Ужгород, 2012. С. 463 – 466.

15. Рищак Н. І. Спрямовування старшокласників на самовиховання щодо полікультурного плюралізму. *Полікультурний слов'янський освітній простір: шляхи та форми інтеграції: матеріали міжнародного науково-практичного конгресу – ІХ Слов'янські педагогічні читання (м. Одеса, 6-7 вересня 2010р.).* Одеса, 2010. С. 128 – 129.

16. Рищак Н. І. Ціннісні орієнтації полікультурності. *Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону: матеріали міжнародної наукової конф. (м. Ялта, 9-11 квітня, 2009р.).* Ялта, 2009. Вип. 5. Ч. 3. С. 188 – 190.

17. Рищак Н. І. Формування у майбутніх вчителів полікультурного світогляду. *Управління якістю підготовки фахівців: матеріали XIV міжнародної науково-методичної конф. (м. Одеса, 22-24 квітня 2009р.).* Одеса, 2009. Ч.1. С. 161 – 163.

18. Рищак Н. І. Полікультурне виховання дітей як педагогічна проблема. *Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону: мат. міжнародної наукової конф. (м. Ялта, 5-7 квітня 2007р.).* Ялта, 2007. Вип. 3. Ч. 2. С. 15 – 19.

19. Рищак Н. І. Ми – українці – світ. *Сучасна школа України.* 2015. №2 (279). С. 11 – 24.

20. Рищак Н. І. Формування у старшокласників національних цінностей у процесі проектної діяльності. *Виховання і культура. Міжнародний науково-практичний журнал (альманах).* 2010. №4 (24). С. 7 – 9.

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	26
1.1. Виховання культури спілкування у полікультурному середовищі як соціально-педагогічна проблема.....	26
1.2. Сутність та структура феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі».....	48
1.3. Стан реалізації проблеми у шкільній практиці та результати констатувального етапу експерименту.....	73
Висновки до першого розділу.....	111
Список використаних джерел до першого розділу .....	113
РОЗДІЛ 2 ОБҐРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ТА МОДЕЛІ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ .....	130
2.1. Загальна характеристика педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі .....	130
2.2. Модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.....	152
Висновки до другого розділу.....	159
Список використаних джерел до другого розділу .....	161
РОЗДІЛ 3 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ТА АПРОБАЦІЯ МЕТОДИЧНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ ЩОДО ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	173
3.1. Методика організації та проведення формувального експерименту.....	173

3.2. Результати формувального експерименту та їх аналіз.....	219
Висновки до третього розділу.....	233
Список використаних джерел до третього розділу .....	237
ВИСНОВКИ.....	238
ДОДАТКИ.....	243

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Домінувальною тенденцією в розвитку світової освіти є значне поширення нововведень за умов збереження сформованих національних традицій і національної ідентичності країн і регіонів. Через це простір ускладнюється, є полікультурним і орієнтованим на розвиток людини й цивілізації загалом, більш відкритим до формування мультикультурного освітнього середовища, наднаціональним за характером знань і долучення людини до світових цінностей.

Україна як багатонаціональна, багатоконфесійна держава забезпечує поліетнічний характер українського суспільства на основі проголошення рівноправного співіснування людей незалежно від їхньої раси, мови, релігійних та інших переконань; створення умов для вільного розвитку національно-культурного життя української нації в цілому та всіх етнічних спільнот, які проживають в Україні; підтримання атмосфери взаєморозуміння та взаємоповаги між представниками різних національностей; спрямування педагогічних зусиль на виховання у юного покоління патріотизму, толерантного, шанобливого ставлення до культур різних етноспільнот, формування культури міжетнічного та міжособистісного спілкування; запобігання та протидії міжетнічній ворожнечі.

Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями, народами, представниками різних культур. На важливості формування у дитини культури діалогу, культури життя у взаєморозумінні, мирі та злагоді між представниками різних культур наголошують чинні державні документи: Конституція України, Закон України «Про освіту», Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа), Національна доктрина розвитку освіти, Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про затвердження основних орієнтирів виховання учнів 1-11 класів», наказ



Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання», лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Щодо виховання сучасного громадянина в полікультурному середовищі засобами позакласної роботи».

Зазначені пріоритети українського демократичного полікультурного суспільства є визначальними в полікультурній освіті. Принцип етнізації виховного процесу передбачає надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури. Пізнання власної історико-культурної спадщини має сприяти пізнанню глибинності взаємозв'язків кожного з них з українською нацією, її державою, переконати, що українська суверенна держава охороняє національні права всіх громадян.

Водночас, освітнє середовище закладу загальної середньої освіти вирізняється неусталеністю мультикультурних відносин, що спричиняє міжетнічні, міжмовні та міжрасові конфліктні ситуації. Відтак потребує посиленої уваги виховання культури спілкування учнів саме у полікультурному середовищі.

Філософський сенс феномена полікультурної освіти та виховання розкривається у працях М. Бахтіна, В. Біблера, І Васютенкової та ін. Учені відносять його до таких основоположних категорій філософії культури, як «культурний монізм» і «культурний плюралізм». Сучасна філософія освіти акцентує на тому, що спосіб сприйняття Іншого залежить від діалогічного за своєю природою характеру зв'язку «Я» з генералізованим Іншим; запобігти пригнічувальному сприйняттю Іншого здатен міжкультурний діалог завдяки поєднанню прагматичних та екзистенційних мотивів.

Положення та висновки теорій і концепцій щодо психолого-педагогічних аспектів міжособистісного спілкування досліджували А. Бодальов, Л. Виготський, В. Каплінський, Я. Коломінський, Н. Кузьміна, О. Леонт'єв, А. Макаренко, А. Мудрик, Б. Паригін, В. Панф'єров, І. Петрова, В. Сухомлинський, А. Свенцицький та ін.

Культура спілкування, зокрема національного – це прояв національного самоототожнення та взаємодії націй. Культура міжнаціонального спілкування за своєю суттю та змістом є як внутрішньою якістю самої нації, так і зовнішньою, набутою нацією в процесі спілкування з іншими народами, тобто у процесі взаємодії націй. Тому жодна нація не може вступити у міжнаціональне спілкування, не усвідомивши свого ставлення до інших етнічних спільностей, що її оточують. Відтак, сформована національна самосвідомість є умовою сприятливих міжнаціональних відносин, включаючи особистісні.

Феномен «культура» в аспекті формування національної свідомості та самосвідомості досліджували В. Бебик, Є. Бистрицький, В. Біблер, В. Іванов, В. Козловський, М. Херсковіц та ін., а також у педагогічному аспекті В. Волков, В. Гриньова, В. Лозова, А. Сущенко, Г. Троцько та ін.

У педагогіці «культура спілкування» трактується як система знань, умінь і навичок спілкуватися, що створена, прийнята та реалізується в конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку, а також як дотримання норм і правил спілкування між індивідами, що засновані на повазі та доброзичливості, ввічливій поведінці у громадських місцях і побуті (Г. Батищева, Б. Грінченко, О. Духнович, О. Даниленко, С. Русова, Н. Смірнова, К. Ушинський, М. Чернишова, Р. Шулигіна, Л. Юркіна та ін.). Питання виховання та формування культури спілкування особистості знайшло своє відображення у працях Т. Алексеєнко, Є. Веневцевої, О. Даниленко, О. Дубрової, І. Ільєвої, А. Мудрика, І. Петрової, В. Полторацької, М. Скрипник, М. Чернишової, Т. Чмут, О. Шестобуз, В. Штифурак, Р. Шулигіної та ін.

Науковим підґрунтям для вивчення особливостей виховання культури спілкування у полікультурному середовищі виступили: ідея цілісності культурно-історичного розвитку людства й певної схожості культур (М. Данилевський, Е. Ейлер, А. Тойнбі та ін.); ідея діалогу культур, де людина виступає як унікальний світ, який взаємодіє з іншими культурами, що творять себе у процесі цієї взаємодії і впливають на інших (М. Бахтін,

В. Біблер, С. Курганов, В. Оконь та ін.); культурно-історична теорія розвитку поведінки і психіки (Л. Виготський).

Науковці минулого і сучасності досліджували термінологічну базу культури спілкування у полікультурному середовищі, зокрема: проблему толерантності, етнічної толерантності та їхні характеристики (О. Асмолов, Л. Байбородова, Л. Ковальчук, Н. Лебедева, М. Рожков та ін.); емпатію та етноемпатію (М. Барн, Т. Гаврилова, Л. Журавльова, З. Курлянд, Н. Мак-Вільямс, У. Мак-Даугол, К. Роджерс, О. Саннікова та ін.); компетентності (В. Аніщенко, А. Василюк, С. Гончаренко, К. Корсак, А. Маркова, А. Михаличенко, А. Роботова, І. Родигіна, О. Овчарук, І. Тараненко, А. Хуторський, Е. Шорт, І. Ящук та ін.); цінності та ціннісні орієнтації (Б. Ананьєв, І. Бех, І. Кон, О. Коберник, В. Мясичев, В. Радул, М. Рокич, О. Рудіна, В. Тугарінов та ін.); поняття «полікультурне середовище» (Я. Арабчук, О. Андреева, Е. Бахіча, В. Долженко та ін.); полікультурну освіту й виховання (Р. Агадулін, В. Болгарина, Г. Дмитрієв, П. Кензьор, А. Кирпа, І. Лощенова та ін.); особливості полікультурного виховання старшокласників у контексті лінгвокультурологічного підходу (А. Солодка).

Натомість, незважаючи на численність досліджень із цієї проблематики, не створено єдиного підходу до визначення сутності феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі». Як засвідчив аналіз наявного наукового фонду, у педагогічній літературі не обґрунтовано педагогічні умови виховання культури спілкування школярів у полікультурному середовищі, зокрема старшокласників.

Вирішенню науковцями проблеми виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі перешкоджає низка суперечностей, зокрема між:

- потребою суспільства у вихованні культури спілкування особистості у полікультурному середовищі та відсутністю науково обґрунтованих методик виховання;

- необхідністю формування гармонійних стосунків між представниками різних культур та недостатнім рівнем вихованості у них культури спілкування;
- важливістю використання можливостей предметів гуманітарного циклу, позакласної роботи для виховної діяльності та неповною їх реалізацією у закладі загальної середньої освіти.

Недостатня теоретична й практична розробленість проблеми, необхідність вирішення означених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі».**

#### **Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.**

Дисертаційне дослідження виконано згідно з науковою темою кафедри педагогіки «Інтегративні технології формування і розвитку особистісних та професійних якостей майбутніх фахівців» (№ 0110U002179), що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Тема дисертації була затверджена на засіданні вченої ради Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол № 11 від 24 червня 2004 р.) та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук при НАПН України (протокол № 9 від 23 листопада 2004 р.).

**Мета дослідження** полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

**Об'єкт дослідження** – виховання старшокласників в освітньому процесі.

**Предмет дослідження** – педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

**Гіпотеза дослідження** – виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі відбуватиметься ефективніше, якщо реалізувати такі педагогічні умови: забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

Відповідно до мети, об'єкта і предмета дослідження було окреслено основні завдання:

1. З'ясувати сутність феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»; сутність понять «культура спілкування», «полікультурне середовище», «виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі».
2. Виокремити компоненти, визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.
3. Обґрунтувати педагогічні умови та змодельовати процес виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.
4. Розробити, апробувати методичні рекомендації щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі та експериментально перевірити ефективність педагогічних умов.

**Методи дослідження:** для розв'язання визначених завдань, перевірки гіпотези дослідження та досягнення мети, використано загальнонаукові методи двох рівнів пізнання, а саме: *теоретичного рівня* – вивчення та аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури, наукового доробку вітчизняних та зарубіжних науковців з виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі; логіко-системний аналіз, класифікація, аналогія, індукція, дедукція, узагальнення науково-теоретичних і практичних даних для обґрунтування педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному

середовищі; порівняння отриманих даних для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків та залежностей; *емпіричного рівня* (спостереження, анкетування, бесіди, метод експертної оцінки, самооцінки власного досвіду, психологічні тести та методики тощо) для визначення та перевірки засобів реалізації педагогічних умов; *констатувальний експеримент* для виявлення вихідного рівня вихованості культури спілкування старшокласників; *формувальний експеримент* – з метою перевірки ефективності визначених педагогічних умов; кількісний та якісний аналіз результатів дослідження з використанням *методів математичної статистики* для підтвердження висунутої гіпотези.

**Експериментальна база дослідження.** Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Одеської спеціалізованої школи № 50 I-III ступенів з поглибленим вивченням іноземних мов Одеської міської ради Одеської області, Одеської загальноосвітньої школи № 122 I-III ступенів Одеської міської ради Одеської області. В експерименті взяли участь 387 учнів і 9 вчителів.

**Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що *вперше*:

- *обґрунтовано* педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі);

- *розроблено* модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі;

- *визначено* критерії оцінювання (адаптивний, аксіологічний, функціональний), показники вихованості, схарактеризовано рівні вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (низький, середній, високий);

- *виокремлено* компоненти культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (настановний, світоглядний, інтерактивний);

*уточнено* сутність феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»; сутність понять «культура спілкування», «полікультурне середовище», «виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»;

*подальшого розвитку* дістала методика розвитку особистісних якостей старшокласників у освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

**Практичне значення** одержаних результатів полягає в тому, що розроблено методичний інструментарій для діагностики рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі; удосконалено зміст уроків навчальних дисциплін «Українська мова та література», «Іноземна мова (англійська)», «Етика» (розкриття в змісті навчальних дисциплін значущості міжкультурної комунікації з представниками різних етносів та культур); розроблено систему позаурочних занять з учнями старшої школи (цикл практичних занять «Світ емоцій та почуттів», тренінгового курсу «Мистецтво спілкування», проект «Ми – Українці. Ми – частина загальносвітової спільноти», конкурс читців, цикл виховних та класних годин). Розроблено та апробовано методичні рекомендації щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. Матеріали дослідження можуть бути використані в системі загальної середньої освіти, а саме: у вдосконаленні навчального матеріалу дисциплін гуманітарного циклу, системи виховної роботи закладів середньої освіти. Також можуть застосовуватись у процесі викладання дисциплін «Методика виховання», «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності» у закладах вищої освіти; у процесі підвищення кваліфікації вчителів; під час написання курсових, дипломних, магістерських робіт; підготовки статей тощо.

Основні положення і результати дослідження впроваджено в освітній процес Одеської спеціалізованої школи № 50 I-III ступенів з поглибленим

вивченням іноземних мов Одеської міської ради Одеської області (акт про впровадження № 268 від 15.11.2016 р.), Одеської загальноосвітньої школи № 122 I-III ступенів Одеської міської ради Одеської області (акт про впровадження № 731 від 17.11.2016 р.), Одеського приватного навчально-виховного комплексу «Ор Самеах» (акт про впровадження № 302 від 11.11.2016 р.), навчально-виховного комплексу «Балтська загальноосвітня школа I-III ступенів № 2-гімназія» (акт про впровадження № 116 від 07.11.2016 р.), Тульчинської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 2 Тульчинської районної ради Вінницької області (акт про впровадження № 447 від 08.11.16 р.).

**Апробація результатів дослідження.** Основні положення, висновки та результати дослідження доповідалися на: міжнародних науково-практичних конференціях: «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (м. Одеса, 2017 р.), «Modern Tendencies in Pedagogical Education and Science of Ukraine and Israel: the way to integration» (Ariel – Odesa, 2015 р.), «Проблеми якості професійної підготовки майбутніх педагогів у вищій школі» (Одеса, 2016 р.), «Теорія та практика управління педагогічним процесом» (Одеса, 2015 р.), «Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток», (Одеса, 2013 р.), «Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення духовної та культурної самобутності українського народу» (Ужгород, 2011 р.), «Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону», (Ялта, 2009 р.), «Управління якістю підготовки фахівців» (Одеса, 2009 р.), «Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону» (Ялта, 2007 р.); III міжнародному конгресі «Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі», (м. Одеса, 2017 р.), міжнародному науково-практичному конгресі – IX Слов'янські педагогічні читання «Полікультурний слов'янський освітній простір: шляхи та форми інтеграції» (Одеса, 2010 р.).



**Основні результати дослідження** висвітлено в 20 публікаціях автора, зокрема: 7 публікацій у фахових виданнях України, 1 – у науковому періодичному виданні іншої країни, 12 – апробаційного характеру.

**Структура та обсяг дисертації.** Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст дисертації викладено на 199 сторінках. У дисертації вміщено 10 таблиць, 3 діаграми та 1 малюнок. У списку використаних джерел 307 найменувань, з них 13 іноземними мовами.

**РОЗДІЛ 1**  
**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ**  
**КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ**  
**У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

**1.1. Виховання культури спілкування у полікультурному середовищі як соціально-педагогічна проблема**

Освіта та виховання орієнтовані на формування та розвиток людини як суб'єкта власної життєдіяльності. «Якщо виховання – постійне сходження до культури та повсякденне відтворення культури у всіх її життєвих актах, то призначенням виховання є формування особистості, яка б набувала у процесі розвитку здатність самостійно будувати свій варіант життя, достойний людини» [172, с.62].

На сучасному етапі розвитку суспільства виховання культури спілкування – одна з основних задач виховання, адже одним з пріоритетних завдань педагогіки є виховання молоді, здатної здійснювати ефективну взаємодію у полікультурному середовищі.

Дослідження проблеми виховання культури спілкування у полікультурному середовищі неможливе без розгляду понять: «культура», «спілкування», «культура спілкування», «виховання культури спілкування».

Необхідно зазначити, що культура – складний, багатокomпонентний феномен. Жодна характеристика не є вичерпною, оскільки залежно від конкретних завдань аналізу можуть виникати суттєві розбіжності у визначенні її елементно-структурних зв'язків. Найбільш поширеним визначенням поняття «культура» є сукупність результатів людської діяльності, яка включає в себе як елементи матеріальної складової культури, так і духовні компоненти [157]. Усі вони пронизують людське суспільство й, своєрідно переплітаючись у різних народів, створюють їх неповторну самобутність.

У «Словнику культурологічних термінів» знаходимо таке розшифрування: культура (від лат. «обробіток, вирощування, догляд») — спосіб людського буття, сукупність умов та обставин, за допомогою яких людина виявляє себе у всій повноті своїх здібностей і які визначають увесь спектр практичної й духовної діяльності людей, їх ставлення до навколишнього світу й до самих себе [58, с.146].

Суть соціального призначення терміну «культура» розкривається в багатьох дефініціях: 1) надбіологічний спосіб адаптації людства до природного середовища, яке змінюється; 2) форми та способи комунікації людей; 3) соціальна пам'ять людства; 4) нормативно – спадкове програмування суспільної поведінки людей; 5) характеристика типу суспільства або певної стадії його розвитку; 6) єдність людських дій, стосунків та установок, які забезпечують соціальну стабільність [71, с. 105].

Зрозуміти сутність культури можна лише через призму діяльності людини, суспільства, народів, що населяють нашу планету. Культура не існує поза людиною. Її виникнення обумовлено тим, що людина постійно шукає сенсу свого життя та діяльності. Разом з цим, не існує ані суспільства, ні соціальної групи, ні людини без культури чи поза нею. В культурі розкривається духовний світ людини, її сутність, тобто: здібності, потреби, світогляд, знання, вміння, соціальні почуття, національний характер тощо. Будь-яка людина в процесі свого життя оволодіває тією культурою, яка була створена її попередниками. Разом з тим вона вносить свій вклад в культуру суспільства, оскільки результати її трудової діяльності мають культурне значення. За створеними в ту чи іншу епоху цінностями можна судити про рівень культури даної епохи [78].

В широкому розумінні культура трактується в наш час багатьма вченими як процес і наслідок людської діяльності. Інакше кажучи, культура виступає як міра людського в природі, а також і у самій людині. Такий підхід дозволяє включити в сферу культури всі види людської діяльності: матеріальну і духовну діяльність в усіх формах їх прояву. Тому феномен

культура можна визначити як творчу діяльність людей і сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людством у процесі історії, а також взаємовідносини, що склалися в процесі розподілу культурних надбань [78].

У процесі спілкування забезпечується життєдіяльність людини та суспільства, змінюється структура та сутність соціальних суб'єктів, формуються історично конкретні типи особистостей і розмаїття людських індивідуальностей, відбувається соціалізація людини, становлення її як особистості.

За думкою О. Леонтьєва, «спілкування – це процес або процеси, що відбуваються всередині певної соціальної спільності – групи, колективу, суспільства в цілому, процеси за своєю сутністю не між індивідуальні, а соціальні. Вони виникають через суспільну потребу, суспільну необхідність. Спілкування – це те, що забезпечує колективну діяльність» [82, с. 4].

У контексті нашого дослідження важливими є ряд висновків відомих науковців. Так, декілька основних параметрів процесу спілкування виокремлює Б. Паригін, а саме: психічний контакт, що виникає між індивідами та реалізується в процесі їхнього взаємного сприйняття один одним; обмін інформацією засобом вербального або невербального спілкування; взаємодія та взаємовплив один на одного. Цей підхід дав йому змогу визначити три аспекти спілкування: комунікативну, перцептивну та інтерактивну [105, с. 221].

Вивчаючи види комунікації, А. Свенцицький стверджує, що: «Часом невербальна комунікація навіть переважає за своєю дієвістю вербальні форми. Невербальною комунікацією є передання інформації без використання мови слів. При цьому ми отримуємо інформацію за допомогою зору, фіксуючи такі виразні елементи поведінки, як експресію обличчя, жести, позу, міміку, зовнішній вигляд у цілому» [132, с. 242].

У деяких соціально-психологічних дослідженнях розглядається роль, функції людини у процесі спілкування. В. Панфьоровим виокремлено шість

функцій людини у процесі спілкування: комунікативні – функції взаємозв'язку людей; інформаційні – функції передавання інформації; когнітивні – функції осмислення і сприйняття інформації; емотивні – функції переживання людиною своїх взаємовідносин з іншими людьми; конативні – функції керівної дії тих чи тих цінностей людини на процес спілкування; креативні – функції перетворення, зміни, виховання людей у процесі спілкування [106, с. 82 – 88].

Важливими в рамках дослідження є також висновки про вплив спілкування на поведінку та розвиток людини. Спілкуючись, людина вдосконалює власний стиль поведінки залежно від умов, що висуває суспільство, від тих соціальних груп, до яких вона належить [9, с. 79].

У спілкуванні, у взаємодії людей здійснюється узгодження цінностей, норм, ідеалів, почуттів, настроїв і всіх інших атрибутів душевного й духовного світу людини. У цьому процесі відбувається зміна властивостей як суб'єктів взаємодії, так і об'єктів узгодження (цінностей, норм та ін.) [7, с. 276].

Спілкування, як зазначає І. Кон, – це виховання корисних звичок, тренування вчинків, гідної поведінки [70].

За І. Петровою, спілкування, як одна з форм людської життєдіяльності, виступає необхідною умовою формування та розвитку особистості. Воно є невід'ємною частиною соціального буття, засобом формування, функціонування індивідуальної та суспільної свідомості. Спілкування пронизує всю культуру, охоплюючи як внутрішні, так і зовнішні взаємозв'язки. Саме на основі одночасного процесу єднання – виокремлення можлива культура, починаючи зі спілкування, як основної складової індивідуальної свідомості та закінчуючи спілкуванням між культурами та їх єднанням в інтегральному розумінні людської культури [108].

Також, І. Петрова доходить висновку, що культура та спілкування знаходяться у діалектичній єдності та взаємодіють через опосередковану діяльність особистості. Інтегруючись одне з одним, культура та спілкування

утворюють нове у змістовному та структурному плані поняття «культура спілкування» [108].

Вивченню культури спілкування приділяли увагу вітчизняні педагогічні класики Б. Грінченко, А. Макаренко, П. Могила, І. Огієнко, Ф. Прокопович, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.

У науці розглянуто багато аспектів і напрямів вивчення та формування культури спілкування: досить глибокі дослідження культури спілкування знаходяться в галузі філософії (А. Добрович [46], І. Ільєва [59], Б. Паригін [105], В. Соковнін [140] та ін.), психології (Г. Андрєєва [5], О. Бодалев [23], Я. Коломінський [69], О. Леонтєв [82], В. Панфьоров [106], Л. Петровська [109], Н. Творогова [150] та ін.).

Проблема виховання та формування культури спілкування особистості знайшла своє відображення у працях вітчизняних та зарубіжних (Н. Антонова [8], Є. Венєвцева [31], О. Даниленко [42], І. Ільєва [59], В. Каплінський [62], О. Корніяка [73], А. Мудрик [96], І. Петрова [108], Н. Смирнова [138], М. Чернишова [163], О. Шестобуз [166], Р. Шулигіна [169] та ін.) учених.

Необхідність у спілкуванні та вихованні культури спілкування уходить корінням у давнину. За свідченнями Геродота (V ст. до н. е.), наші пращури при світлі вогнища «казали казку», тобто проводили час, спілкуючись. Цікавим є факт того, що вже за давніх часів люди могли знаходити спільну мову, вирішуючи через віче важливі державні справи («Велесова книга» або «Скрижалі буття українського народу»). Такі загальноприйняті зараз норми моралі як повага до старших, взаємодопомога, хоробрість, чесність беруть початок з тих давніх часів. Про культуру спілкування писали перший митрополит Київської Русі Іларіон, оратор та мислитель К. Туровський. Дбав про культуру спілкування та етикет князь В. Мономах. У XVII ст. в Україні великий вплив на людину та її культуру спілкування з іншими людьми мали центри духовної культури та духовні особи – мислителі, а також перші центри освіти та культури (Львівська братська школа та Острозька греко-

слов'яно-латинська школа, Києво-Могилянська академія). У Києво-Могилянській академії працювали видатні вихователі й мислителі, які вчили учнів культури спілкування. На їхню думку, шлях до успіху в спілкуванні пролягає через пізнання себе та іншого, через використання етичних норм і правил, що притаманні лише гуманному суспільству [53].

У книзі «Риторика» Ф. Прокопович підкреслював, що потрібно застосовувати етичні правила і норми поведінки в поєднанні з вимогами психології та риторики. Йдучи за античними риторами – Аристотелем, Цицероном, він дійшов висновку, що словесне вираження полягає в тому, щоб найдобрішими словами і вишуканими формами речень оформити той матеріал, який ми талановито підбрали і розважливо розмістили в певному порядку. У спілкуванні люди повинні використовувати слова чарівні, милозвучні, приємні, образні та вагомі, адже лише за допомогою етики, мистецтва слова й мистецтва спілкування можна впливати на людей та їхні переконання [112].

На думку Г. Сковороди, ритуальні норми та правила, переконання приносять користь суспільству та людині тоді, коли вони спираються на добродієність. Спілкуючись з іншими, кожна людина зможе реалізувати свої природні обдарування в новому суспільстві, яке можна побудувати лише за допомогою освіти й самопізнання, культури [107].

Зв'язок людей у процесі спілкування є умовою існування групи як цілісної системи. Спілкування координує спільні дії людей і задовольняє потребу в психологічному контакті. Культура спілкування у вузькому розумінні – це сума набутих людиною знань, умінь та навичок спілкуватися, які створені, прийняті та реалізуються в конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку. Культура спілкування залежить від особистості, її якостей [53].

Характеризуючи особливості спілкування певної соціокультурної групи, О. Даниленко [42], також використовує поняття «культура спілкування», яку розуміє як специфічні способи поведінки людини, що

забезпечують хід спілкування між людьми. У широкому розумінні, за уявленням автора, до культури спілкування належать фактично всі прийняті в тій чи тій культурній спільноті способи виразити думку та почуття, ставлення до іншої людини чи до самого себе: слова, організовані у мовлення, її динамічні характеристики, інтонації; вираз обличчя; поза; жести тощо, що забезпечують можливість взаєморозуміння людей та їхньої взаємодії.

Н. Смірнова розділяє «культуру спілкування особистості» та «культуру спілкування суспільства». Вона вважає, що культура спілкування особистості – складне особистісне утворення, що характеризується ступенем засвоєння, прийняття, застосування та збагачення особистістю духовних багатств суспільства у сфері спілкування (цінностей, норм, наукових знань) [138].

У педагогічній дискусії окремі аспекти виховання культури спілкування стали предметом дослідження ряду дисертаційних робіт, зокрема культура спілкування особистості (І. Петрова) [108]; формування культури спілкування старшокласників у виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів (Р. Шулигіна) [169]; формування культури спілкування студентів непедагогічних вузів (Л. Юркіна) [172]; виховання культури спілкування у колективі старшокласників профільної школи (О. Лозова) [84]; формування культури спілкування молодших школярів з однолітками у позакласній діяльності (О. Шестобуз) [166]; формування основ культури спілкування у дітей 5-7 років в умовах навчально-виховного комплексу «дошкільний навчальний заклад – початкова школа» (О. Дуброва) [50]; виховання білінгвальної культури спілкування студентів вищих навчальних закладів (Є. Веневцева) [31].



Таблиця 1.1

## Поняття «культура спілкування» в ряді дисертаційних досліджень

Поняття	Джерело
Культура спілкування особистості виступає як зв'язувальна ланка між динамічними та відносно стійкими компонентами культури особистості. Вона може бути представлена як якісний рівень форм та способів взаємодії людини з іншими людьми, що є результатом, з одного боку, соціалізації, а з іншого – саморозвитку особистості.	І. Петрова [108]
Культура спілкування – наявні в суспільстві й в людському житті форми розвитку спілкування, його структурування і ціннісно-сислової організації, а також їх реалізацію безпосередньо у стосунках з людьми (сукупність кількісних і якісних його характеристик, комунікативних і перцептивних умінь тощо).	Р. Шулигіна [169]
Культура спілкування включає культуру поведінки, адаптуючи її правила для кожного конкретного випадку, наповнюючи їх етичним змістом, насамперед, для досягнення максимальної зручності довколишніх. Сутність культури спілкування – забезпечення такої техніки комунікації, що забезпечить взаємодію, коли люди не тільки не будуть «заважати один одному», але й кожний із них зможе зберегти свою власну гідність та індивідуальність.	Л. Юркіна [172]
В культурі спілкування продуціюються комунікативні якості старшокласників, основою яких є діалог як універсальна, природна форма людського спілкування. Культура спілкування залежить також від характерних особливостей колектива людей. В свою чергу основною умовою існування повноцінного колективу являється стиль відношень учасників як	О. Лозова [84]

засіб виховання культури.	
Культура спілкування – явище багатопланове, яке передбачає наявність розвиненого мислення, володіння мовними і позамовними знаннями, вміннями, що забезпечують логічність, експресивність, стилістичну адекватність мови, норм та виразне використання невербальних засобів комунікації. Культура спілкування регулюється усталеними у певному суспільстві формальними нормами та етикетом як сукупністю правил поведінки, що стосуються зовнішнього прояву міжособистісних відносин і передбачає вміння передавати свої думки, почуття, емоції іншим людям, не лише говорити, а й слухати, виявляти доброзичливість, співчуття, ввічливість, тактовність, емпатію.	О. Дуброва [50]
Культура спілкування – це структурно-функціональна єдність комунікативних знань, якостей і вмінь суб'єкта спілкування, що мають для нього особистісний смисл і дають змогу досягти соціально-комунікативних цілей.	О. Шестобуз [166]
Культура спілкування – складне утворення і така складова культури особистості, котра містить сукупність гуманістичних цінностей, відповідних особистісних якостей і комунікативних умінь адекватної поведінки у різних ситуаціях спілкування.	Є. Веневцева [31]

Отже, у кожному із згаданих вище досліджень так чи інакше звернено увагу на необхідність формування моральних основ культури спілкування: поваги до людей, доброзичливості, толерантності, чуйності, почуття власної гідності а також психологічну культуру, культуру мови та обізнаність про сутність процесу спілкування.

Також вважаємо доцільним звернути увагу на виділені в зазначених дисертаційних дослідженнях функції культури спілкування. Відтак, І. Петровою пропонується така ієрархія основних функцій культури спілкування особистості:

- ціннісна, що надає особистості можливість вибору цінностей, які відповідають її потребам, інтересам, ідеалам;
- пізнавальна, що міститься у пізнанні самого себе через пізнання іншої людини;
- регулятивно-нормативна, що здійснюється через систему правових, морально – етичних норм та вимог суспільства, традицій і звичаїв;
- інформативна, що забезпечує збереження та передання соціального досвіду, а також організацію спільної діяльності;
- семіотича, що представляє накопичений людством культурний досвід у вигляді певних знаків та сприяє залученню особистості до культури свого часу;
- соціально-психологічна, що спрямована на створення оптимальних з психологічного точки погляду умов спілкування [108].

Також, Л. Юркіною виділено такі функції культури спілкування [172]:

- культура спілкування є єднанням процесу створення етичних цінностей і процесу освоєння цих цінностей, тобто виконує аксіологічну функцію;
- культура спілкування виконує нормативну функцію, оскільки висуває певні вимоги до людини, що зафіксовані в традиційних нормах поведінки та звичаях;
- культура спілкування виконує виховну функцію, сприяючи формуванню певних якостей особистості, які досягаються у процесі взаємодії учасників спілкування;
- культура спілкування виконує регулятивну функцію, ототожнюючи собою систему певних якостей особистості, що є регулятором соціальних відносин

Регулятивна функція культури спілкування, впливає на особистість та визначає два рівні культури спілкування. Перший – етикетний – виявляється, наприклад, у таких якостях особистості, як ввічливість з усіма її відтінками, тактовність, скромність та точність [172, с. 104 – 109]. Етикетний рівень забезпечує зовнішній бік культури спілкування особистості.

Другий, етичний, виявляється не одразу, для нього характерне досить глибоке розуміння та засвоєння категорій моралі й переведення їх у моральні переконання особистості, наприклад, уявлення про обов'язок, справедливість, добро та зло. Осмислені, прийняті та такі, що перейшли в переконання, етичні категорії складають основу культури спілкування - внутрішній її бік [172].

Отже, етичний аспект має вагоме значення для культури спілкування: моральні параметри спілкування визначають його сутність, спрямованість, визначеність, гуманістичний зміст та рівень культури. Поняття «етика спілкування», виражає моральний зміст феномена «культура спілкування», що є ширше, ніж об'єм поняття «етика спілкування», оскільки культура спілкування включає до себе всю сукупність цінностей, якостей, норм, поведінкових стереотипів. Етика спілкування розглядає лише моральний аспект цих цінностей, якостей, норм. Культура спілкування не обмежується лише поведінковим рівнем, якісною оцінкою поведінки, оскільки включає культуру мови, почуттів, міміки, жестів, психологічну культуру суб'єктів спілкування, культуру свідомості.

Ми поділяємо думку М. Чернишової [163], яка вважає, що культура спілкування в широкому розумінні є сукупністю норм, способів, форм взаємодії людей, які прийняті до певної соціальної групи як своєрідні еталони спілкування. Автор помічає, що культура спілкування має відбиток національної своєрідності того чи того народу. Її прояв визначається неповторністю історичного розвитку народу, національними традиціями, особливостями життя суспільства на кожному етапі його розвитку.

Культура спілкування суспільства – це ступінь розвитку духовних багатств суспільства у сфері людських взаємин: гуманістичних принципів і цінностей, етичних та етикетних норм, системи знань у галузі спілкування, певний рівень володіння ними та ступінь їх використання [138].

Звичайно, всі відносини виявляються в дії; змінюються, перетворюються і з'являються також у дії. Діяльність виступає однією з умов і засобом вияву

культури спілкування. Завдяки їй і через неї людина пізнає світ, себе, формує свою самосвідомість, моральні та соціальні настанови, реалізує власне «Я». І відповідно до того, на які саме сфери життєдіяльності спрямовані інтереси людини, у яких формах і наскільки значуще вона реалізує себе, настільки можна говорити про успішність і значущість вияву культури спілкування особистості [169, с. 210].

У результаті аналізу трактувань поняття «культура спілкування» розуміємо його як сукупність достатньо сформованих її структурних компонентів: знання у сфері комунікативних дисциплін (психологія, педагогіка, конфліктологія, логіка, риторика, культура мовлення та ін.); комунікативні та організаторські здібності; здатність до емпатії, діалогу; розвинений самоконтроль, емоційний інтелект; знання національної своєрідності норм спілкування, культура вербальної й невербальної взаємодії тощо.

Отже, суттю культури спілкування є система внутрішніх ресурсів, які необхідні для створення ефективної комунікації у певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії.

Вважаємо, можна говорити про культуру спілкування особистості як про систему якостей, що включає: доброзичливість, ввічливість, тактовність, креативність; культуру мовної дії; культуру самоналаштування на спілкування й психоемоційної регуляції власного стану; культуру жестів і пластики рухів; культуру сприйняття комунікативних дій партнера спілкування; культуру емоцій тощо.

Як на наш погляд, культура спілкування – складне інтегральне поняття, що визначає якість та ступінь досконалості спілкування. Культура спілкування є невід'ємною частиною культури особистості, характеризує ціннісні орієнтації та нормативні парадигми спілкування, зміст та сутність морально-психологічних якостей суб'єктів спілкування, способи, засоби, правила, форми спілкування. Культура спілкування включає сукупність практичних прийомів, норм, правил спілкування.

Зауважимо, що питання виховання культури спілкування набуває особливої значущості саме у старшому шкільному віці. Кожен віковий період – це якісно особливий етап психічного розвитку, що характеризується багатьма змінами. Сукупність цих змін утворює неповторність структури особистості на всіх етапах її розвитку. Пояснимо сензитивність старшого шкільного віку для виховання культури спілкування в полікультурному середовищі.

Старший шкільний вік – вік переходу до дорослості. Головне в їх соціальній ситуації розвитку – це спрямування на майбутнє, тобто закінчення школи і вибір професії.

Значна частина учнів повністю оволодіває своїми пізнавальними процесами: сприйняттям, увагою, пам'яттю, уявою, мисленням, підпорядковуючи їх завданням діяльності. Увага все частіше стає постдовільною. Зростає роль словесно-логічного запам'ятовування. У мисленнєвій діяльності спостерігається високий рівень узагальнення і абстрагування, схильність до причинного пояснення явищ, аргументування, доведення, зв'язування матеріалу в систему. Вдосконалюється мова, збільшується словниковий запас. Старшокласники прагнуть самостійності суджень, не схильні довіряти авторитетам, часом переоцінюють свої можливості і виявляють критиканство [152, с. 5].

В юнацькому віці виразно виявляється потреба у формуванні світогляду, тобто розумінні закономірностей довколишнього світу і створенні системи поглядів, тому розвинений старшокласник цікавиться досить широким колом явищ політики, економіки, культури, мистецтва тощо. Важливою частиною світогляду є моральні переконання. Старшокласники прагнуть самостійно розібратися в моральних проблемах і не люблять, коли дорослі пропонують їм готові і категоричні формулювання. У багатьох старшокласників є прагнення до чесного життя, самовдосконалення, служіння суспільству – це те, що називають юнацьким романтизмом або максималізмом. Проте ці прагнення часто мають поверховий характер і в

реальному житті поєднуються з вузьким практицизмом і навіть безпринципністю [152, с. 5].

Старшокласники думають про себе і передусім про ті свої особливості, що допоможуть їм посісти певне місце в житті і суспільстві. У старших школярів домінують три типи мотивів: самовираження, справедливості й моральної рефлексії. У ранньому юнацькому віці формується стійке уявлення про себе, актуалізуються проблеми самореалізації, самовизначення [19].

Зростання інтелектуальних і фізичних можливостей старшокласників визначає найбільш помітну рису їхньої поведінки – прагнення до самоствердження. Позитивні форми самоствердження полягають у досягненнях у навчанні, спорті, мистецтві тощо. Негативне самоствердження найчастіше здійснюється через дотримання норм юнацької субкультури [152, с. 5].

Як зазначає І. Кон, потреби у самопізнанні, самоствердженні та формуванні уявлень про навколишню дійсність об'єднуються й утилюються у потреби у спілкуванні [70].

Ранній юнацький вік – це етап пошуку самостійних життєвих орієнтирів, вибору соціальних норм і цінностей, які далі вже доросла людина реалізує в житті. Одним із основних завдань юнацького віку являється формування системи цінностей та етнічної свідомості як орієнтирів власної поведінки: критичний аналіз цінностей навколишньої культури повинен привести до формування самостійної структури цінностей як керівництво до дій [111].

Отже, психологія старшокласників відзначається суперечливими явищами. З одного боку – зростання інтелектуальної і моральної зрілості, пошуки світогляду, спрямованість на майбутнє, юнацький романтизм, довіра до авторитетних дорослих. З іншого – тенденції негативізму, який виступає у вигляді юнацької субкультур з її небезпечним ухилом у бік зневаги до моралі.

Ця загальна суперечливість психології старшокласників породжує деякі типові прояви суперечливої поведінки: пред'явлення високих вимог до дорослих і поблажливе ставлення до власних недоліків; співіснування у свідомості і вчинках старшокласників принципності в значному і безпринципності в малому, буденному; схильність до емоційно перебільшених переживань особистих неприємностей, які часом викликають неадекватні вчинки [152, с. 6].

Особистість учня-старшокласника характеризується активністю, але не завжди стійким інтересом до цілей виховання в системі загальнолюдських цінностей. Це виражається в самовипробовуванні на тлі самовираження, самозмінення, самостимулювання, самоствердження. Особистісне самовизначення включає в себе побудову цілісного задуму життя, самопроекування себе в майбутньому, здатності до формування ціннісних уявлень у контексті національної культури, самостійність, відповідальність [154, с. 46].

Особливої важливості в особистісному розвитку набувають ідентичність, тобто тотожність самому собі, незмінність особистості в різних ситуаціях, та цілісність – послідовність у часі. Розв'язання морального конфлікту найчастіше проходить з уточненням позиції опонентів на фоні спроби розуміння, прийняття розмаїття та протиріччя світу. При формуванні власних ідеальних образів й еталонів в цілому приймаються культурні норми суспільства. Виявляється здатність до філософського розуміння сенсу життя, амбівалентності світу, до створення образу власних цілей. У цілому ставлення до майбутнього ідеалізовано, однак ідейно-моральні настанови, зазвичай, уже співвідносяться з діями, що виконуються особистістю та виробленими життєвими планами [154, с. 46].

Виявом культури спілкування особистості є її ставлення до суспільства, дійсності, людей, праці, творчості, самої себе. Ставлення можна розуміти як психологічний феномен, змістом якого є поява у людини такого психологічного утворення, яке акумулює в собі результати пізнання



конкретного об'єкта дійсності, інтеграції всіх емоційних відгуків на цей об'єкт і поведінкової реакції на нього. Це певна система тимчасових зв'язків людини як особистості – суб'єкта з усією дійсністю і з її окремими аспектами (М. Боришевський, В. М'ясищев). Звідси можна зробити висновок, що ставлення відображає, з одного боку, вплив на старшокласників оточення, виховання, набутий досвід, а з другого, – його активність як суб'єкта власного розвитку. При цьому, на думку вчених, ядром цих ставлень, які свідчать про вихованість культури спілкування, є моральне становлення.

Особливо актуальною культура спілкування є в умовах сьогодення, коли світ у цілому дедалі більше втрачає міждержавні кордони, перетворюючись таким чином на внутрішньовідкрите полікультурне середовище.

Полікультурність середовища є явищем, становлення і розвиток якого зумовлене сучасними світовими процесами, в основі яких лежать глобалізація та інформаційна революція, міграційні процеси, культурні контакти і взаємозв'язки, активізація й наповнення новим змістом яких видно неозброєним оком. Наслідком цих процесів є соціум, що характеризується прозорістю й відкритістю народів і культур, активізацією їх інформаційних обмінів і культурних комунікацій, взаємодією національних культур і формуванням на цій основі певних спільних норм, дотримання яких є обов'язковим для особистості [9].

Україна належить до держав із полікультурним середовищем, що формувалося на її теренах упродовж віків. Традиції полікультурного співіснування пов'язані як із психологією народу, так і з геополітичним розташуванням. Одне покоління залишало після себе культурні традиції, а інше, удосконаливши їх, передавало наступним. Співіснування різноетнічних груп у певних соціальних умовах сприяло напрацюванню соціального досвіду, певних норм взаємин [76].

У ХХ столітті посилювався інтерес до вивчення багатоманітності людського існування, до вивчення відмінностей, які існували в різних

культурах. Такий процес відвів увагу вчених від вивчення культурних констант, що існували майже в незмінному вигляді у всіх культурах, на вищий щабель дослідження, оскільки аналіз стійких елементів дозволяв говорити про культуру взагалі, а аналіз відмінностей про унікальність кожної культури – зокрема [76].

Зрештою, населення українських земель споконвіку було полікультурним. Але в сучасних умовах активізації міграційних процесів, відкритості кордонів, спрощення подорожей, транскордонних переміщень ця полікультурність набуває нового масштабу і нових горизонтів [9, с. 54].

Одна справа – це полікультурне середовище як місце, де просто співіснують представники різних етнічних і національних культур, які далеко не завжди свідомо ідуть на міжкультурну комунікацію. І зовсім інша справа – сучасне полікультурне середовище, в якому люди цілеспрямовано ідуть на контакти, активно взаємодіють, бо без цього не зможуть досягати власних цілей. Полікультурне середовище створює ту основу, на якій формується у особистості відповідна картина світу, що дає можливість сформувати в кожній людині позитивне ставлення до представників інших народностей, націй, етносів, спрямовує прагнення дізнатися якомога більше про їх культуру, визначає потребу особистості у свободі, вміння відстоювати свою позицію та ідеали, формує духовну гнучкість і розуміння необхідності компромісів, включення людини у життєдіяльність як окремих груп, так і суспільства в цілому. Отже, життя людини серед інших людей проходить як суперечливий і динамічний процес та вимагає від кожної особистості засвоєння реалій соціального й індивідуального існування, норм і правил духовного та матеріального співжиття відповідно до власних можливостей, переконань і рівня культури [9].

Середовище – це те, що знаходиться між об'єктами і є посередником між ними. Середовище, отже, є субстанцією, яка, на відміну від порожнього, незаповненого простору (вакууму), має певні властивості, що впливають на здійснення взаємодії між об'єктами [41].

Таке середовище, як соціальний феномен – явище складне, поліструктурне. Воно інтегроване в різні сфери життєдіяльності людини крізь культуру як сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням суспільства на різних рівнях розвитку [9, с. 38].

У сучасній філософській і науковій літературі виокремлюються різні середовища. З одного боку, існує середовище природи як фізична реальність, як даність, незалежна від людини, а з іншого – індивід створює власне середовище, «другу природу», тобто культуру. Кожна людина належить до конкретного співтовариства, а отже, є носієм культури, притаманної цьому співтовариству. Водночас вона обов'язково співдіє з різними соціальними співтовариствами, інтегрується в них. Відтак, кожний може поєднувати в собі приналежність до декількох культур. Отже, соціалізація людини у її взаємодії з культурою повинна розглядатися в трьох найбільш важливих аспектах:

- індивід засвоює культуру і є об'єктом культурної дії, набуваючи типових рис, характерних для певної спільноти;
- індивід функціонує в культурному середовищі як носій і виразник культурних цінностей, відстоює цінності культури, цілісність культури, в якій проходить його життя;
- індивід створює культуру, розвиває і поглиблює культурні традиції і цінності як суб'єкт культурної творчості [9, с. 39].

За словами Ш. Демисенової, полікультурне середовище сприяє засвоєнню знань про інші культури, усвідомленню загального та особливого в традиціях та способі життя, культурних цінностях народів, вихованню молоді в дусі поваги до інокультурних систем [44, с. 3].

На сучасному етапі розвитку суспільства зміст і структура полікультурного середовища настільки ускладнюються, що без їх аналізу, вивчення механізмів їх функціонування важко з'ясувати особливості соціалізації особистості.

Сутність полікультурного середовища можна визначити як сукупність суспільних, матеріальних, духовних умов існування і діяльності людини, що утворюються в просторі проживання і комунікації представників багатьох етнічних груп – і відповідно характеризуються одночасним використанням різних мов, традицій, звичаїв тощо [9, с. 48].

Поняття полікультурного середовища найкращим чином демонструє, як у культурі в діалектичний спосіб об'єднуються національне і загальнолюдське, тому що «з найкращих досягнень національних культур складається загальнолюдська культура» [17, с. 5 – 11].

Я. Арабчук вважає, що структурно необхідно розрізняти полікультурне середовище на трьох рівнях.

Перший рівень – найближчий до особистості – це безпосереднє оточення (або мікросередовище). Ми говоримо про існування полікультурного середовища на цьому рівні, якщо в безпосередньому оточенні індивіда представлені комунікації з представниками інших етносів, культур з носіями інших мов.

Другий рівень – макросередовище – це рівень нації-держави. Полікультурне середовище на цьому рівні охоплює соціально-економічну систему в цілому – коли суспільні відносини і соціальні інститути, суспільна свідомість у цілому мають ознаки полікультурності.

Між першим і другим рівнями можна виокремити ще проміжний рівень – рівень регіону, коли полікультурність особливо яскраво виражена в певних регіонах країни – зокрема, коли йдеться про існування в приграничних або транскордонних територіях

І, нарешті, третій рівень – мегасередовище – це рівень наднаціональних об'єднань і світової спільноти в цілому. Тут також виокремлюється такий специфічний елемент як транснаціональні меншини. [9, с. 48].

За С. Римаренко, поняття «транснаціональні меншини» охоплює такі етнокультурні групи, що живуть у різних державах, але власної держави не мають, так само як не мають і території, яка була б якоюсь мірою визнана на

державному рівні. «Йдеться про народи, які щільно включені в соціальну тканину країн, де живуть (говорять мовою цієї країни, часто роблять внесок в її культурну «самобутність»), а з іншого боку, мають яскраво відбите «паралельне» життя, відмінне від життя тієї чи тієї країни» [90, с. 609]. На думку Я. Арабчука, найкращим прикладом таких меншин є цигани, хоча певною мірою підходять під цю категорію і євреї, які, хоча й мають свою державу, все ж дуже сильно розсіяні по світу і не завжди можуть розуміти один одного за допомогою своєї мови [9, с. 48].

Важко не помітити, що при русі з нижнього рівня до верхнього вираженість полікультурності як характеристики соціального середовища зростає до абсолюту: якщо на мікрорівні ще можна знайти відносно монолітні в культурному і зокрема лінгвістичному розумінні простори, то на рівні нації це зробити складніше (важче знайти абсолютно моноетнічну країну), а мегасередовище взагалі завжди є полікультурним. Проте, так як чинники мікросередовища чинять найбільше впливають на процес соціалізації особистості, то відповідні закономірності, що ми розкриваємо нижче, сильніше стосуються саме мікросередовища [9, с. 49].

Полікультурність середовища вимагає від індивіда:

- знання більше, ніж однієї, мови;
- обізнаності з різними культурами народів світу;
- відкритості свідомості і дії новим діалогам, ідентичностям і контактам;
- толерантного ставлення до представників інших культур.

У своєму дисертаційному дослідженні О. Грива пов'язує зміст поняття «полікультурність» з можливістю побачити, почути іншого, допускати існування відмінностей, надавати можливість представникам різних культур реалізувати себе в контексті співіснування. Авторка стверджує, що «полікультурне середовище характеризується сукупністю умов життєдіяльності людини, які визначені творчою, паритетною взаємодією в одному комплексі (територіальному, інституційному, культурно-

історичному) культур (етнічних, релігійних тощо), метою якого є взаємозбагачення та подальший розвиток кожної з культур» [37, с. 13]. При цьому підкреслюється, що є цінним для нашого дослідження, що перспективою полікультурного розвитку не є інтегрований конгломерат уніфікованих культур, а середовище, де цінність кожної культури має зростати і збагачувати інші культури, з якими вона знаходиться в контакті.

Цікавим є висвітлення О. Гривою способу утворення полікультурного середовища. Вона демонструє в який спосіб полікультурне середовище формується історичним шляхом взаємовпливу різних культур, що розвиваються в одному регіоні. При цьому авторка наголошує, що ці культури можуть бути зовсім не схожими, мати різні критерії оцінки, що не дозволяє виокремлювати чи підносити одну з них над іншими [37].

Таке середовище забезпечує полікультурну освіту учнів, тобто «процес і результат полікультурного розвитку та поведінки особистості, яка зможе повноцінно жити в багатомовній спільності» [9, с. 53].

Полікультурність середовища зазвичай пов'язується з поліетнічністю його населення. Наприклад, О. Андрєєва в контексті питань полікультурного освітнього простору пише, що «поліетнічність означає багатомовність і полікультурність контингенту учнів, різномірність їх ціннісних і образних систем і як наслідок, різномірність інтересів, цілей і вимог до освітнього процесу» [4, с. 32].

У своєму дисертаційному дослідженні В. Долженко спирається на розуміння того, що «полікультурне середовище – це не тільки його багатонаціональність, але і взаємодія культурних образів діяльності в різних сферах життя соціуму» [47].

Полікультурність середовища не передбачає розчинення в ній особистості, його уніфікації та деперсоналізації, тому дитина для побудови власної долі вибирає у цьому середовищі те, що для неї у найбільшій мірі особистісно підходить [30, с. 53].

Треба зауважити, що проблема полікультурності розглядалася

науковцями XIX-XX століть із різних методологічних позицій (релігійна, діалектико-матеріалістична, фрейдизм, екзистенціалізм та ін.). Усі вони зазначали, що світобачення особистості й її культура, по-перше, взаємно пов'язані, по-друге, залежать від рівня і якості освіти, по-третє, визначають соціальну позицію і поведінку людини.

Полікультурна освіта та виховання розширює горизонти освітньої діяльності, сприяє формуванню в індивіда поліфонічного сприйняття світу, культивує толерантність як моральний ідеал та норму поведінки. Керуючись принципами такої освіти, педагоги виховують повагу, визнання мов та культур усіх етнічних груп.

Актуальною в полікультурному середовищі постає проблема спілкування та діалогу культур. Важливість цього питання безперечна, оскільки діалог, як прийнята форма спілкування, орієнтований у майбутнє і передбачає глибокі знання про духовну структуру та інтелектуальну систему суспільства, з яким здійснюється діалог. Умовою, що робить такий діалог реальним (тобто таким, який призводить до розуміння іншої культури), є визнання того факту, що в світі не існує культури, яка б не мала жодної спільної риси зі світовою культурою [30, с. 53].

Під культурою спілкування старшокласників у полікультурному середовищі ми розуміємо опосередковану віковими особливостями систему норм і цінностей, досвіду і потреб, що реалізуються у взаємодії старшокласника з однолітками, учителями, батьками, іншими людьми, які можуть бути представниками інших культур, в процесі обміну змістовним, емоційним і ціннісним досвідом, в організації спільної діяльності і формуванні взаємин, орієнтуючись на діалог культур, демонструючи толерантне ставлення, повагу до інших культур та приналежність до рідного народу, не виокремлюючи чи не підносячи одну культуру над іншими.

На основі аналізу літературних джерел з досліджуваної проблеми та практики роботи сучасних закладів загальної середньої освіти, зазначимо, що виховання культури спілкування старшокласників в полікультурному

середовищі – це цілеспрямований, чітко організований процес, який передбачає: формування у старшокласників ставлення до полікультурності як до загальної, об'єктивної реальності; формування гуманного ставлення до представників різних культур, їхньої історії, того внеску, який зробив той чи той етнос, нація, національність у розвиток людства; формування системи ціннісних орієнтацій, етичних настанов на контакти із представниками інших культур; опанування вихованцями знаннями щодо міжкультурних стосунків; виховання поваги до почуття честі й гідності представників інших культур; толерантного ставлення до інших поглядів і переконань, тактовності в оцінці традицій, звичаїв, ритуалів різних етносів, націй, національностей; розвиток умінь і навичок міжетнічної взаємодії, прагнення до самовдосконалення у цій діяльності; формування вмінь і навичок подолання особистісно-психологічних бар'єрів у спілкуванні, попередження ситуацій, що викликають емоційну напруженість у відносинах представників різних культур, запобігання конфліктним ситуаціям; залучення до спільних моделей і норм поведінки.

Отже, актуальність та необхідність виховання культури спілкування стає безумовною та потребує визначення сутності та з'ясування структури феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі».

## **1.2. Сутність та структура феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»**

Вивчення педагогічної теорії та практики надало підстави у структурі феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі» виокремити провідних три компоненти: настановний, світоглядний, інтерактивний, що характеризуються певними показниками та визначають зміст культури спілкування особистості. Схарактеризуємо більш детально кожен з компонентів із дослідницькою метою.



Насамперед розглянемо характеристики, що відображають індивідуальний бік культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, тобто ті риси та якості особистості старшокласників, їх настанови та емоційні вияви, які допомагають адаптуватися до умов міжкультурного спілкування.

Настановний компонент характеризує ставлення старшокласників до оточуючих людей, подій, фактів, дійсності, явищ, до самих себе через відповідні переживання; уміння старшокласників володіти своїм емоційним станом, адекватно сприймати інформацію під час спілкування; виховання прагнення виявляти у цьому процесі відповідні моральні, етичні, культурні якості (доброзичливість, розуміння, емпатію, толерантність тощо); розвивати розуміння психологічних особливостей ситуації взаємодії.

Для дослідження настановного компоненту феномена культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі доцільно розглянути взаємопов'язані поняття «емпатія» та «етноемпатія», емоційний інтелект, діалогічність.

Проблема емпатії вважається однією з важких у психологічній, педагогічній та інших науках. Складність цього феномена доводить ромаїття у визначеннях його сутності, механізмів, функцій, ролі емпатії в моральному розвитку особистості тощо.

Поняття «емпатія» вживають ще філософи-стоїки, які бачили в цьому понятті духовну об'єктивну спільність всіх речей, в силу якої люди співчують один одному. Але серйозні дослідження емпатії почалися в 19 ст. в Європі в межах філософських дисциплін – етики та естетики.

Аналіз філософських досліджень емпатії доводить, що вона розглядається у двох аспектах: як форма пізнання об'єкта чи предмета; як властивість, здатність людини. У психології емпатія, емпатійне переживання, співчуття досліджується різними психологічними школами, течіями, які пов'язані з проблемами вивчення суспільства, розвитку особистості, її взаємодії в різних видах діяльності [22, 144, 103].

Існує багато визначень поняття «емпатія». Так, в українському педагогічному словнику під редакцією С. Гончаренко подано таке визначення: емпатія «(від грецького *empathēia* – у присутності, під час і почуття, пристрасть) – пасивно-споглядальне розуміння ставлень, почуттів, психічних станів іншої особи без активного втручання з метою надати дієву допомогу на відміну від симпатії, для якої характерне почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось. Процес емпатії є в основному інтелектуальним за своїм змістом» [153, с. 140].

Емпатія (від грецького *empathēia* – співпереживання) – якість особистості, її здатність проникати за допомогою почуттів у внутрішній світ інших людей, співчувати їм, поділяти їх переживання, «здатність бачити себе на місці іншої людини» (Р. Хенві), готовність надати їм посильну допомогу [135, с. 298].

Вважаємо доцільним відзначити позицію К. Роджерса, який уважав, що емпатію слід розглядати як процес, а не як стан. Послуговуючись поняттям «емпатичний спосіб спілкування», дослідник указував, що цей процес є складним і багатогранним. Такий спосіб спілкування передбачає певне «входження у внутрішній світ іншої людини», який уключає постійну чуттєвість до її переживань, що постійно змінюються. Емпатія, за К. Роджерсом, означає тимчасове «життя іншим життям, але без оцінювання та засудження». Вчений зазначав, що бути емпатичним дуже складно, оскільки завжди складно бути відповідальним, активним, сильним, та, водночас, тонким і чуттєвим. Для характеристики емпатії, на думку К. Роджерса, суттєві три особливості: 1) збереження позицій емпатуючого; 2) наявність в емпатії співпереживання; 3) динамічний процес, а не статичний характер феномена емпатії. Вчений говорить про емпатію як про найважливішу настанову [126, 127].

За Г. Безюлевою емпатія – це розуміння емоційного стану, проникнення у переживання іншої людини [16, с. 19].

Проте доводиться констатувати, що слово «емпатія» часто використовують невірно, у значенні теплого, виправдовуючого, підбадьорюючого ставлення до людини незалежно від її емоційного стану. Термін «емпатія» в буквальному значенні вказує на здатність емоційно сприймати внутрішній стан людини [91].

Відтак, на основі аналізу наукових джерел з'ясовано, що емпатія – це проникнення в емоційний стан іншої людини, розуміння її емоцій, відчуттів та переживань. Емпатійність – інтегральна якість особистості, яка визначається нами як здатність людини проникнутися емоційним станом іншої людини, зрозуміти її внутрішній світ.

Для подальшої характеристики настановного компоненту виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі необхідно зазначити, що окрім здатності проникнення в емоційний стан іншої людини, важливим для ефективного спілкування є також вміння розбиратися в своїх емоційних переживаннях та управляти ними. Ці вміння забезпечуються емоційним інтелектом.

Емоційний інтелект – це показник здатності особистості до спілкування, вміння усвідомлювати свої емоції та розуміти почуття інших людей, ефективного керування своєю емоційною сферою. Високий рівень емоційного інтелекту сприяє більш адаптивній поведінці особистості в полікультурному суспільстві, досягненню цілей у взаємодії з оточуючими.

Передумовою виникнення концепції емоційного інтелекту вважають роботи американського психолога Г. Гарднера, який висував думку про множинність форм прояву інтелекту. Він уважав, що в структурі емоційного інтелекту необхідно розглядати внутрішньоособистісну (спрямовану на власні емоції) та міжособистісну (спрямовану на емоції інших людей) складові. Перша характеризується такими складниками, як самосвідомість, рефлексія, самооцінка, самоконтроль, мотивація досягнень. Друга складова включає емпатію, толерантність, комунікабельність, діалогічність [176].

Емоційний інтелект досліджується рядом зарубіжних та вітчизняних науковців, психологів, серед яких І. Андрєєва [6], Р. Бар-Он [174], Г. Березюк [18], Г. Гарднер [176], Г. Гарскова [35], Д. Гоулман [36], А. Костюк [74], Дж. Майєр [178], М. Савчук [131], П. Соловей [178], С. Челало [162] та ін., які визнали емоційний інтелект чинником забезпечення особистісного зростання людини. На думку Дж. Майєра, П. Соловея [178], які вперше застосували цей термін, емоційний інтелект є сукупністю когнітивних здібностей особистості до ідентифікації, розуміння та управління емоціями.

І. Андрєєва, Дж. Майєр, П. Соловей розглядають емоційний інтелект як сукупність ментальних здібностей.

Представимо поняття «емоційний інтелект», запропоновані науковцями сучасності. Так, Г. Гарскова стверджує, що емоційний інтелект – це здатність розуміти ставлення особистості, репрезентовані в емоціях, та керувати емоційною сферою на підставі інтелектуального аналізу і синтезу [35, с. 26].

Під емоційним інтелектом С. Челало розуміє сукупність здібностей, що дають змогу людині усвідомлювати й розуміти як власні емоції, так і емоції оточуючих. Люди з високим рівнем розвитку емоційного інтелекту здатні керувати своєю емоційною сферою, їхня поведінка більш гнучка, тому вони з більшою легкістю досягають поставлених цілей шляхом взаємодії з іншими людьми [162, с. 4]. Дослідниця додає, що у широкому розумінні емоційний інтелект трактують як здатність диференціювати позитивні і негативні почуття, а також знання про те, як змінити свій емоційний стан з негативного на позитивний. Емоційний інтелект – це здатність людини до усвідомлення, прийняття та управління емоційними станами і почуттями, власними та інших людей, що формуються протягом життя людини у спілкуванні та професійній діяльності [162, с. 4].

Слушною видається теза про те, що емоційний інтелект сприяє пошуку рівноваги між розумом і почуттями, не дозволяє діяти під впливом емоцій і запобігає маніпулюванню з боку інших [162, с. 5].

Ми поділяємо думку А. Костюка, який визначив емоційний інтелект як інтегративну особистісну властивість, що зумовлена динамічною єдністю афекту та інтелекту через взаємодію емоційних, когнітивних, конативних, мотиваційних особливостей і спрямована на розуміння власних емоцій та емоційних переживань інших, забезпечує управління емоційним станом, підпорядкування емоцій розуму, сприяє самопізнанню і самореалізації через збагачення емоційного і соціального досвіду [74, с. 86].

Також, А. Костюк у своїх дослідженнях виділяє такі функції емоційного інтелекту: інтерпретативна функція – дозволяє людині продуктивно здійснювати розшифровування емоційної інформації (емоційні вирази обличчя, інтонації голосу тощо), що сприятиме накопиченню та систематизації знань, формуванню власного емоційного досвіду;

регулятивна функція – сприяє стану емоційної комфортності та забезпечує адекватність зовнішнього вираження емоцій людини;

адаптивна та стресозахисна функції – полягають в актуалізації та стимулюванні психічних резервів людини в ускладнених життєвих ситуаціях;

активізуюча функція – забезпечує гнучку спроможність до конгруентності в спілкуванні [74, с. 87].

В межах нашого дослідження важливо зазначити, що емоційний інтелект (EQ) розглядається як ще одна складова культурного інтелекту (CQ), що відповідає за спроможність людини впоратися з особистими емоціями. Він фокусується на загальній здатності учасника взаємодії керувати своїми емоціями з урахуванням культурного контексту. Таким чином, культурний інтелект виступає як особистісний потенціал, який розвивається з плином часу на основі досвіду взаємодії культур у процесі освіти та виховання. Це індивідуальна різниця можливостей кожної людини, які залежать від її стабільних характеристик (наприклад, сприйнятливність,

відкритість досвіду тощо) і є специфічними для культурно різноманітних типів ситуацій [77, с. 8].

Отже, емпатійність та емоційний інтелект вважаємо одними зі показників культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, адже часто велику роль у комунікації відіграє саме проникнення у внутрішній стан співрозмовника та розуміння емоцій. Розглянемо ще один показник культури спілкування, а саме, діалогічність як якість особистості.

Взаємодія людини з людиною в процесі діалогічного спілкування – це взаємодія на рівні внутрішніх світів: обмін думками, ідеями, образами, вплив на цілі й потреби, на оцінки іншої людини, її емоційний стан тощо. У процесі діалогічної взаємодії реалізується не лише інформаційний, але й психологічний контакт, пов'язаний із психічним станом учасників спілкування. Такий психологічний контакт виражається у взаємсприйманні, взаєморозумінні, взаємовпливі людей тощо, який надає можливість співрозмовникам краще зрозуміти індивідуальність один одного та впливає на культуру спілкування в полікультурному середовищі. Ідея діалогічності виникла в філософії визначаючи діалогічність як характеристику сутності людини, яка виникає тільки у спілкуванні [34].

Як важлива умова існування і розвитку особистості, діалог активно досліджується в філософії (М. Бахтін [15], В.Біблер [21] та ін.), а також педагогіці та психології (Б. Ананьєв [1], Г. Андреева [5], С. Братченко [27, 28], Л. Виготський [32], А. Добрович [46], Г. Дьяконов [52], Г. Ковальов [67], В. Панфьоров [106], Г. Халанський [159] та ін.).

Важливою для нашого дослідження є суголосна думка низки авторів про необхідність рівноправності, взаєморозуміння, доброзичливості у діалозі. Так, у широкому значенні діалогічність розуміється М. Бахтіним як «особлива форма взаємодії між рівноправними та рівнозначними свідомостями» [15]. Діалог у розумінні вченого стає універсальним поняттям, «яке пронизує все людське мовлення й усі відносини та прояви людського життя, взагалі все, що має сенс і значення» [15].

У масштабі духовної культури людства, яка створена із духовної культури кожної особистості, розвиток і збагачення культур відбувається лише при їх спілкуванні, основою якого є розуміння – діалог.

С. Братченко підкреслює, що підставою діалогічного способу спілкування є «особистісні позиції співрозмовників, в основі яких лежать їхні ціннісно-сміслові установки: на рівноправність, на ставлення до себе та до партнера як до унікальної та незавершеної особистості, на взаємну повагу та відкритість» [28, с. 126].

Цілком погоджуємось з Г. Ковальовим, який вважає: «Діалог ґрунтується на рівності позицій партнерів по спілкуванню, емоційній відкритості і довірі до іншої людини, прийнятті її як цінності в свій внутрішній суб'єктивний світ. Це і створює умови для взаємного особистісного розвитку...» [67, с. 4].

Аналіз наукової літератури дозволив В. Халанському виділити чотири способи розуміння діалогу як феномена міжособистісної взаємодії: 1) діалог розуміється як форма мовленнєвої взаємодії і спосіб конструктивного обміну повідомленнями; 2) діалог, як спільний розумовий процес, в якому співрозмовники готові працювати з іншими точками зору; 3) діалог розглядається як спільна діяльність співрозмовників задля подолання суперечностей між ними; 4) діалог є зорієнтованим на процес розвитку відносин співавторства, в яких партнери прагнуть бути зрозумілими і зрозуміти один одного на смислового рівні [159, с. 148].

Вагомий внесок у дослідження діалогу зробив В. Біблер, який бачить принцип діалогічності й у розвитку загальної культури як феномена, і в механізмі самодетермінації особистості з притаманною їй історичністю й соціальністю. Учений не зводить діалог тільки до спілкування, для нього діалог і спілкування не тотожні, але спілкування включає в себе діалог як форму спілкування [21].

Згідно з визначенням В. Халізева, діалогічність – це «відкритість свідомості та поведінки людини до оточуючої реальності, її готовність до

спілкування «на рівних», дар живого відгуку на власні висловлення та дії» [160, с. 27].

Слушною для нашого дослідження є думка про те, що діалогічність як якість особистості, слід також розглядати як продукт виховання та цілеспрямованого розвитку в процесі інтеркультурації індивіда. Це є можливим в тому випадку, якщо освітній процес побудовано в діалогічному ключі [34].

Аналізуючи наукові роботи низки вчених, Галанова О. зазначає, що інтенсивне використання діалогічної форми спілкування формує у школярів більш активну особистісну позицію в мисленнєвій, емоціональній та вольовій сферах життя, що сприяє мобілізації учнів, активізації їхньої співучасті в роздумах, обговореннях, аргументованості відповідей. Ця форма спілкування обов'язково впливає на волю, розвиваючи наполегливість у відстоюванні власної думки [34].

Отже, діалог виступає вищим рівнем організації спілкування і взаємовідносин між людьми, найбільш оптимальним із погляду психічного й особистісного розвитку. Аналіз досліджень із питань діалогічного спілкування свідчить, що невід'ємною характеристикою діалогу учасників комунікативної дії є наявність зворотного зв'язку, для ефективності якого необхідні певні умови: аргументованість, специфічність, ставлення до думки співрозмовника тощо.

Відтак, діалогічність – це здатність і прагнення особистості сприймати іншого як цінного і рівноправного партнера, тобто – партнера по діалогу. Ця здатність є загальнолюдською властивістю, умовою існування і розвитку особистості в полікультурному середовищі.

Водночас, міжособистісному діалогічному спілкуванню старшокласників з представниками різних культур сприятимуть комунікативні вміння, здібності та вміння налагоджувати доброзичливі стосунки.



Під комунікативними вміннями розуміємо здатність особистості орієнтуватись у різних ситуаціях міжособистісної взаємодії та ефективно встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми – представниками культур, що ґрунтується на знаннях і почуттєвому досвіді індивіда, а також здатність особистості вступати в соціальні контакти з метою досягнення комунікативних цілей у межах міжособистісних стосунків між людьми з різних етносів.

Не менш важливим для успішного міжособистісного спілкування у багатокультурному середовищі є вміння налагоджувати доброзичливі стосунки.

Стосунки особистості – це настанови, ціннісні орієнтації та механізми адаптації до довколишнього середовища. Вони створюються залежно від розуміння індивідом змісту і мети своєї конкретної діяльності, від переконання в необхідності саме цього виду діяльності, від почуття задоволеності (незадоволеності) своєю діяльністю [145, с. 257].

В. Сухомлинський уважав, що доброзичливість – це, насамперед, вміння бути добрим у думках та в почуттях. Учений був упевнений, що бути доброзичливим означає у своїх думках радіти успіхам інших, не осуджувати їхні вчинки, вірити в людську доброту, а найголовніше намагатися робити більше гарного, корисного для людей [147].

Під доброзичливістю Т. Фогель розуміє здатність особистості не тільки відчувати, але й показувати своє позитивне ставлення, симпатію, повагу до інших. Це вміння приймати людину такою, якою вона є, навіть коли не схвалюєш її вчинків, а також це готовність підтримати інших [158, с. 55].

Враховуючи вищесказане, доброзичливі стосунки старшокласників розуміємо як такі, що представляють собою загальну емоційно-позитивну спрямованість поведінки дітей у їхніх взаємовідносинах із довколишніми. Доброзичливі стосунки виявляються в умінні співчувати, розуміти стан іншої людини, бути готовим допомогти та вступити у взаємодію з представниками різних етносів, народів, націй.

Отже, проведений аналіз ключових понять дозволяє зробити висновок, що ефективному спілкуванню з довколишніми насамперед сприяють певні особистісні якості людини, серед яких, емпатійність, емоційний інтелект, діалогічність, контактність, неупереджене ставлення до інших, доброзичливість, що набуває принципового значення саме в полікультурному середовищі. Адже в полікультурному середовищі процес спілкування ускладнюється наявністю факторів білінгвізму, мультикультурності, різного менталітету.

Світоглядний компонент передбачає усвідомлення цінності іншої людини як повноправної особистості та співрозмовника; усвідомлення старшокласником своєї належності до певної етнічної спільності; наявність певного обсягу знань старшокласників щодо культурних розбіжностей та усвідомлення необхідності поповнення і розширення цих знань для забезпечення взаєморозуміння у полікультурному середовищі; виховання толерантного ставлення до культурних розбіжностей представників різних культур.

Досліджуючи світоглядний компонент феномена культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, виділяємо такі його показники: етнічна ідентичність, етнічна толерантність, лінгвокультурологічні знання.

Загальноновизнано, що етнічна ідентичність – надзвичайно важлива структура самосвідомості, яка зумовлює найбільш соціально значущі форми поведінки і впливає на відносини між людьми, починаючи від міжособистісних до міждержавних [38, с. 1]. Етнічна ідентичність є складовою соціальної ідентичності особистості. Це психологічна категорія, якою позначають усвідомлення людиною своєї належності до певних етнічних спільностей [129, с. 50].

Актуальним для нашого дослідження є поняття «ідентичність», яке використовують І. Бех, К. Журба, вивчаючи питання формування національно-культурної ідентичності. Ідентичність – внутрішній,

суб'єктивний стан особистості, у якому виражається усвідомлення нею себе як своєї стійкості особистості, як самототожності, переживання постійно наявного Я, його збереження. Зазначено, що якраз переживання є досить важливою характеристикою особи стосовно її ідентичності [20, с. 25].

Етнічна ідентичність – це результат когнітивно-емоційного процесу самоусвідомлення людини як представника якого-небудь етносу, певний ступінь ототожнення з цим етносом і відособлення від інших етносів. Участь у соціальному житті та культурній практиці певної етнічної групи (використання мови, конфесійна належність, членство в політичних і соціальних організаціях, підтримання культурних традицій та ін.) досить часто розглядається як індикатор етнічної ідентичності індивіда. Однак досі виникає багато запитань про наявність зв'язку між тим, ким себе вважає індивід і як він діє у реальному житті, тобто між етнічною самоідентичністю і його належністю до етнічної групи [129, с.50].

Зокрема, В. Тішков визначає етнічну ідентичність як «... усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти та відокремлені від інших етносів... переживання своєї тотожності з однією етнічною спільністю та відділенні від інших» [149, с. 9].

Існують різні підходи і теорії, які описують розвиток етнічної ідентичності. У своїх працях Т. Стефаненко виділяє п'ять етапів розвитку етнічної ідентичності в процесі етногенезу: перший характеризується усвідомленням членами первісної спільноти своєї спорідненості по крові або шлюбу; другий виникає, коли відбувається усвідомлення спільністю свого єдиного походження; третій знаменується появою ідеї про спільність території, на якій проживає даний народ; четвертий характеризується появою почуття спільності історичної долі, коли група усвідомлює, що має історію свого розвитку, що починається з життя далеких предків; п'ятий свідчить про появу і розвиток етнічної ідентичності через ототожнення групою себе з мовою, на якій вона говорить, і культурою, яка була створена нею за весь

попередній період етногенезу і продовжує створюватися в даний момент існування [146].

При цьому необхідно зазначити, що за Т. Стефаненко, якщо етнічність – це приписана суспільством категорія на основі об'єктивних критеріїв, то етнічна ідентичність – це результат самокатегоризації, якої досягає індивід в наслідок конструювання образу оточуючого світу та свого місця в ньому. Причому істинна етнічна ідентичність людини може не співпадати з офіційно приписаною етнічною приналежністю [146].

Важливими для нашого дисертаційного дослідження є твердження про те, що етнічна ідентичність містить як усвідомлені, так і несвідомі компоненти, ось чому описані процеси можуть відбуватися як на рівні свідомості, так і несвідомо [114]; етнічна ідентичність є набутою, а не вродженою якістю, динамічним, а не статичним явищем. Зовнішні обставини можуть зумовлювати переосмислення людиною ролі етнічної належності в її житті та призводити до трансформації її етнічної ідентичності [129].

На трансформацію етнічної ідентичності впливають чинники, що пов'язані із змінами у житті суспільства. Основними чинниками розвитку етнічної ідентичності в індивіда є: 1) особливості етнічної соціалізації в сім'ї, школі, найближчому соціальному оточенні; 2) специфіка етноконтактного середовища (етнічна гомо/гетерогенність); 3) статусні відносини між етнічними групами. Залежно від соціального контексту, межі формування етнічної ідентичності, навіть у дітей, можуть прискорюватися чи уповільнюватися [146].

Досі виникає багато запитань про наявність зв'язку між тим, ким себе вважає індивід і як він діє в реальному житті, тобто між етнічною самоідентичністю і його належністю до етнічної групи.

До структури етнічної ідентичності належать такі основні складові: етнічна самоназва; етнічна обізнаність (знання про етнічні групи – свою і чужі, їх історію, звичаї, особливості культури).

Тісно пов'язаною з етнічною ідентичністю рисою, без якої неможливе вивчення культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, є толерантність, зокрема етнічна толерантність. Адже проблема толерантності дуже актуальна в наш динамічний, насичений міжетнічними, міжнаціональними, міжкультурними суперечностями й конфліктами час.

Визначення поняття «толерантність» (від латинського *tolerantij* – терпіння) означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування і свобода думки, совісті та переконань [43]; відсутність чи послаблення реагування на якийсь несприятливий чинник у результаті зниження чутливості до його дії [116]. У більш широкому значенні толерантність трактується як «унікальний еволюційний механізм співіснування великих й малих соціальних груп, які мають різні можливості розвитку» [11, с. 10].

На думку М. Победи, толерантність – це складний і суперечливий соціальний феномен, що вбирає в себе цінності й соціальні інтереси, ментальні установки й стереотипи і є способом виживання в постійно мінливому світі [110].

У психолого-педагогічному контексті немає однозначного визначення поняття «толерантність», незважаючи на досить широке розповсюдження цього терміна в соціології, психології й педагогіці, О. Асмолів вважає, що ця якість виражає три пересічних значення: стійкість, терпимість й допустиме відхилення [11]. Толерантність, прийнята як соціальна норма, ідеал, стає головним критерієм у практичному рішенні будь-яких питань, дієвим стимулом поведінки й діяльності особистості в цілому [10].

Толерантність припускає готовність прийняти інших такими, які вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди. Однак толерантність не зводиться до індиферентності, конформізму, обмеженню власних інтересів. У першу чергу, вона припускає взаємопорозуміння і активну позицію всіх зацікавлених сторін. З цього погляду, толерантність

характеризується як важливий компонент життєвої позиції зрілої особистості, що має свої цінності й інтереси, готової при необхідності їх відстоювати й захищати, але одночасно здатної з повагою ставитися до позицій і цінностей інших людей при взаємодії й співробітництві з ними [148].

Полікультурне середовище є об'єктивним тлом для прояву толерантності кожної особистості, незалежно від того до якої національної культури вона належить і яку роль виконує в системі соціальних відносин. Але, чи буде вона життєвою позицією, принципом, що спрямовує і визначає зміст її діяльності, залежить від самої особистості, її свідомого вибору [14].

С. Братченко, звертаючись до аналізу психологічних підстав толерантності підкреслює, що вона може розглядатися з позицій різних підходів, але в цілому вони дозволяють сформулювати декілька базових ідей для її розуміння як психологічного феномена [27]. Ці ідеї полягають у визнанні того, що:

- толерантність не є механічним результатом дії внутрішніх або зовнішніх факторів, а наслідком свідомого, осмисленого й відповідального вибору людини, її власної позиції й активності в соціумі, спрямованих на побудову певних відносин з оточуючими;

- за своїм психологічним змістом толерантність не зводиться до окремої властивості або характеристики, а уявляє собою складний поліфункціональний і багатокomпонентний феномен, що має декілька базових вимірів;

- ключовим виміром толерантності є особистісне ставлення, у якому вона проявляється у вигляді цінностей, змістів і настанов, що визначають поведінку й діяльність людини в соціумі [27].

При цьому автор підкреслює, що загальною для всіх видів і форм прояву толерантності є міжособистісна толерантність як особливий спосіб відносин, спілкування й взаємодії людини з іншими [27].

М. Міріманова відзначає, що толерантність у спілкуванні – позиція особистості зрілої, самостійної, яка має особисті цінності, інтереси, спроможна їх захищати та одночасно з повагою ставиться до позицій, цінностей інших людей. Толерантна людина добре знає себе і визнає інших, використовує вербальні й невербальні прояви толерантності [94, с. 97].

Вченими виділяються різні види толерантності, але особливе місце для нашого дослідження займає поняття етнічної толерантності. Адже часто міжетнічні культурні розбіжності можуть бути джерелом виникнення соціальної напруженості та непорозумінь у спілкуванні.

Сутність етнічної толерантності розкривається у дослідженнях О. Асмолова [10, 11], Е. Гришук [38, 39], Н. Лебедєвої [81], В. Рахманіна [118], Г. Солдатової [10, 141, 142], В. Тишкова [148, 149], О. Шлягіної [168] та ін.

Багатоаспектність поняття «етнічна толерантність» та різнобічність її проявів ускладнюють систематизацію визначень етнічної толерантності. Так, міжетнічна або міжнаціональна толерантність визначається як стійкий інтерес, увага й поважне ставлення до думок, досвіду, звичаїв, поведінки представників інших національностей, етносів і культур [39]. Етнічна толерантність – готовність особистості сприймати ті чи інші явища національного життя і міжетнічних стосунків [39]; це здатність людини проявляти терпимість до способу життя представників інших етнічних спільнот, їх поведінки, національних традицій, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань [75, с. 385].

Більш повне визначення зустрічаємо в працях В. Рахманіна, а саме: етнічна толерантність – це соціально-психологічна якість, опосередкована соціальними нормами, яка припускає не просто прийняття іншого етносу та його представників, а також:

- готовність до співпраці, взаємовигідного партнерства, що взаємнозобов'язує на основі взаємоприйняття тих цінностей;
- готовність до культурного взаємообміну і взаємозбагачення;

- здатність до взаємної емпатії, тобто до досягнення ментальності етноіншого;
- нейтралізацію негативних комплексів у поведінці етноіншого без приниження його особистісної та соціальної гідності;
- установку на взаємошанований діалог з метою досягнення більшого взаєморозуміння [118].

За Г. Солдатовою, етнічна толерантність – це відношення до людей іншої раси та етнічної групи, до власної етнічної групи, оцінка культурної дистанції [142]. З позиції Н. Лебедевої, етнічна толерантність передбачає відсутність негативного ставлення до іншої етнічної культури, наявність позитивного образу іншої культури при збереженні позитивного сприйняття своєї власної. Слушним для нашого дослідження є твердження Н. Лебедевої про те, що основою етнічної толерантності постає позитивна етнічна ідентичність, а негативні компоненти етнічної ідентичності призводять до етнічної нетерпимості [81].

Умови співіснування у полікультурному середовищі та кращого розуміння особливостей спілкування представників різних культур передбачають необхідність наявності та постійного розширення знань про їх цінності, традиції, мову, історію тощо. При цьому необхідно пам'ятати, що немає кращих чи гірших культур, кожна культура є унікальною

Водночас, для виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі вагоме значення мають насамперед уміння свідомо отримувати та використовувати знання щодо різноманіття культурних виявів народів, націй, етносів, тобто лінгвокультурологічні знання.

Знання – це передумова, засіб та результат будь-якої творчості, без наявності знань не може виникати емоційне ставлення до об'єктів, що відображають ці знання. Систематичність знань характеризується усвідомленням складу певної сукупності знань, їх ієрархії та послідовності, тобто усвідомленням певних знань базовими для інших. Крім того, знання є



завжди «рецептурними», тобто саме знання вказують можливі способи дій з об'єктами, характеризують ці дії. Знання, що є складовою світогляду людини, визначають її ставлення до дійсності, моральні погляди та настанови, вольові особливості і слугують джерелом нахилів та інтересів людини [139].

С. Гончаренко вважає, що знання – особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, яка характеризується усвідомленням їх істинності. Виражаються знання у поняттях, судженнях, умовиводах, концепціях, теоріях [153].

Ми поділяємо наукову позицію З. Курлянд стосовно того, що знання щодо сутності будь-якого явища сприяють формуванню мотивації та інтересу до цього явища. Крім того, знання є основою для формування певних дій чи діяльності в цілому. Аналізуючи теорію поетапного формування розумових дій, вчена зауважує, що дія базується на певних знаннях [80].

Відтак, основою для виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі є знання, отриманні ними під час вивчення різних дисциплін гуманітарного циклу, наприклад, таких, як: українська мова та література, зарубіжна література, історія, іноземна мова, країнознавство, етика тощо, а також під час позакласної виховної роботи. Сформованість комплексу знань щодо етнокультурного розмаїття соціуму уможливило оптимальне проектування старшокласником площини міжособистісного спілкування з представниками різних культур у відповідності з особливостями юнацького віку.

Інтерактивний компонент виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі передбачає застосування знань про культуру спілкування та поведінки; збагачення досвіду відповідних умінь у певному стилі взаємодії під час спілкування; налаштованість на дієве самовиховання та самовдосконалення в означеному аспекті; бачення шляхів самовдосконалення культури спілкування.

Відповідно до інтерактивного компоненту феномена виховання культури спілкування старшокласників вагоме значення, ми вважаємо, має сформованість у них низки компетентностей, серед яких: перцептивно-інтерактивної, невербальної, рефлексивної компетентностей.

З дослідницькою метою конкретизуємо зміст дефініцій «компетентність» та «компетенція».

За визначенням експертів Ради Європи, компетентність передбачає: спроможність особистості сприймати та відповідати на індивідуальні й соціальні потреби; комплекс ставлень, цінностей, знань і навичок [68].

У одному з словників подано таке тлумачення: компетентність – 1) особистісні можливості посадової особи та її кваліфікація (знання, досвід), які дозволяють брати участь у розробці певного кола рішень або вирішувати питання самому, завдяки певним знанням та навичкам; 2) рівень освіченості особистості, який визначається ступенем оволодіння теоретичними засобами пізнавальної або практичної діяльності [136].

Компетентність, як якість індивіда, існує в різних формах: як ступінь умілості, спосіб особистісної самореалізації (звичка, спосіб життєдіяльності, захоплення), певного підсумку саморозвитку індивіда або форми вияву здібності та ін. [24].

Згідно з дослідженнями В. Болотова та В. Серікова, компетентність – це спосіб існування знань, умінь, освіченості, який сприяє власній самореалізації, знаходження вихованцями свого місця в цьому світі, внаслідок чого освіта стає високо мотивованою та особистісно-орієнтованою, яка забезпечує максимальне використання особистісного потенціалу, визнання особистості іншими і прийняття нею власної значущості [24].

За результатами проведеного аналізу Марущак О. формулює власне визначення поняття, а саме: «компетентність – це інтегрована якість особистості, здатність продуктивно виконувати діяльність у певних соціально-значущих сферах, на основі здобутих знань, умінь, навичок, досвіду, ставлень та цінностей» [92].

С. Бондар дійшла до висновку, що «компетентність – це загальна здатність і готовність особистості до продуктивної діяльності, інтегрована характеристика якості особистості, результативний блок, сформований через досвід, знання, вміння, ставлення, поведінкові реакції [25, с. 20].

Звідси, наявність певної компетентності передбачає наявність не тільки певного комплексу знань і умінь, а й власного ставлення до проблеми та системи цінностей, та навіть зацікавленості у проблемі.

А. Хуторський пропонує розвести поняття «компетенція» та «компетентність», використовувати їх паралельно, але вкладаючи в них різний зміст. Компетенція – це сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), які є заданими до відповідного кола предметів і процесів та необхідними, щоб якісно продуктивно діяти стосовно них. Компетентність – це володіння людиною відповідною компетенцією, що містить її особистісне ставлення до предмета діяльності [161].

Вважаємо, що показниками культури спілкування особистості також є певні компетентності, серед яких перцептивно-інтерактивна компетентність.

Образ людини, що формується в процесі сприймання, несе інформаційне навантаження і відіграє регулювальну роль у процесах взаємодії, допомагає вибудувати лінію поведінки стосовно сприйнятої людини. Саме перцептивно-інтерактивна компетентність забезпечує цей «зворотній зв'язок».

Перцептивно-інтерактивна компетентність відображає здатність до експресивного забарвлення персонального досвіду світосприймання та оточуючих (взаємодії з ними). Перцептивно-інтерактивна компетентність є невід'ємним елементом культури спілкування особистості. У контексті виховання у старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі саме правильне сприйняття представників різних народів та культур є першоосновою подальшої органічної взаємодії з ними у ході спільної діяльності.

М. Фетискін розглядає перцептивно-інтерактивну компетентність як основу конгруентної взаємодії в умовах діалогу, що сприяє інтенсивному долученню партнерів по комунікації до процесів взаємосприйняття і здійснення на цій підставі емоційного оцінювання, взаєморозуміння та рефлексії у спільній діяльності [156].

В цілому розвиток перцептивно-інтерактивної компетентності сприяє повноцінній реалізації комунікативного потенціалу особистості і передбачає такий рівень взаємодії з іншими суб'єктами інтеракції, який дозволяє особистості в межах своїх здібностей і соціального статусу успішно функціонувати в суспільстві.

Окрім перцептивно-інтерактивної компетентності для ефективної взаємодії з людьми, в тому числі з представниками різних культур, необхідним є володіння невербальними засобами спілкування.

Ми вважаємо, що невербальна компетентність також є показником культури спілкування особистості, адже культура спілкування передбачає функціональні вміння розуміти погляди, жести й думки іншої людини, в тому числі представників іншої культури, коригувати свою поведінку, долати конфлікти в процесі комунікації, здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з людьми інших культур, певну сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують ефективне спілкування. Вона передбачає уміння змінювати глибину та коло спілкування, розуміти і бути зрозумілим для партнера зі спілкування.

Окремим аспектом невербальної компетентності та невербальними засобами комунікації в різних сферах життя присвячені праці Г. Андрєєвої [5], К. Бердвістла, О. Бодальова [23], Б. Екмана [171], Л. Петровської [109], Ф. Яндта [177] та ін.

Доцільним для нашого дослідження є твердження Ф. Яндта, що знання культурних та характерних інших, включаючи невербальну поведінку, допоможе покращити спілкування між культурами [177].

У процесі опанування комунікативної сфери людина запозичує з культурного середовища засоби аналізу комунікативних ситуацій у вигляді словесних і візуальних форм. Передавання будь-якої інформації можливе лише за допомогою знаків, точніше, знакових систем. Розрізняють вербальну і невербальну комунікації, що використовують різноманітні знакові системи. Відповідно до цього можна виділити вербальний і невербальний рівень комунікативної складової компетентності в спілкуванні. Елементи вербальної та невербальної комунікації можуть доповнювати, замінювати, суперечити та регулювати один одного.

Для культури спілкування важливим є володіння невербальною компетентністю, що передбачає володіння рядом складників невербальної комунікації, серед яких окулістика (візуальний контакт), вираз обличчя (міміка), постава, жести тіла (кінесика), дистанція між співрозмовниками (проксемика), темп та час (хрономіка), дотики (гаплика) та ін. Окулістика передає широкий діапазон відчуттів та емоцій особи. Спілкуючись з представниками різних народів, потрібно враховувати традиції візуальних контактів і правильно розуміти наявність чи відсутність прямого погляду. Кінесика вивчає відображення поведінки особи в її невербальних проявах, до яких належить міміка, пантоміміка, експресія, «вокальна міміка», яка може стати вирішальною в інтерпретації висловлювань. Жести класифікують на універсальні, національні, субнаціонально марковані та індивідуально специфічні. До комунікативного дисонансу можуть призвести перш за все полісемічні жести, значення яких обумовлено національними особливостями та культурними традиціями певного етносу. Міміка вважається надзвичайно важливим елементом невербальної комунікації, адже вираз обличчя, його міміка свідчать про характер людини, її настрій, налаштованість на співрозмовника іноді більше за слова, також мімічні рухи можуть мати в різних народів відмінне значення. У різних культурах існують певні традиції щодо розміщення тіла у просторі, сприймання та використання часу. Так, наприклад, різні культури використовують формальні (чіткий відлік) та

неформальні види (нечіткий відлік ) часу. Однією з найчастіших перешкод у міжкультурній комунікації є ситуація, коли один співрозмовник оперує формальним часом, а його опонент, який належить до іншої культури, – неформальним. В одній групі культур дотики надзвичайно поширені, в інших відсутні [102].

Зрозуміло, що культура спілкування передбачає також уміння інтерпретувати невербальні прояви інших людей. Тут виникає серйозна проблема: якщо у вербальній комунікації за кожним словом стоїть більш-менш визначений зміст, то в невербальній системі комунікацій не тільки важко поставити зміст у відповідність знаку, але й взагалі виділити знак, тобто одиницю аналізу в цій системі комунікації. К. Бердвістл запропонував одиницею тіло рухів людини – кін, або кінему. При цьому «окремих кін самостійного значення не має, при його зміні змінюється вся структура» [4, с. 128].

Б. Екманом був запропонований варіант аналізу невербальної комунікації, у якому фіксувалися емоції за зовнішніми («знаковими») проявами особи, що дозволяло певною мірою реєструвати той чи той характер невербальної комунікації. Хоч і вдається описати визначений «каталог» жестів у різноманітних національних культурах, проте проблема інтерпретації невербальної комунікації залежно від конкретної ситуації залишається дещо невирішеною [171].

Важливим для нашого дослідження висновком є те, що рефлексивна компетентність сприяє ефективному розвитку всіх інших видів компетентності, в тому числі перцептивно-інтрактивної та невербальної компетентностей, а тому її розвиток відіграє важливу роль в освітньому процесі будь-якого рівня складності.

На нашу думку, рефлексивна компетентність виступає одним із показників культури спілкування особистості, адже саме здатність до рефлексії дає людині можливість формувати образ і сенс життя, дій, блокувати неефективні дії.

Поняття «рефлексія» (від латинського *reflexio* – «обіг назад») – процес міркування людини про все те, що відбувається в її власній свідомості. Іншими словами, це – діяльність самопізнання, що розкриває людині зміст її духовного світу.

Рефлексія робить можливим удосконалення діяльності як у внутрішньому плані, так і в зовнішньому. Разом з тим рефлексія надає людині здатності до самоаналізу, осмисленню й переосмисленню своїх предметно-соціальних відносин з оточуючим середовищем і є необхідною складовою розвитку інтелекту [167, с. 415].

Роль рефлексії у розвитку й становленні особистості та соціуму відзначалась у дослідженнях філософів та психологів різних часів. У загальній психології під рефлексією традиційно розуміється процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, а також здатність мислення, спрямована на усвідомлення світу і самого себе [13]. При цьому Г. Щедровицький визначає рефлексію як механізм розвитку мислєдіяльності, яка реалізується у двох основних організаційних формах – індивідуальній та колективній [170].

Тобто, рефлексія передбачає самоаналіз, самоконтроль, свідомість дій.

За В. Метаєвою, рефлексія – це «принцип людського мислення, що направляє його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; діяльність самопізнання, яка розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини» [93]. Також учена доходить висновку, що рефлексивна компетентність є метакомпетентністю, що виступає одним з ключових чинників особистісного і професійного розвитку в різних сферах людської діяльності [93].

Важливим в межах нашого дослідження є висновок про те, що оскільки в основі дій людини лежить рефлексивна діяльність, то для розкриття її особистісного потенціалу необхідно розвивати рефлексивні навички. Розвивати у людині здатність самостійно приймати рішення й відповідати за їх реалізацію, проводити аналіз особистого досвіду, передбачити результати

своєї діяльності, розуміти, що відчувають і як сприймають тебе інші, в цілому здійснити прагнення особистості до індивідуальності можливе через рефлексію [29, с. 366].

Науковці Ю. Бабаян, К. Нор сформулювали наступне визначення: «Рефлексивна компетентність – це інтегративна якість особистості, яка характеризує ступінь засвоєння сукупності рефлексивних компетенцій, що включає характеристику рефлексивної діяльності з використанням знань, умінь, навичок професійного і життєвого досвіду» [13, с. 24].

На переконання О. Савченко, рефлексивна компетентність як система сформованих рефлексивних здібностей здійснює управління процесами розгортання досвіду через контроль і регуляцію [130, с. 98]. На особистісному рівні рефлексивна компетентність розуміється як система сформованих рефлексивних здібностей, які забезпечують високу продуктивність інтелектуальної діяльності суб'єкта за рахунок активізації необхідних особистісних ресурсів та організації рефлексивної діяльності, спрямованої на розв'язання протиріч у процесі вирішення проблемно-конфліктної ситуації [130, с. 99].

Сензитивним періодом для розвитку рефлексії є юнацький вік, тобто період свідомого розвитку рефлексивних здібностей. Свідоме використання рефлексивних умінь можливе саме в цьому віці. Тобто, людина, починаючи з юнацького віку, може компетентно використовувати рефлексію у своїй діяльності, а також у процесі спілкування.

Відтак, зазначене вище дозволяє виокремити в структурі феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі» такі компоненти, як: *настановний*, який включає в себе такі якості та здатності особистості, як емпатійність, емоційний інтелект, діалогічність, яка також включає здатність налагоджувати доброзичливі стосунки з представниками різних культур та етносів, орієнтуватись у різних ситуаціях міжособистісної взаємодії та ефективно встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, що ґрунтується на знаннях і почуттєвому досвіді, а також



здатність особистості вступати в соціальні контакти для досягнення комунікативних цілей у межах міжособистісних стосунків; *світоглядний*, який передбачає сформованість у старшокласників комплексу знань щодо етнокультурного різноманіття соціуму, що є основою для певних дій чи діяльності в цілому; усвідомлення цінності іншої людини як повноправної особистості та співрозмовника; виховання толерантного ставлення до культурних розбіжностей представників різних культур (етнічна ідентичність, етнічна толерантність, лінгвокультурологічні знання); *інтерактивний*, який передбачає застосування знань про культуру спілкування та поведінки; збагачення досвіду відповідних умінь у певному стилі взаємодії під час спілкування; налаштованість на дієве самовиховання та самовдосконалення в означеному аспекті; бачення шляхів самовдосконалення культури спілкування; містить перцептивно-інтерактивну, невербальну, рефлексивну компетентності.

### **1.3 Стан реалізації проблеми у шкільній практиці та результати констатувального етапу експерименту**

У Законі України «Про освіту» зазначається, що освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави. [55].

Одним із завдань освітньої галузі в старшій школі є розвиток умінь вільно спілкуватися в різних ситуаціях, формулювати та відстоювати власну думку, вести дискусію, оцінювати життєві явища, моральні, суспільні, історичні та інші проблеми сучасності, висловлювати щодо них власне ставлення, досягати взаєморозуміння та взаємодії з іншими людьми [45].

У Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні наголошено на тому, що виховання здійснюється як культуротворчий процес, спрямований на формування базової культури особистості. Виховання сприятиме набуттю дітьми та учнівською молоддю соціального досвіду, успадкуванню ними духовних та культурних надбань українського народу та інших народів, формуванню мовної культури та культури спілкування. Принцип суб'єктно-суб'єктної взаємодії в освітньому процесі передбачає, що його учасники виступають рівноправними партнерами у процесі спілкування, беруть до уваги погляди один одного. Визнають право на її відмінність від власної, поважливо ставляться до мови, традицій, культури свого та інших народів, що є складниками культури спілкування [99].

Принцип полікультурності передбачає інтегрованість української культури в Європейський та світовий простір, а саме: формування у дітей відкритості, толерантного ставлення до відмінних від національних ідей, цінностей, мистецтва, вірування інших народів, здатності диференціювати спільне та відмінне в різних культурах [98].

Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави виявляється в таких якостях, як патріотизм, національна самосвідомість, правосвідомість, політична культура та культура міжетнічних стосунків.

Культура міжетнічних стосунків передбачає наявність у дітей та учнівської молоді полікультурної компетентності, поваги до прав людини; інтересу до представників інших народів; толерантне ставлення до їх цінностей, традицій, мови, вірувань; вміння йти на компроміси з різними етнічними та релігійними групами заради соціального миру.

Реалізація мети і завдань виховання ціннісного ставлення до суспільства й держави передбачає орієнтацію на особистість як прогресивну систему ціннісних стосунків.

Ціннісне ставлення до людей виявляється в моральній активності особистості, прояві чуйності, чесності, правдивості, працелюбності,

справедливості, гідності, милосерді, толерантності, совісті, миролюбності, доброзичливості, готовності допомогти іншим, обов'язковості, добросовісності, ввічливості, делікатності, тактовності; вмінні працювати з іншими; здатності прощати і просити пробачення, протистояти проявам несправедливості, жорстокості. Показником моральної вихованості особистості виступає єдність моральної свідомості та поведінки, слова і діла, наявність активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції.

У Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа) доведено, домінантою виховного процесу має стати виховання в учнів патріотизму з новим, змістовним наповненням. З одного боку, це виховання почуття любові до рідного краю, свого народу, держави, відповідальності за їхнє майбутнє, а з іншого – відкритість до сприйняття різноманітних культур світу, освоєння фундаментальних духовних цінностей людства – гуманізму, свободи, справедливості, толерантності, культури світу, національного примирення тощо.

Згідно з наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України затверджено «Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів», в яких рекомендовано використовувати інтерактивні педагогічні технології, зокрема ділові та рольові ігри, моделювання життєвих ситуацій та суспільних процесів, дискусії, робота в малих групах. Для реалізації цієї ідеї дітям необхідно володіти культурою спілкування в ході навчально-виховної діяльності.

У листі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Щодо виховання сучасного громадянина в полікультурному середовищі засобами позакласної роботи» визначається, що актуальною проблемою сучасної педагогічної практики є полікультурне виховання дітей. Воно ґрунтується на принципах рівності і недискримінації у всебічному розвитку особистості та на створенні навчальним закладом умов для збереження та розвитку національних мов та культур.

Полікультурність майбутнього громадянина виховується не тільки і не стільки під час навчального процесу. Мова йде про встановлення доброзичливих, позитивних взаємовідносин між учнями різних національностей, відпрацювання навичок поведінки, які базуються на розумінні, терпимості, компромісі, самоповазі та повазі до довколишніх. У вирішенні зазначених завдань важливу роль відіграє позакласна робота.

Позакласна робота в умовах полікультурного середовища передбачає організацію та проведення заходів, що спрямовані на міжкультурне взаєморозуміння: виховні години з використанням методики «занурення в національну культуру», години етнонаціонального спілкування, зустрічі з письменниками, відкриті діалоги, фестивалі національностей, дні національної культури, конкурси читців, творчих робіт, дослідницька діяльність учнів з вивчення традицій, історії, культури – це той перелік основних форм роботи, що забезпечать полікультурне виховання особистості з активною громадянською позицією.

Питання полікультурного виховання мають обговорюватись на наукових конференціях, ділових зустрічах, семінарах для педагогічних працівників за орієнтованою тематикою: «Виховання полікультурної багатомовної особистості», «Полікультурна освіта і виховання», «Виховання особистості в полікультурному суспільстві», «Полікультурний педагог».

Органічне поєднання національного і загальнолюдського – це необхідна передумова розвитку і збагачення кожної культури. У процесі взаємодії різних культур створюються нові культурні цінності. Подолання міжетнічних, міжконфесійних, міжособистісних суперечностей в державі, в першу чергу, має служити дотриманню прав людини на вільний вибір світоглядних переконань, вміння жити в багатонаціональному, полікультурному суспільстві.

Зміст виховної діяльності зі старшокласниками представлено в наказі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів».

Орієнтовними темами для виховної діяльності учнів 10-11 класів щодо ціннісного ставлення до себе та людей є такі: «Я та інші», «Відшукай серед інших», «Люби Україну – твою рідну землю», «Дороги, які ми обираємо», «Моральний ідеал і його місце в житті людини», «Заговори, щоб я тебе побачив», «Моральні цінності громадянського суспільства», «Естетика поведінки та етикет», «Культура особистості», «Толерантне ставлення до всіх націй та народностей», «Мир та злагода – головна умова існування Землі та людства».

Виховними досягненнями щодо ціннісного ставлення особистості старшокласника до суспільства і держави є національна самосвідомість, почуття патріотизму, культура міжетнічних стосунків, толерантне ставлення до представників інших народностей, шанобливе ставлення до їх культури, традицій. Тематика змісту виховної діяльності, що рекомендована в наказі, така: «Я – Українець!», «Патріотизм – нагальна потреба України й кожного українця», «Псевдопатріотизм і його прояви», «Ми – різні, але ми – єдині», «Толерантність – моральний імператив сьогодення», «Я і соціум», «Про самоактуалізацію та самовизначеність особистості», «Ми – громадяни України», «Гуманістична мораль і моральність – основа етики громадянськості», «Ми – різні, ми - рівні», «Культура міжетнічних відносин у полікультурному просторі», «Інтеграція України у сучасному світі».

Нами було проаналізовано плани позакласної виховної роботи з дітьми старшого шкільного віку в різних закладах загальної середньої освіти України. Вивчення змісту цих планів згідно з темою нашого дослідження дозволило виокремити такі форми і методи роботи: виховні години («Культура – повага до людей і самого себе», «Етикет і ми», «Роль спілкування в житті», «Україна – суверена держава», «Велика родина – рідна Батьківщина», «Не засмічуй рідної мови!», «Людські цінності життя», «Умій сказати – умій змовчати», «Поважаючи інших – поважай себе», «Україна – полікультурна держава», «Жити в дружбі з усіма людьми», «Моя Україна, демократична і вільна, з нею пов'язую долю свою»); години спілкування

(«Українці – Європейська нація», «Бути на Землі людиною», «Толерантна особистість», «Формула спілкування», «Азбука ввічливості», «Народів малих не буває», «Людина і Всесвіт», «Моральна мотивація», «Я – частина Всесвіту», «Кодекс толерантної особистості», «Кодекс толерантної особистості», «Хто живе поруч зі мною?», «Моє спілкування з людьми», «Мої цінності», «Ставлення людини до людини»); круглі столи («Я і Україна», «Моральні заповіді українців», «Делікатність і тактовність поруч зі мною»); конкурс малюнків («Ми живемо в Україні», «Я малюю Україну»); диспути («Чи потрібно у спілкуванні рахуватись зі сторонньою думкою?», «Багатство нашої душі (культура спілкування: ввічливість, уважність)», «Взаєморозуміння. На чому воно ґрунтується?», «Який ідеал сучасної молоді людини – громадянина України?»); бесіди («Про привітність і чуйність у стосунках з людьми», «У країні добрих та ввічливих», «Люди починаються з добра», «Загальнолюдське і національне», «Національні та етнокультурні традиції», «Толерантність очима жителів світу», «Що означає бути старшокласником?»); конференції («Українці – гілка слов'янського народу», «Ми громадяни України», «Моральні якості, особливості їх вияву у різних сферах діяльності людини»); психологічний практикум «Що таке Я?»; день привітань «Давайте говорити один одному компліменти»; школа ввічливості («Що означає бути вихованим у спілкуванні?», «Дбай про інших», «Твої норми поведінки», «Як навчитись стримуватись»); поетичні вітальні, літературно-музичні композиції («Без мови нашої, юначе, й народу нашого нема», «Мова рідна, слово рідне», «Любіть Україну»).

Аналіз планів виховної роботи різних закладів загальної середньої освіти, що був нами проведений, дозволив зробити висновок про недостатню роботу з виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

З метою виявлення стану реалізації проблеми у шкільній практиці був проведений констатувальний експеримент, в якому взяли участь 387 учнів та 9 вчителів. Було створено дві довільні групи. У групу №1 (194 особи)

ввійшли старшокласники Одеської спеціалізованої школи № 50 I-III ступенів з поглибленим вивченням іноземних мов Одеської міської ради Одеської області (96 осіб) та Одеської загальноосвітньої школи №122 I-III ступенів Одеської міської ради Одеської області (98 осіб), до групи №2 (193 особи) старшокласники Одеської спеціалізованої школи № 50 I-III ступенів з поглибленим вивченням іноземних мов Одеської міської ради Одеської області (96 осіб) та Одеської загальноосвітньої школи №122 I-III ступенів Одеської міської ради Одеської області (97 осіб).

Було визначено критерії та показники рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі перед проведенням констатувального експерименту.

Критерій – мірило оцінки судження, необхідна та достатня умова прояву або існування якогось явища чи процесу. Очевидно, розгляд будь-якої досліджуваної величини повинен включати до себе не тільки ознаки її компонентів, а й критерії, що визначають вираження тієї чи іншої ознаки в даному процесі або явищі.

У словнику за редакцією В. Радула наведено, що критерій – ознака, за якою класифікуються, оцінюються (та одержують оцінки) відповідним індикатором психічні явища, дії або діяльність [145].

У тлумачному словнику Д. Ушакова зазначено, що «критерій» – суттєва ознака, яка лежить в основі оцінки, визначення або класифікації чого-небудь [151].

На думку З. Курлянд, Б. Райзберга, Л. Лозовського, критерій – показник, ознака, на основі якої формується оцінка якості об'єкта, процесу, мірило такої оцінки [80].

У словнику С. Ожегова критерії – дані, за допомогою яких можливо зробити висновок про розвиток, хід, стан чого-небудь визначаються як показники [101].

Показники – в широкому розумінні – передавачі соціальної інформації. Ступінь інформативності показників – основний критерій їх оцінки й вибору.

Усі показники можна розподілити на три класи: знаковимволічні засоби; засоби спостереження і виміру; соціальні явища і процеси [145].

Н. Якса вважає, що показники визначаються як обґрунтовані статистичні дані, покликані представити інформацію про умови, стабільність або зміни, про функціонування або дії системи освіти або її частини [173].

Нами було виявлено критерії та показники вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Основу *адаптивного критерію* становлять якості особистості: емпатійність, емоційний інтелект, діалогічність, необхідні для адаптації та ефективного спілкування у полікультурному середовищі. Адаптивний критерій ми назвали саме так, бо особистісний профіль людини, комплекс її особистісних якостей дозволяють людині адаптуватись у спілкуванні з довколишніми, що набуває принципового значення саме в полікультурному середовищі. У полікультурному середовищі адаптація у спілкуванні є надскладною, оскільки присутній фактор білінгвізму, мультикультурності, наявність різного менталітету. Цей критерій визначає сформованість якостей старшокласників, за допомогою яких вони зможуть проникати в емоційний стан співрозмовника, ідентифікувати та контролювати як свої емоції так і емоції свого партнера, прагнути до діалогічності у спілкуванні, що дозволить їм успішно встановлювати контакти з представниками інших культур та приймати адекватні й обґрунтовані рішення у ситуаціях міжособистісної взаємодії, тобто адаптуватись до спілкування у полікультурному середовищі.

*Аксіологічний критерій* ми позначили саме так, оскільки наявність толерантності до проявів етнічності (етнічна ідентичність, етнічна толерантність, знання щодо різноманіття мов та культур) складає ціннісну платформу культури спілкування у полікультурному середовищі. Аксіологічний критерій із показниками: етнічна ідентичність, етнічна толерантність, лінгвокультурологічні знання відображає рівень засвоєння та прийняття старшокласниками національних та загальнолюдських цінностей,



системи ціннісних ставлень та орієнтацій, що вимагає наявності певної інформації та певних знань, усвідомлених особистістю.

*Функціональний критерій* було позначено спираючись на те, що саме компетентність у мовних та немовних площинах, здатність до активної рефлексії у спілкуванні, схильність до взаємодії з довколишніми складає функціонал культури спілкування у полікультурному середовищі. Це той комплекс засобів, можливостей та зовнішніх проявів культури спілкування, який може бути сформований у ході цілеспрямованої роботи з старшокласниками. Змістове навантаження *функціонального критерію* із показниками: перцептивно-інтерактивна компетентність; невербальна компетентність; рефлексивна компетентність віддзеркалює набуття старшокласниками досвіду спілкування та готовність до взаємодії й ефективного спілкування з представниками різних культур у полікультурному середовищі.

У таблиці 1.2 подано перелік методик, методів дослідження, які було дібрано відповідно до визначених критеріїв та їх показників.

**Таблиця 1.2**

**Методики діагностики рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі**

Критерії	Показники	Методи діагностики
Адаптивний	- емпатійність	- методика діагностики рівня емпатичних здібностей [117, с. 486-489] - методика діагностики здатності до емпатії [104] - методика діагностики полікомунікативної емпатії [156, с. 153 – 156] - орієнтований питальник «Мої почуття, ставлення і поведінка у сфері

		міжетнічних стосунків» [97] - спостереження
	- емоційний інтелект	- методика діагностики емоційного інтелекту [156, с. 57 – 59] - методика вивчення здатності до самоконтролю у спілкуванні [117, с. 558 – 559] - методика діагностики емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні [156, с. 166 – 167 ] - методика діагностики потенціалу комунікативної імпульсивності [156] - методика визначення типу темпераменту [60] - тест «Самоактуалізація особистості» - спостереження
	- діалогічність	- методика діагностики доброзичливості [156, с. 158 – 159] - методика визначення комунікативної настанови [117, с. 298 – 301] - тест «Чи діалогічна ви особистість?» - методика визначення рівня комунікабельності [60, с. 34] - КОС-2 [117, с. 581 – 584] - методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні [156] - спостереження

Аксіологічний	-етнічна ідентичність	<ul style="list-style-type: none"> <li>- питальник «Типи етнічної ідентичності» [60]</li> <li>- орієнтований питальник «Я – представник рідного етносу» [97]</li> <li>- бесіда</li> </ul>
	-етнічна толерантність	<ul style="list-style-type: none"> <li>- експрес-питальник «Індекс толерантності» [60]</li> <li>- тест «Наскільки ви толерантні» [156]</li> <li>- орієнтований питальник «Дослідження терпимого, толерантного та нетерпимого ставлення молоді до суб'єктів реальності» [64, с. 17 – 19]</li> <li>- орієнтована анкета «Діагностика рівня сформованості толерантності» [158]</li> <li>- методика діагностики комунікативної толерантності [156, с. 149 – 152]</li> <li>- спостереження</li> <li>- метод експертної оцінки</li> </ul>
	-лінгво-культурологічні знання	<ul style="list-style-type: none"> <li>- анкети «Особливості грецького етносу» [158], «Особливості молдавського етносу» [158], «Особливості болгарського етносу» [158], «Особливості російського етносу» [158], «Особливості єврейського етносу» [158],</li> <li>- анкета «Українська культура» [86]</li> <li>- бесіда</li> </ul>

Функціональний	-перцептивно-інтерактивна компетентність	<ul style="list-style-type: none"> <li>- методика діагностики прийняття інших [156, с. 157 – 158]</li> <li>- тест «Чи вмієте ви слухати?» [117, с. 559 – 567]</li> <li>- питальник «Здатність слухати активно» [156]</li> <li>- методика діагностики мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях [156, с. 92 – 94]</li> <li>- методика діагностики перцептивно-інтерактивної компетентності [156, с. 234 – 237]</li> <li>- методика діагностики інтерактивної спрямованості особистості» [156, с. 82 – 86]</li> <li>- спостереження</li> </ul>
	-невербальна компетентність	<ul style="list-style-type: none"> <li>- методика діагностики рівня перцептивно-невербальної компетентності [156, с. 188]</li> <li>- спостереження</li> </ul>
	-рефлексивна компетентність	<ul style="list-style-type: none"> <li>- методика визначення рівня відповідальності [156]</li> <li>- самооцінка особистості старшокласника [60]</li> <li>- тест «Самооцінка» [60]</li> <li>- методика «Самооцінка особистості»</li> <li>- орієнтований питальник «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» [156, с. 26 – 28]</li> </ul>

		<ul style="list-style-type: none"> <li>- орієнтований питальник «Ціннісні орієнтації» [117, с. 637 – 641]</li> <li>- методика «Колесо фортуни» [97]</li> <li>- спостереження</li> <li>- бесіда</li> </ul>
--	--	---

Міра виразності показника визначається ознакою.

Рівні вихованості культури спілкування старшокласників було визначено за допомогою такої бальної шкали: 5 балів – ознака виражена дуже сильно; 4 бали – ознака виражена сильно; 3 бали – ознака виражена достатньо; 2 бали – ознака виражена слабо; 1 бал – ознака виражена дуже слабо.

Для визначення рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (низький, середній, високий) було обрано єдину діагностику, на підставі якої можливо було віднести старшокласників до того чи того рівня залежно від ступеня прояву ознак обраних критеріїв. Перехід старшокласника на більш високий рівень вихованості культури спілкування можливий у разі розвитку в нього емпатійності, емоційного інтелекту, діалогічності під час спілкування в полікультурному середовищі; розвитку етнічної ідентичності, етнічної толерантності, підвищення лінгвокультурологічних знань про представників інших культур; формування перцептивно-інтерактивної, невербальної, рефлексивної компетентностей, що необхідні для спілкуванні у полікультурному середовищі.

Рівні вихованості культури спілкування старшокласників визначались за середнім значенням вияву показників обраних критеріїв. Межами розподілу було встановлено: низький рівень – від 0 до 3,4 балів; середній рівень – від 3,5 до 4,4 балів; високий рівень – від 4,5 до 5,0 балів.

Надамо змістову характеристику рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі відповідно до визначених критеріїв та їх показників.

Високий рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (4,5–5,0 балів) означає, що переважна більшість показників адаптивного, аксіологічного, функціонального критеріїв виражені сильно чи дуже сильно, тобто майже всі ознаки обраних критеріїв пропорційно яскраво виражені.

Відтак, надаючи характеристику високому рівню вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, слід зазначити, що такий рівень характерний для старшокласників доброзичливих, тактовних, оптимістичних. Вони обирають діалог у спілкуванні. Емоційний інтелект розвинено на досить високому рівні. Їм притаманна стійка етнічна ідентифікація. Вони добре або дуже добре володіють лінгвокультурологічними знаннями про культурні, мовні, мовленнєві особливості та історію рідного етносу, рідної культури та мають бажання поширювати ці знання. Виявляють стійкий інтерес до культурних особливостей людей як представників інших культур. Такі старшокласники вміють поважати думку інших, невороже ставитись до відмінних від своїх думок та розуміють, що існують інші погляди. Їм притаманний високий рівень етнічної толерантності. Демонструють готовність до свідомих особистих дій, спрямованих на досягнення гуманістичних відносин між людьми й групами людей, які мають різний світогляд, ціннісні орієнтири, стереотипи поведінки.

Їх вирізняє відсутність негативного ставлення до іншої культури, а також наявність позитивного образу іншої культури при збереженні позитивного прийняття своєї власної. Такі діти виявляють високий рівень конструктивно-гуманної поведінки в ситуаціях міжетнічної напруженості, готові до компромісних рішень задля мирного розв'язання конфліктних ситуацій. Таким старшокласникам властива високорозвинена здатність до емпатії та етноемпатії, що виявляється в здатності до співчуття іншим людям, проникнення в емоційний стан іншої людини, розуміння її емоцій, відчуттів та переживань. Вони демонструють високу здатність знаходити

адекватні моделі поведінки, які сприяють підтриманню атмосфери взаємної згоди та довіри, високої результативності та спільної дії, і як результат, усунення нетерпимого ставлення до представників інших культур. Виявляють обізнаність із проявами культури та характерними особливостями різних етносів, народів, націй. Старшокласники виявляють достатньо високий для свого віку рівень перцептивно-інтерактивної, невербальної, рефлексивної компетентності у спілкуванні в полікультурному середовищі.

Середній рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (3,4 – 4,4 балів) означає, що переважна більшість показників адаптивного, аксіологічного, функціонального критеріїв виражені достатньо.

Надаючи характеристику середньому рівню, ми зазначимо, що він вирізняє людей емоційних, доброзичливих, комунікативних. Вони обирають діалог у спілкуванні, але не завжди. Емоційний інтелект розвинено на достатньому рівні. Їм притаманна етнічна ідентифікація. Добре володіють лінгвокультурологічними знаннями про мовні, мовленнєві, культурні особливості, традиції та звичаї рідного етносу, рідної культури, але не завжди готові їх поширювати. Такі діти демонструють наявність позитивного ставлення до іншої культури, при збереженні своєї власної. Готові до конструктивно-гуманної поведінки в ситуаціях міжетнічної напруженості, але вони дуже імпульсивні та легко піддаються провокаціям, що може ставати причиною конфліктів. Не завжди знаходять адекватні моделі поведінки, які б сприяли підтриманню атмосфери взаємної згоди та довіри. Такі старшокласники мають деякі уявлення про культурні та історичні особливості різних етносів, народів, націй та виявляють достатній інтерес до них.

Їх характеризують достатньо розвинені емпатичні здібності, а відтак здатність зрозуміти культурні відмінності, розглядаючи комунікативну поведінку представників іншої культури. Таким дітям притаманна емпатія, що проявляється в здатності до ціннісного резонансу із почуттями іншої

людини як представника певної культури. Старшокласники виявляють достатній для свого віку рівень перцептивно-інтерактивної, невербальної, рефлексивної компетентностей у спілкуванні в полікультурному середовищі.

Низький рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (0-3,4 балів) означає, що переважна більшість показників адаптивного, аксіологічного, функціонального критеріїв недостатньо виражені, тобто більшість ознак обраних критеріїв недостатньо виражені або зовсім не виражені.

Характеризуючи низький рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, слід зазначити, що він притаманний дітям із низьким рівнем емоційного інтелекту, комунікативних здібностей, яким дуже важко налагоджувати доброзичливі стосунки із довколишніми, які не здатні до діалогу у спілкуванні з представниками інших культур. Їх характеризує високий рівень тривожності та хибне уявлення про свою винятковість.

Такі старшокласники дуже важко знаходять спільну мову з співрозмовником, в силу того, що здатність до емпатії у них розвинена недостатньо. Вони не здатні проникати в емоційний стан іншої людини та зазвичай залишаються байдужими до їхніх проблем і переживань, уникають особистісних контактів.

Старшокласники з низьким рівнем вихованості культури спілкування в полікультурному середовищі дуже рідко виявляють толерантне ставлення до вибірково обраного індивіда в окремій ситуації, але найчастіше не виявляють толерантності у сприйнятті поглядів та думок представників різних етносів, культур та у сприйнятті емоційного тла та настрою іншої людини як представника певної культури. У них відсутня гнучкість у стосунках, тяжіють до конфліктних ситуацій. Їх вирізняє нетерпиме ставлення до людей та груп людей, які мають різний світогляд, ціннісні орієнтири, стереотипи поведінки.



У таких старшокласників недостатньо розвинена етнічна ідентифікація, вони не зовсім усвідомлюють приналежність до певного етносу, володіють лінгвокультурологічними знаннями, але переважно не мають бажання поширювати ці знання. Вони не виявляють обізнаності із проявами культури та характерними особливостями різних етносів, народів, націй. Старшокласники виявляють недостатній для свого віку рівень перцептивно-інтерактивної, невербальної, рефлексивної компетентності у спілкуванні в полікультурному середовищі.

Наведемо характеристику діагностувальних методик, за якими здійснювалося вимірювання ступеня прояву кожного з показників культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на констатувальному та прикінцевому етапах дослідно-експериментального дослідження.

Для діагностики ступеня прояву показника «емпатійність» скористалися методикою діагностики рівня емпатичних здібностей [117], методикою діагностики здатності до емпатії [104], методикою діагностики полікомунікативної емпатії [156], орієнтованим питальником «Мої почуття, ставлення і поведінка у сфері міжетнічних стосунків [97], спостереженням.

Згідно з першою методикою старшокласникам було запропоновано 36 варіантів поведінки в різних ситуаціях. Відповіді учнів відповідали шести каналам емпатії:

1. Раціональному каналу емпатії;
2. Емоційному каналу емпатії;
3. Інтуїтивному каналу емпатії;
4. Настанови, що сприяють емпатії;
5. Здатність до емпатії;
6. Ідентифікація в емпатії.

Результати в першій та другій групах свідчать про те, що отримано приблизно однаковий розподіл респондентів згідно каналів емпатії: раціональний канал (14% – група №1, 12% – група №2); емоційний канал

(17% – група №1, 16% – група №2); інтуїтивний канал (19% – група №1, 21% – група №2); настанови, що сприяють емпатії (17% – група №1, 15% – група №2); прониклива здібність до емпатії (16% – група №1, 18% – група №2); ідентифікація в емпатії (17% – група №1, 18% – група №2). Найбільш виражений інтуїтивний канал емпатії у сиршокласників, що також пояснюється специфікою юнацького віку.

Методика «Діагностика здатності до емпатії» дозволила виявити рівень емпатичних тенденцій. Загальновідомо, що рівень емпатичних тенденцій у дівчат вищий, ніж у хлопчиків, а тому використовувалися різні шкали для обробки результатів. Методика «Діагностика полікомунікативної емпатії» сприяла виявленню рівнів емпатії у спілкуванні.

Метою проведення опитування «Мої почуття, ставлення і поведінка у сфері міжетнічних стосунків» було виявлення рівня гуманності почуттів, ставлень і поведінкових намірів старшокласників у сфері міжетнічних стосунків, що допомогло також діагностувати емпатійність як один з показників культури спілкування.

Для визначення рівня емпатійності ми скористалися усередненими діагностичними даними за вищезазначеними методиками.

Для діагностики ступеня прояву показника «емоційний інтелект» використано методику діагностики емоційного інтелекту [156], методику вивчення здатності до самоконтролю у спілкуванні [117], методику діагностики емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні [156], методику діагностики потенціалу комунікативної імпульсивності [156], методику визначення типу темпераменту [60], тест «Самоактуалізація особистості», спостереження.

Методика діагностики емоційного інтелекту містила 5 шкал: 1) емоційна обізнаність; 2) управління своїми емоціями (емоційна відхідливість); 3) самомотивація (вільне управління своїми емоціями, окрім пункту 14); 4) емпатія; 5) розпізнавання емоцій інших людей (уміння впливати на емоційний стан інших людей).

Ефективне спілкування неможливе без здатності до самоконтролю у спілкуванні. Для виміру рівня цієї здатності застосовано спостереження за старшокласниками, а також відповідну методику. До низького рівня комунікативного контролю належить людина, поведінка якої стала і вона не вважає за потрібне змінювати її в залежності від ситуації. Якщо людина відверта, але нестримана у своїх емоційних проявах, то вона опинилась на середньому рівні. Високий рівень притаманний людині, яка легко входить в будь-яку роль, швидко реагує на зміну ситуації, добре відчуває і навіть прогнозує враження, яке вона справляє на довколишніх.

Діагностування емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні шляхом самооцінювання дало змогу сформулювати головні бар'єри при встановленні емоційних контактів: невміння керувати емоціями, дозувати їх; неадекватний вияв емоцій; негнучкість, невиразність емоцій; небажання бути ближче з людьми на емоційній основі.

Показник потенціалу імпульсивності у спілкуванні ми визначали за допомогою відповідної методики. Імпульсивність – це риса, протилежна таким якостям, як: цілеспрямованість і наполегливість. Рівень імпульсивності може бути схарактеризований як високий, середній і низький. Високий рівень імпульсивності характеризує людину з недостатнім самоконтролем в спілкуванні і діяльності. Імпульсивні люди часто мають невизначені життєві плани, у них немає стійких інтересів, або захоплень. Якщо імпульсивність на високому рівні, то слід скласти програму самовиховання, спрямовану на її зниження і збільшення цілеспрямованості. При цьому слід врахувати особливості локуса суб'єктивного контролю.

Люди з низьким рівнем імпульсивності, навпаки, цілеспрямовані, мають чіткі ціннісні орієнтації, проявляють наполегливість ц досягненні поставленої мети, прагнуть доводити розпочату справу до кінця.

Методика визначення типу темпераменту як складника емоційного інтелекту дозволила виявити три типи особистості: типовий екстраверт, типовий інтроверт, типовий невротик. Переважна більшість старшокласників

(52% у групі №1 та 54% у групі №2) виявили перший тип – типовий екстраверт, який характеризується орієнтацією особистості на довколишній світ. Цю групу людей характеризує товариськість, чуйність, невимушеність, життєрадісність, впевненість у собі, прагнення до лідерства. Вони, зазвичай, мають багато друзів, оптимістичну вдачу, доброзичливі, веселі, завдяки гнучкості своєї поведінки легко знаходять контакти з різними людьми, але іноді запальні та нестримані, імпульсивні. Тому виховувати в них культуру спілкування є актуальною задачею.

Інтерпретація тесту «Самоактуалізація особистості» містила багато шкал, але для нашого дослідження актуальними були такі: підтримка, ціннісні орієнтації, гнучкість поведінки, самоповага, самосприйняття, уявлення про природу людини, контактність, пізнавальна потреба.

Для визначення рівня емоційного інтелекту ми скористалися усередненими діагностичними даними за вищезазначеними методиками. Діагностування показника «діалогічність» здійснювалось завдяки наступним методикам: діагностика доброзичливості [156], визначення комунікативної настанови [117], тест «Чи діалогічна ви особистість?», визначення рівня комунікабельності [60], КОС-2 [117], методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні [156], спостереження.

Діагностика доброзичливості дозволила виявити у респондентів низький, середній, високий показники доброзичливого ставлення до інших.

Розкриттю показників негативних настанов у спілкуванні сприяло проведення методики визначення комунікативної настанови, а саме: завуальована жорстокість, відкрита жорстокість, обґрунтований негативізм, бурчання, негативний досвід спілкування. Тестування «Чи діалогічна ви особистість?» визначило три рівні діалогічності та було виявлено старшокласників, які опинились на кожному рівні.

Проведено методику визначення рівня комунікабельності та КОС-2 з метою діагностування у старшокласників діалогічності як показника культури спілкування.

За допомогою методики діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні визначили три види стратегії: миролюбство, уникнення, агресія.

Результати діагностики за трьома показниками адаптивного критерію відображено в таблиці 1.3. Як бачимо з таблиці 1.3, для більшості старшокласників притаманний низький рівень емпатійності (76,9% – група №1, 78,3% – група №2). У 16,4% респондентів групи №1 та 13,2% – групи №2 виявився середній рівень емпатійності. До високого рівня віднесено лише 6,7% учнів групи №1 та 8,5% – групи №2, що свідчить про те, що потрібно у процесі експериментальної роботи розвивати емпатійність у старшокласників.

**Таблиця 1.3**

**Рівень вихованості у старшокласників культури спілкування  
у полікультурному середовищі за адаптивним критерієм**

Група	Високий		Середній		Низький	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
<b>Рівень емпатійності</b>						
№1	13	6,7	32	16,4	149	76,9
№2	16	8,5	26	13,2	151	78,3
<b>Рівень емоційного інтелекту</b>						
№1	19	9,6	30	15,4	145	75,0
№2	22	11,3	31	16,0	140	72,7
<b>Рівень діалогічності</b>						
№1	13	6,7	34	17,3	147	76,0
№2	11	5,7	36	18,9	146	75,4

Стосовно емоційного інтелекту як показника здатності до спілкування, вміння усвідомлювати свої емоції та розуміти почуття інших людей розподіл за рівнями такий: низький рівень 75% та 72,7% відповідно у групах №1 та

№2; середній – 15,4% (група №1) та 16% (група №2); високий – 9,6% у групі №1 та 11,3% у групі №2.

За результатами діагностування рівня діалогічності отримано дані: 6,7% на високому рівні у групі №1 та 5,7% у групі №2; 17,3% старшокласників групи №1 та 18,9% групи №2 на середньому рівні; 76% дітей групи №1 та 75,4% групи №2 на низькому рівні.

Для діагностики ступеня прояву показника «етнічна ідентичність» було застосовано питальник «Типи етнічної ідентичності» [60], орієнтований питальник «Я – представник рідного етносу» [97], бесіда.

Перший питальник дозволив виявити типи ідентичності: етніцизм, етнічна індивідуальність, етнічна індиферентність, етнічногоїзм, етнічноізоляціонізм, етнічнофанатизм.

Застосування питальника «Я – представник рідного етносу» дозволило отримати рівень сформованості етнічної самосвідомості.

Показник «етнічна толерантність» діагностовано завдяки експрес-питальнику «Індекс толерантності» [60], тесту «Наскільки ви толерантні», орієнтованому питальнику «Дослідження терпимого, толерантного та нетерпимого ставлення молоді до суб'єктів реальності» [64], орієнтованої анкети «Діагностика рівня сформованості толерантності» [158], методики діагностики комунікативної толерантності [156], спостереженню.

За допомогою експрес-питальника «Індекс толерантності» виявлено низький, середній, високий рівень толерантності.

Для якісного аналізу аспектів толерантності можна використовувати субшкали: етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості.

Тестування «Наскільки ви толерантні» виявило, що переважна більшість старшокласників обох груп виявили середній рівень толерантності. Вони спроможні відстоювати свою думку і вести діалог, змінювати свою думку, якщо це необхідно. Хоча іноді можуть бути і занадто різкими, нечемними до свого співрозмовника. В такі моменти вони, справді, можуть виграти суперечки з людиною більш слабого характеру.

Орієнтований питальник «Дослідження терпимого, толерантного та нетерпимого ставлення молоді до суб'єктів реальності» сприяв виявленню трьох рівнів толерантного ставлення. Низького рівня терпимого ставлення виявлено не було в жодного респондента.

Перевагу толерантного ставлення було виявлено до дітей, або тих, хто молодше, вчителів, власної особистості, друзів, до агресії. Толерантне ставлення характеризується частковим або ситуативним прийняттям оточуючих, спробами виправити недоліки, зробити зауваження про свою незгоду тощо, проявом нестриманості, нетерпіння, агресії, але в деяких випадках здатністю бути терпеливим, емпатичним та асертивним (впевненим у собі).

Перевагу терпимого ставлення було виявлено до батьків, людей похилого віку, однокласників, представників інших національностей, релігії та інших релігій. Терпиме ставлення оцінюється як розуміння й прийняття суб'єктів реальності в цілому, мотивації поведінки, світосприйняття, здатність проявляти витримку, асертивно (впевнено) вирішувати протиріччя, що виникають, демонструючи дружелюбність, доброзичливість, готовність до співпраці.

Орієнтована анкета «Діагностика рівня сформованості толерантності» дозволила виявити також рівні інтолерантності.

До високого рівня інтолерантності було віднесено старшокласників, які ніколи не проявляють толерантності. Мають упереджене або вороже ставлення до представників інших культур та груп. Дуже часто виявляється негативна емоційна оцінка щодо членів своєї або іншої групи. Схильні до створення конфліктних ситуацій. Гнучкість відсутня.

До середнього рівня інтолерантності було віднесено старшокласників, які дуже рідко або ніколи не проявляють толерантності до інших. У поведінці присутнє упереджене ставлення до представників інших культур та груп. Діалог частіше всього ведеться з негативними емоціями. Гнучкість практично відсутня.

До низького рівня інтолерантності було віднесено старшокласників, які виявляють толерантність до вибірково обраного індивіда в окремій ситуації, з яким готові здійснювати емоційний та діловий контакт. Діалог відбувається без негативних емоцій, але при деяких змінах позитивні емоції змінюються на негативні, може виникнути ситуативний або навіть затяжний конфлікт. Гнучкість слабо виражена.

Спільно з вчителями ми здійснювали також спостереження за особливостями спілкуванням старшокласників – представників різних етносів – у навчальний, позанавчальний час. Вивчали їхні уміння сприймати емоційний стан, настрій, думки, поведінку іншого як представника певного етносу.

Методика В. Бойко «Діагностика комунікативної толерантності» надала можливість здійснити екскурс у різноманітність людських стосунків. З цією метою дітям пропонувалось оцінити себе в ситуаціях взаємодії з іншими людьми. Наприклад, «чи є у вас тенденції оцінювати людей, виходячи з власного «Я»; «в якій мірі категоричні чи незмінні ваші оцінки на адресу оточуючих»; «в якій мірі ви вмієте приховувати чи згладжувати неприємні враження при зіткненні з некоммунікательними якостями людей»; «чи є у вас схильність перевиховувати партнера»; «в якій мірі ви поблажливі до дискомфортних станів оточуючих»; «які ваші адаптаційні здатності у взаємодії з людьми» тощо. Чим більше балів отримав респондент, тим нижчий рівень комунікативної толерантності.

Ми застосовували також метод експертної оцінки. У ролі експертів виступали однокласники, вчителі, інколи батьки. Це дозволило старшокласникам подивитися очима інших на процес спілкування, на наявність чи відсутність вміння доброзичливо ставитись до оточуючих як представників різних етносів, культур.

Діагностування показника «лінгвокультурологічні знання» здійснено за допомогою бесіди, анкет «Особливості грецького етносу» [158], «Особливості молдавського етносу» [158], «Особливості болгарського



етносу» [158], «Особливості російського етносу» [158], «Особливості єврейського етносу» [158], анкета «Українська культура» [86].

На перше запитання «Як Ви сприймаєте українську культуру?» анкети «Українська культура» 48% учнів відповіли, що вона стоїть в рівень зі світовими, 11,3% учнів вважають українську культуру примітивною, 7,4 % учнів вважають, що інші культури мало варті порівняно з нею, 29,6% учнів було важко відповісти, 3,7% учнів вважають, що українська культура виділяється з-поміж інших.

Відповідаючи на друге запитання «Що, на Ваш погляд, насамперед, визначає приналежність до нації?», 77,7% відповіли, що це – єдина культура, 66,6% відповіли, що це – спільна історія, 62,9% – єдина мова, 18,5% – єдина територія проживання, 14,8% – тип характеру, 18,5% вважають, що це – єдина релігія, 11,1% вважають, що це – економічне життя. Ніхто не вважає, що громадянство в державі визначає приналежність до нації.

На третє запитання «Чи цікавитесь Ви історією українського народу?» 28,5% учнів відповіли так, 66,6% учнів цікавляться окремими історичними подіями, 4,9% учнів не цікавляться.

Серед державних символів України всі учні назвали прапор, герб та гімн, а також 3,7% учнів символами вважають вербу, конституцію та калину.

Відомими українськими діячами минулого і сучасного 55,5% учнів вважають Т. Шевченка та Б. Хмельницького, 21% учнів – Я. Мудрого, 18,5% – І. Франка, 14,8% – Л. Українку, Грушевського та І. Мазепу, 7,4% учнів – В. Великого, В. Винниченка, М. Рильського та І. Скоропадського; 3,7% учнів – П. Тичину, Л. Кравчука, О. Вишню, Княжну Ольгу, І. Котляревського, Г. Сковороду та М. Хвильового. Серед українських народних свят 92,5% учнів назвали свято Івана Купала, 40,7% – Різдво, 25,9% – день Святого Миколая, 18,51% – день Незалежності, 14,8% – Пасху та день Конституції, 11,1% – Трійцю, 7,4% – Покрову, день Перемоги,

З судженням «Україна – багатонаціональна країна, що збагачує її культуру» не погодились 25,9% учнів. 33,3% учнів були згодні та 41,8%

учнів було важко відповісти.

96,3% – погодились з судженням «Людину слід оцінювати за моральними якостями, а не за національністю», а 3,7% учнів не погодились.

51% учнів погодились із судженням, що «треба захищати права тих, хто у меншості, і має не схожі на інших погляди і поведінку», 11,1% учнів не погодились з цим судженням, 37,9% учнів було важко відповісти.

В наступному запитанні 62,9% учнів не погодились із судженням, що «людина іншої культури зазвичай лякає або насторожує довколишніх», 14,8% учнів погодились із цим судженням, 22,3% учнів було важко відповісти.

77,7% учнів не погодились із судженням, що «йти на поступки – означає проявляти слабкість» 22,3% учнів було важко відповісти.

96,3% учнів не погодились із судженням, що «мені важко уявити, що моїм другом стане людина іншої національності», 3,7% учнів – погодились.

В останньому запитанні, «людина з іншою точкою зору» зазвичай викликає зацікавленість і прагнення зрозуміти її судження у 62,9% учнів, у 29,6% – бажання переконати її та у 8,5% – роздратування.

У таблиці 1.4 наведено одержані результати за аксіологічним критерієм.

Таблиця 1.4

**Рівень вихованості у старшокласників культури спілкування  
у полікультурному середовищі за аксіологічним критерієм**

Група	Рівень		Високий		Середній		Низький	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
<b>Рівень етнічної ідентичності</b>								
№1	19	9,6	17	8,7	158	81,7		
№2	16	8,5	20	10,4	157	81,1		
<b>Рівень етнічної толерантності</b>								
№1	22	11,5	26	13,5	146	75,0		
№2	18	9,4	22	11,3	153	79,3		
<b>Рівень лінгвокультурологічних знань</b>								
№1	21	10,6	24	12,5	149	76,9		
№2	15	7,6	34	17,9	144	74,5		

Подані в таблиці 1.4 дані свідчать про те, що переважна більшість старшокласників (81,7% у групі №1 та 81,1% у групі №2) на низькому рівні усвідомлює свою приналежність до певного етносу, що має негативний вплив на виховання культури спілкування у полікультурному середовищі. Надаючи характеристику цьому рівню, слід зазначити, що до нього було віднесено дітей, які дуже рідко, або і взагалі не ототожнюють себе зі своєю етнічною спільнотою. Вони навіть інколи заперечують власну етнічну ідентичність, віддаючи перевагу іншим групам та народам в якості референтних. Мають недостатні знання про культурну спадщину, історію, традиції, звичаї, релігію та народне мистецтво свого народу та не мають бажання ці знання отримувати. Мову своєї етнічної спільноти не вважають рідною, віддаючи перевагу мовам інших етнічних груп.

Старшокласників, які виявили середній рівень етнічної ідентичності, зафіксовано 8,7% у групі №1 та 10,4% у групі №2. До цього рівня було віднесено старшокласників, які ототожнюють себе зі своєю етнічною

спільнотою, але не мають глибокого емоційного зв'язку з нею. Вони не завжди задоволені тим, що належать до цього етносу. Мають знання про культурні особливості, історію, традиції та звичаї своєї етнічної групи, але не завжди мають бажання ці знання поширювати.

До високого рівня віднесено 9,6% респондентів групи №1 та 8,5% групи №2. Високий рівень сформованості етнічної ідентичності характеризує старшокласників, які ототожнюють себе з цією етнічною спільнотою та відчувають глибокий емоційний зв'язок з нею. Вони задоволені тим, що належать до цього етносу та пишаються досягненнями свого народу. Діти мають глибокі знання про культуру, звичаї, традиції, релігію, історичну пам'ять, національний характер та народне мистецтво етнічної спільноти, з якою вони себе ототожнюють, та бажання ці знання поширювати. Рідною вважають мову своєї етнічної групи.

Одержані дані свідчать про те, що під час експериментальної роботи необхідно створити такі умови, які б сприяли підвищенню рівня етнічної ідентичності старшокласників.

З таблиці 1.4 видно, що старшокласники мають більший рівень етнічної толерантності порівняно з етнічною ідентичністю. Про це свідчать кількісні дані, а саме: високий рівень (11,5% респондентів групи №1 та 9,4% – групи №2), що на 1,9% та 0,9% відповідно в групі №1 та групі №2 вище, ніж подібний показник високого рівня етнічної ідентичності.

На середньому рівні знаходилось 13,5% старшокласників групи №1 та 11,3% – групи №2, що на 4,8% більше, ніж в групі №1 за попереднім показником, а також на 0,9% більше, ніж у групі №2.

Ця тенденція не спостерігається у старшокласників, які опинились на низькому рівні (75% – група №1 та 79,3% – група №2). Співставлення даних низького рівня свідчить про зменшення кількості дітей на цьому рівні - на 6,7% в групі №1 та 1,8% у групі №2.

Розподіл за рівнями щодо лінгвокультурологічних знань виявився таким: високий рівень у групі №1 у 10,6% старшокласників та у 7,6% у групі

№2. На середньому рівні опинилось 12,5% старшокласників групи №1 та 17,9% групи №2. Низький рівень притаманний 76,9% респондентів групи №1 та 74,5% групи №2.

Для діагностування показника «перцептивно-інтерактивна компетентність» було задіяно методику діагностики прийняття інших [156], тест «Чи вмієте ви слухати?» [117], питальник «Здатність слухати активно» [156], методику діагностики мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях [156], методику діагностики перцептивно-інтерактивної компетентності [156], методику діагностики інтерактивної спрямованості особистості [156], спостереження.

За методикою діагностики прийняття інших було виявлено старшокласників з високим показником прийняття інших; з середнім показником прийняття інших з тенденцією до високого; з середнім показником прийняття інших з тенденцією до низького; з низьким показником прийняття інших.

У тесті «Чи вмієте ви слухати?» пропонувалося дітям підрахувати відсоток ситуацій, що викликають невдоволення. Питальник «Здатність слухати активно» дозволив визначити наявність чи відсутність у старшокласників здатності слухати активно, що є необхідною складовою перцептивно-інтерактивної компетентності.

Методика діагностики мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях була націлена на визначення комунікативних орієнтацій та їх гармонічності у процесі спілкування: орієнтація на прийняття співрозмовника; орієнтація на адекватність сприйняття та розуміння співрозмовника; орієнтація на досягнення компромісу.

Методика діагностики перцептивно-інтерактивної компетентності дозволила вивчити особистісну готовність до формування інтеграційних критеріїв інтерактивної компетентності в межах малих груп за такими шкалами: взаємопізнання, взаєморозуміння, взаємовплив, соціальна автономність, соціальна адаптивність, соціальна активність.

Вивчення вектора інтерактивної спрямованості та особистісної соціалізації у старшокласників здійснювалося завдяки методиці діагностики інтерактивної спрямованості особистості.

Ступінь прояву показника «невербальна компетентність» відбувалася за допомогою методики діагностики рівня перцептивно-невербальної компетентності [156] і спостереження за старшокласниками з метою виявлення уміння декодувати невербальні прояви у співрозмовника. Запропонована шкала невербальної компетентності виявляє ступінь вираженості уміння налагоджувати відносини і «прочитувати» контекст спілкування. Кожен респондент може бути віднесений до однієї з трьох груп: з низьким рівнем невербальної компетентності; з середнім рівнем невербальної компетентності; з високим рівнем невербальної компетентності.

Респонденти, віднесені до першої групи, розмірковують над своїми власними проблемами і недостатньо уважні до проблем інших. Вони виявляють нездатність до налагодження стосунків та розуміння характеру міжособистісної взаємодії. Респонденти, віднесені до третьої групи, навпаки, вирізняються центрованістю на проблемах інших людей і неухвагою до своїх власних.

Ступінь прояву показника «рефлексивна компетентність» діагностувалась методикою визначення рівня відповідальності [156], тестом «Самооцінка особистості старшокласника» [60], тестом «Самооцінка» [60], методика «Самооцінка особистості» [156], орієнтованим питальником «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» [156], орієнтованим питальником «Ціннісні орієнтації» [117], методикою «Колесо фортуни» [97], бесідою, спостереженням.

Методика визначення рівня відповідальності призначена для вимірювання ступеня пошани до соціальних норм і етичних вимог. Для осіб з високим значенням чинника сумлінності характерні такі якості, що впливають на мотивацію поведінки, як відчуття відповідальності, сумлінність, стійкість моральних принципів. У своїй поведінці вони

керуються почуттям обов'язку, строго дотримуються етичних стандартів, завжди прагнуть до виконання соціальних вимог; висока сумлінність звичайно поєднується з певним самоконтролем. Ці якості є також складовими культури спілкування.

Для визначення рефлексивної компетентності ми також підібрали три методики, які діагностують типи самооцінки особистості старшокласника.

Підставою для виокремлення видів самооцінки є така її характеристика, як адекватність. Відповідно до ступеня адекватності звичайно розрізняють два види самооцінки: адекватну й неадекватну. У свою чергу неадекватна самооцінка щодо еталона, з яким вона порівнюється, може бути завищеною або заниженою.

Зміст знань людини про себе і ставлення до себе з початкових етапів формування самооцінки мають свій «вихід» через процес саморегулювання й самоорганізації особистістю своєї поведінки. Для цього процесу характерна специфічна активність, спрямована на співвідношення поведінки особистості з вимогами ситуації, очікуваннями інших людей, на актуалізацію психологічних резервів відповідно до особливостей ситуації спілкування, міжособистісної взаємодії. Обов'язковою рисою саморегулювання є постійне внутрішнє оцінювання перебігу акту поведінки, яке співвідноситься з прямим або передбачуваним оцінюванням його іншими людьми.

Інтерпретація результатів тесту «Самооцінка особистості старшокласника» дозволила виявити високий, низький, середній рівні самооцінки.

Тест «Самооцінка» було проведено методом ранжування цінних якостей особистості за чотирима блоками: міжособистісні стосунки, спілкування; поведінка; діяльність; переживання, почуття.

Методика «Самооцінка особистості» сприяла визначенню ступеня прояву у старшокласників особистісних якостей, а саме: активність, вихованість (повага до людей), доброзичливість, ініціативність, життєстійкість, щирість, правдивість, товарицькість, чуйність, оптимізм,

поступливий характер (гнучкий, іде на компроміс та співробітництво), самокритичність, розумність, самостійність, стриманість, зібранність, впевненість, творчість, врівноваженість тощо. Підраховували середнє арифметичне всіх відповідей респондентів та отримували показник загальної самооцінки особистості.

Орієнтований питальник «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» був спрямований на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності. За результатами обробки індивідуальних даних будувався графічний профіль, що віддзеркалював значущість кожної цінності. Перерахуємо цінності, які важливі для спілкування у полікультурному середовищі в узагальненому вигляді: допомога та милосердя до інших людей; пізнання нового у світі, природі, людині; признання, повага до людей та вплив на оточуючих; соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; спілкування.

Система ціннісних орієнтацій визначає змістовий бік особистості і основу її ставлення до довколишнього світу, до інших людей, до самого себе, основу світогляду та ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції та «філософії життя».

При проведенні орієнтованого питальника «Ціннісні орієнтації» респонденту пред'являлися два списки цінностей (по 18 в кожному). В списках опитуваний присвоював кожній цінності ранговий номер, карточки розкладав у порядку значущості. Спочатку представлявся набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Аналізуючи ієрархію цінностей, слід було звернути увагу на їх групування респондентом в змістовні блоки за різними підставами. Так, наприклад, виділялися «конкретні» та «абстрактні» цінності, цінності професійної самореалізації, особистого життя та ін. Інструментальні цінності були згруповані в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи,



індивідуалістичні та конформістські цінності, цінності самоствердження та цінності прийняття інших, що є важливим для нашого дослідження.

Методика «Колесо фортуни» допомогла дітям зрозуміти, які із загальнолюдських цінностей є особливо важливими для них.

Наведемо зі списку цінностей ті, які важливі для виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. Наприклад, любов до себе та людей; чуйність; прагнення до самореалізації; переконаність у цінності власної особистості; людяність; чесність; критичне ставлення до негативних якостей інших; самокритичність; бажання допомагати іншим; впевненість у собі; здатність до співчуття; доброзичливість; пошана до суспільно значущих норм поведінки; відповідальність; милосердя; самостійність у прийнятті рішень.

У таблиці 1.5 представлено узагальнені результати вищезазначених методик за трьома показниками за функціональним критерієм.

**Таблиця 1.5**

**Рівень вихованості у старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі за функціональним критерієм**

Група \ Рівень	Високий		Середній		Низький	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
<b>Рівень перцептивно-інтерактивної компетентності</b>						
№1	22	11,5	30	15,4	142	73,1
№2	20	10,4	26	13,2	147	76,4
<b>Рівень невербальної компетентності</b>						
№1	21	10,6	24	12,5	149	76,9
№2	18	9,4	27	14,2	148	76,4
<b>Рівень рефлексивної компетентності</b>						
№1	13	6,7	19	9,6	162	83,7
№2	11	5,7	13	6,6	169	87,7

З таблиці 1.5 видно, що високий рівень перцептивно-інтерактивної компетентності притаманний 11,5% старшокласникам групи №1 та 10,4% – групи №2. Якщо порівняти дані високих рівнів за іншими показниками (таблиці 1.2, 1.3), то стає очевидним, що отримані дані вищого рівня за останнім показником значно вище попередніх. Звісно, що юнацький вік характеризується значною потребою у спілкуванні, у встановленні ефективних інтеракцій, безконфліктних відносин з однолітками, у пізнанні та сприйнятті інших людей тощо. Відтак, розвинута перцептивно-інтерактивна компетентність є дуже важливою саме у цей період розвитку особистості.

Але, й досить багато респондентів опинилось на низькому рівні (73,1% в групі №1 та 76,4% у групі №2), що свідчить про невідповідність потреби у спілкуванні та вмінню бути гарним співрозмовником, сприймати інших, виявляти до них доброзичливість тощо.

У 15,4% старшокласників групи №1 та у 13,2% – групи №2 зафіксовано середній рівень досліджуваної компетентності.

Аналіз таблиці 1.5 також свідчить, що в групі №1 розподілились респонденти на високий (10,6%), середній (12,5%), низький (76,9%) рівні невербальної компетентності. У групі №2 має місце такий розподіл: високий рівень невербальної комунікації у 9,4% старшокласників, середній – у 14,2%, низький – у 76,4%.

Ми вважаємо, що цілеспрямована робота з підвищення рівня перцептивно-інтерактивної, невербальної компетентності старшокласників щодо спілкування призведе не тільки до покращення кількісних даних, але й до підвищення у них культури спілкування у полікультурному середовищі.

Узагальнені результати методик, представлені в таблиці 1.4, свідчать про те що в значній кількості старшокласників зафіксовано низький рівень рефлексивної компетентності (83,7% у групі №1 та 87,7% у групі №2). Кількісні показники середнього та високого рівнів виявились відповідно такими: 9,6% (група №1) та 6,6% (група №2); 6,7% (група №1) та 5,7% (група №2). Ці результати переконують нас у тому, що старшокласники недостатньо

володіють навичками, уміннями здійснювати рефлексію своїх вчинків, дій, діяльності, якостей, поведінки у спілкуванні. Необхідна різноманітна експериментальна робота в цьому напрямі.

Діагностування результатів ступеня прояву показників за трьома критеріями дозволило з'ясувати рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, що відображено в таблиці 1.6.

З таблиці 1.6 видно, що результати діагностики початкового рівня вихованості культури спілкування старшокласників за адаптивним критерієм засвідчили, що в значної більшості дітей зафіксовано низький рівень (76% у групі №1 та 75,5% у групі №2), середній рівень – 16,3% групі №1 та 16% у групі №2, високий рівень – 7,7% у групі №1 та 8,5% у групі №2.

**Таблиця 1.6**

**Середньоарифметичні дані рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на констатувальному етапі експерименту**

Група \ Рівень	Високий		Середній		Низький	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
За адаптивним критерієм						
№1	15	7,7	32	16,3	147	76,0
№2	16	8,5	31	16,0	146	75,5
За аксіологічним критерієм						
№1	21	10,6	22	11,5	151	77,9
№2	16	8,5	26	13,2	151	78,3
За функціональним критерієм						
№1	19	9,6	24	12,5	151	77,9
№2	16	8,5	22	11,3	155	80,2

Діагностування результатів ступеня прояву показників за аксіологічним критерієм дало змогу визначити рівень вихованості культури спілкування старшокласників, що відображено в таблиці 1.5, з якої видно, що більшість старшокласників виявила низький рівень (77,9% у групі №1 та 78,3% у групі №2), середній рівень – 11,5% у групі №1 та 13,2% у групі №2, високий рівень – 10,6% у групі №1 та 8,5% у групі №2. Отримані кількісні результати ще раз підтвердили необхідність цілеспрямованої роботи в напрямі виховання у старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі.

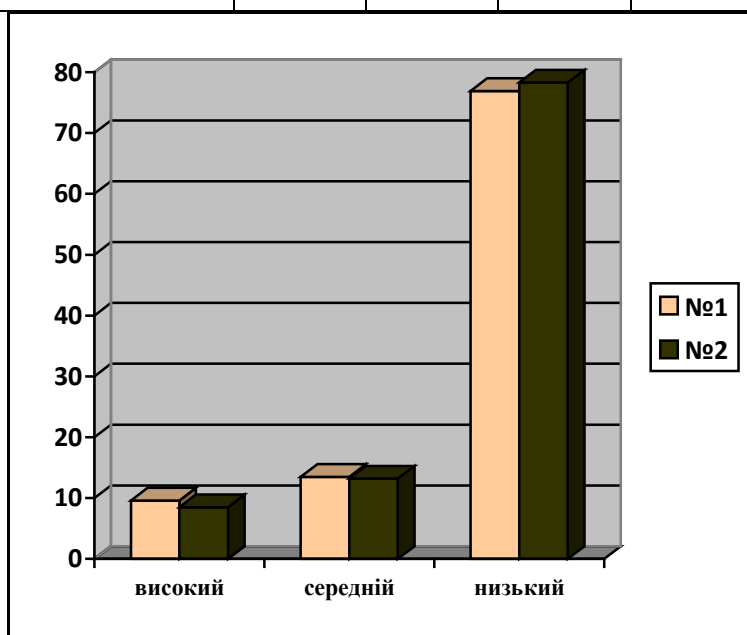
Діагностування результатів ступеня прояву показників за функціональним критерієм дало змогу визначити рівень вихованості культури спілкування старшокласників, що представлено в таблиці 1.5, за даними якої низький рівень виявило 77,9% респондентів групи №1 та 80,2% – групи №2. На високому рівні опинилось 9,6% дітей групи №1 та 8,5% у групі №2, а на середньому – 12,5% старшокласників групи №1 та 11,3% у групі №2.

Для визначення загального рівня вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на констатувальному етапі експерименту результати вимірювання рівнів її вихованості за означеними критеріями було розподілено в такий спосіб: до високого рівня вихованості культури спілкування було віднесено старшокласників, у яких за адаптивним, аксіологічним, функціональним критеріями був наявний високий рівень прояву всіх показників. Аналогічно визначались середній, низький рівень культури спілкування старшокласників, що відображено в таблиці 1.7. та рис. 1.1.

Таблиця 1.7

**Загальний рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на констатувальному етапі експерименту**

Група \ Рівень	Високий		Середній		Низький	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
№1	19	9,6	26	13,5	149	76,9
№2	16	8,5	26	13,2	151	78,3



**Рис. 1.1 Розподіл старшокласників за рівнем вихованості культури спілкування на констатувальному етапі експерименту (%)**

Подані в таблиці 1.7, рис. 1.1 результати, свідчать про те, що 76,9% респондентів групи №1 та 78,3% групи №2 опинилися на низькому рівні вихованості культури спілкування. Середній рівень притаманний 13,5% респондентів групи №1 та 13,2% групи №2. Високого рівня досягли 9,6% старшокласників групи №1 та 8,5% групи №2.

За допомогою критерію згоди Пірсона  $\chi^2$  було визначено збіг початкового стану в групах №1 и №2 старшокласників стосовно рівня вихованості культури спілкування у полікультурному середовищі. Маємо порядкову шкалу з  $L = 3$  різними рівнями – «високий рівень», «середній рівень» та «низький рівень». Характеристикою групи є відсоток

старшокласників, які до неї входять та опинились на тому чи іншому рівні. Для групи №1 вектор рівнів є  $n = (n_1, n_2, n_3)$ , де  $n_k$  – відсоток старшокласників, які опинилися на  $k$ -му рівні,  $k = 1, 2, 3$ . Для групи №2 вектор рівнів є  $m = (m_1, m_2, m_3)$ , де  $m_k$  – відсоток старшокласників, які опинилися на  $k$ -му рівні,  $k = 1, 2, 3$ . Дані наведено в таблиці 1.7.

Для даних вимірювань у порядковій шкалі, доцільно використовувати критерій згоди Пірсона  $\chi^2$ , емпіричне значення якого обчислюється за формулою:

$$\chi_{emn}^2 = N \cdot M \cdot \sum_{i=1}^L \frac{\left( \frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M} \right)^2}{n_i + m_i}.$$

Критичне значення  $\chi^2$  для рівня значущості 0,05 при різних градаціях шкали  $L$  (в нашому випадку  $L$  дорівнює 3) визначається за статистичною таблицею критичних значень статистичних критеріїв для різних рівнів значущості та різних градацій шкали відношень.

Було обчислено емпіричне значення критерію  $\chi^2$  за наведеною формулою для груп старшокласників №1 и №2 на констатувальному етапі експерименту ( $\chi_{emn \kappa}^2 =$ ), де  $N = 100$ ,  $M = 100$ ,  $L = 3$ ,  $n = (9,6; 13,5; 76,9)$ ,  $m = (8,5; 13,2; 78,3)$ .

Проміжні розрахунки наведено в додатку Д (таблиця Д.1).

Згідно розрахунку емпіричне значення критерію згоди Персона  $\chi^2$  на констатувальному етапі експерименту  $\chi_{emn \kappa}^2 = 0,08$ . Критичне значення критерію  $\chi^2$  для рівня значущості 0,05 та розміру градації кількості 3 (згідно вищезазначеної статистичної таблиці) складає 5,99. Отже, емпіричне значення критерію  $\chi^2$  порівняння груп №1 и №2 старшокласників на констатувальному етапі експерименту менше критичного значення. Тобто,

характеристики груп, які порівнюються, щодо рівня вихованості культури спілкування, співпадають із рівнем значущості 0,05.

Отже, немає суттєвих відмінностей між старшокласниками двох різних закладів загальної середньої освіти, що стало підставою для їх умовного розподілу на експериментальну та контрольну групи. До експериментальної групи (ЕГ) ввійшли старшокласники групи №1, а до контрольної групи (КГ) – старшокласники групи №2.

Отже, за результатами констатувального етапу експерименту ми дійшли висновку щодо необхідності здійснення цілеспрямованої, спеціально організованої роботи з підвищення ефективності виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі у ході формувального експерименту.

### **Висновки до першого розділу**

На підставі аналізу наукового фонду з'ясовано, що проблема виховання культури спілкування привертала увагу вчених упродовж багатьох століть. Науковці, підкреслюючи важливість надання молоді в освітньому процесі глибоких знань про культуру свого та інших народів, етносів та необхідність формування навичок позитивного міжетнічного і міжкультурного діалогу, наголошували, що це сприятиме вихованню поваги до інших народів, етносів та їх культур.

Культура та спілкування знаходяться у діалектичній єдності та взаємодіють через опосередковану діяльність особистості. Інтегруючись одне з одним, культура та спілкування утворюють нове у змістовному та структурному плані поняття «культура спілкування».

Культуру спілкування розуміємо як сукупність достатньо сформованих її структурних компонентів: знання у сфері комунікативних дисциплін (психологія, педагогіка, конфліктологія, логіка, риторика, культура мовлення та ін.); комунікативні та організаторські здібності; здатність до емпатії,

діалогу; розвинений самоконтроль, емоційний інтелект; знання національної своєрідності норм спілкування, культура вербальної й невербальної взаємодії тощо.

Культура спілкування у полікультурному середовищі – це складова частина духовного життя суспільства, а також загальнолюдської культури. З огляду на це, все більш вагомим стає виховання культури спілкування у полікультурному середовищі саме старшокласників як особливої вікової категорії.

У відповідності до структурних компонентів феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі» (настановний, світоглядний, інтерактивний) нами визначено такі критерії: адаптивний критерій із показниками: емпатійність, емоційний інтелект, діалогічність; аксіологічний критерій із показниками: етнічна ідентичність, етнічна толерантність, лінгвокультурологічні знання; функціональний критерій із показниками: перцептивно-інтерактивна компетентність, невербальна компетентність, рефлексивна компетентність.

Для визначення рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (низький, середній, високий) було обрано єдину діагностику, на підставі якої можливо було віднести старшокласників до того чи того рівня в залежності від ступеня прояву ознак обраних критеріїв.

Результати діагностування рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі розподілилися в такий спосіб: на високому рівні в групі №1 (ЕГ) виявлено 9,6% респондентів, у групі №2 (КГ) – 8,5%; на середньому рівні зафіксовано в групі №1 (ЕГ) 13,5% старшокласників, у групі №2 (КГ) – 13,2%; на низькому рівні в групі №1 (ЕГ) перебувало 76,9% старшокласників, у групі №2 (КГ) – 78,3%.

Матеріали першого розділу дисертаційного дослідження висвітлені в публікаціях автора [120, 121, 122, 123, 124, 125].



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ У ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. СПб.: Питер, 2001. 288 с.
2. Ананьева Н. В. Організаційно-педагогічні засади діяльності полілінгвістичної гімназії: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Київ, 2007. 22 с.
3. Ангеліна Е. О. Етнічна толерантність старшокласників. *Психологічні науки: збірник наукових праць*. 2013. Том 2. Випуск 10 (91). С. 16 – 20.
4. Андреева Е. М. Проблема культуры в полиэтническом образовательном пространстве. *Этнопсихологические и социокультурные процессы в современном обществе: материалы Второй Международной конференции (22-24 сент. 2005 г.)*. Николаев, 2005. С. 32 – 34.
5. Андреева Г. М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 1998. 373 с.
6. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. Новополюцк: ПГУ, 2011. 388 с.
7. Андрущенко В. П., Дзвінчук Д. І. Основи сучасної філософії освіти: навчальний посібник. Ів.-Франківськ: Місто НВ, 2009. 456 с.
8. Антонова Н. Н. Формирование культуры общения старшеклассников во внеурочной деятельности: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Московский гос. пед. ун-т. Москва, 2005. 217 с.
9. Арабчук Я. І. Основні чинники соціалізації особистості в полікультурному середовищі: дис. ... канд. філософських наук: 09.00.03 / Нац. пед.ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 188 с.
10. Асмолов А. Г., Солдатова Г. У., Шайгурова Л. А. О смыслах понятия «толерантность». *Век толерантности: научно-публицистический вестник*. Москва, 2001. Выпуск 1. С. 8 – 18.
11. Асмолов А. Г. Толерантность: от утопии к реальности. На пути к толерантному сознанию / отв. ред. А. Г. Асмолов. Москва: Смысл, 2000. 255 с.

12. Афанасьев О. И., Барановська О.М., Левченко В. Л. та ін. Конспект лекцій з філософії для студентів усіх спеціальностей і всіх форм навчання / за ред. В. Л. Шевченка. Одеса: Наука і техніка, 2005. 132 с.
13. Бабаян Ю. О., Нор К. Ф. Структура рефлексивної компетентності викладача вищої школи. *Психологічні науки: збірник наук. праць*. Випуск 2.13 (109). 2014. С. 22 – 26.
14. Бахіча Е. Е. Підготовка майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів до професійної діяльності в полікультурному середовищі Криму: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Держ. заклад «Південноукраїнський держ. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2011. 226 с.
15. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва: Сов. Россия, 1979. 318 с.
16. Безюлева Г. В., Шеламова Г. М. Толерантность в педагогике. Москва: Издательский центр АПО, 2002. 92 с.
17. Белошапка Р. А. Развитие социокультурных традиций на севере Западной Сибири в условиях современных миграционных процессов. *Вестник Самарского государственного университета*. 2007. №5/3 (55). С. 5 – 11.
18. Березюк Г. Емоційний інтелект як детермінанта внутрішньої свободи особистості. *Психологічні студії Львівського ун-ту*. 2002. С. 20 – 23.
19. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
20. Бех. І., Журба К. Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська школа Українських Карпат*. 2017. №16. С. 24 – 33.
21. Библер В.С. Культура. Диалог культур. Опыт определения. *Вопросы философии*. 1989. № 6. С. 31 – 42.

22. Богусевич Н. В. Развитие эмпатии у процессе обучения студентов-филологов группового сплкування англійською мовою. *Іноземні мови*. 2005. № 1. С. 40 – 45.
23. Бодалев А. А. Основы социально-психологической теории. / под ред. А. А. Бодалева и А. Н. Сухова. Москва: Международная педагогическая академия, 1995. С.129 – 133.
24. Болотов В. А., Сериков В. В. Компетентносная модель: от идеи к образовательной программе. *Педагогика*. 2003. №10. С. 8 – 14.
25. Бондар С. П. Процесс формування ключових компетентностей учнів. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. 2012. Вип. 32. Серія 5 педагогічні науки: реалії та перспективи. С. 44 – 52.
26. Бондаренко В. И. Социально-педагогическая деятельность «открытой» школы в поликультурной среде: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / Ставропольський гос. ун-т. Ставрополь, 2006. 178 с.
27. Братченко С. Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании. *Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление*. Красноярск, 2003. С. 104 – 117.
28. Братченко С. Л. Существует ли диалог? *Человек в мире диалога: тезисы докладов и сообщений* / отв. ред. В. Н. Михайловский. Л.: Наука, 1990. С. 125 – 128.
29. Вартазарян К. А. Способы формирования рефлексии. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2008. с. 364 – 367. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-formirovaniya-refleksi>.
30. Введение в культурологию: учебное пособие для вузов / отв. ред. Е. В. Попов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Владос, 1995. – 336с.
31. Веневцева Є. В. Виховання білінгвальної культури сплкування студентів вищих педагогічних навчальних закладів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Полтавський нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2015. 252 с.

- 32.Выготский Л. С. Педагогическая психология / Под ред. В. В. Давыдова. М.: Педагогика-Пресс, 1996. 536 с.
- 33.Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2007. 201 с.
- 34.Галанова О. А. Диалогичность в педагогических системах. *Journal of Siberian Medical Sciences*. №6. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dialogichnost-v-pedagogicheskikh-sistemah>.
- 35.Гарскова Г. Г. Введение понятия «Эмоциональный интеллект» в психологическую теорию. *Ананьевские чтения: тезисы науч.-практ. конф.* СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. 26 с.
- 36.Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. 65 с.
- 37.Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. ... доктора філософ. наук: 09.00.10 / АПН України Інс-т вищ. освіти. К., 2008. 32 с.
- 38.Грищук Е. Ю. Теоретичні аспекти вивчення етнічної ідентичності. 2010. URL:
- 39.Грищук Е. Ю. Територіальна та етнічна ідентичність: особливості взаємозв'язку. *Український психологічний журнал: збірник наукових праць*. 2017. №1 (3). С. 26 – 37. URL: [www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/upj/upj\\_2017\\_03.pdf](http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/upj/upj_2017_03.pdf).
- 40.Грушевицкая Т. Г., Попков В. Д., Садохин А. П. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов / под. ред. А. П. Садовина. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 352 с.
- 41.Гусинский Н. Э., Турчанинова Ю. И. Введение в философию образования. Москва: Логос, 2003. 248 с.
- 42.Даниленко О. И. Культура общения и ее воспитание: учеб. пособие. Л.: ЛГИК, 1989. 98 с.

43. Декларація принципів толерантності: (Генеральна конференція ЮНЕСКО від 16.11.1995) URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
44. Демисенова Ш. С. Поликультурная среда как средство саморазвития студентов педагогического вуза: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08 / Южно-Уральский гос. ун-т. Челябинск, 2009. 37 с.
45. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. (Затверджено постановою КМУ від 23 листопада 2011 р. № 1392).
46. Добрович А. Б. Общение: наука и искусство. М.: АОЗТ Яуза, 1996. 25с.
47. Долженко В. О. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / Луганський нац. пед. ун-т. ім. Т. Шевченко. Луганськ: Трио, 2006. 20 с.
48. Дрокина С. В. Степень разработанности проблемы формирования культуры общения студентов вузов. *Вектор науки ТГУ*. 2011. № 3 (17). С. 316 – 320.
49. Дубасенюк О. А. Підготовка майбутніх учителів до толерантної взаємодії в умовах полікультурного середовища. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2007. № 35. С. 62 – 65.
50. Дуброва О. Формування основ культури спілкування у дітей 5-7 років в умовах навчально-виховного комплексу «дошкільний навчальний заклад початкова школа»: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Уманський держ. пед. ун-т. ім. Павла Тичини. Умань, 2014. 20 с.
51. Дука М. Типологія невербальних засобів комунікації для формування лінгвосціокультурної компетентності у процесі англomовного читання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 2016. №4(58). С. 243 – 252. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk\\_2016\\_4\\_35](http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2016_4_35)<http://repository.sspu.sumy.ua/handle/123456789/1064>.

52. Дьяконов Г. В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике: науч. монография. Кировоград: РИО КГПУ им. В. Винниченко, 2007. 847 с.
53. Етика ділового спілкування: навч. посібник / Т. Б. Гриценко та ін.; за редакцією Т. Б. Гриценко, Т. Д. Іщенко, Т. Ф. Мельничук. К.: Центр уч. л-ри, 2007. 344 с. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/5615/48/>.
54. Жуковский И. В. Этнокультурное образование в многонациональном регионе. *Педагогика*. 2001. № 3. С. 37 – 40
55. Закон України “Про освіту” (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, 380 с. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
56. Заніздра Н. О., Заніздра В. В. Діалогічність наукового мислення. *Вісник КДПУ ім. М. В. Остроградського*. Випуск 2 (43). Ч.1 2007. С. 103 – 106.
57. Зорько В. С. Етнічна та релігійна толерантність в українському суспільстві. *Стратегічні пріоритети*. №4 (5). 2007. С. 76 – 86.
58. Зотов В. Л., Клімачова А. В., Таран В. О. Українська та зарубіжна культура: словник культурологічних термінів: навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2009. 264с.
59. Ильева И. А. Культура общения: Опыт филос.-методол. анализа. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. 167 с.
60. Истратова О. Н., Эксакусто Т. В. Справочник психолога средней школы / изд. 6-е. Ростов н/Д: Феникс, 2010. 510 с. (Справочник).
61. Кайдалова Л. Г., Пляка Л. В. Психологія спілкування: навчальний посібник. Х.: НФаУ, 2011. 132 с.
62. Каплінський В. В. Формування комунікативних умінь як важливої складової професіоналізму майбутнього вчителя. Розвиток професійно важливих якостей у майбутніх учителів: Монографія / Акімова О. В. та ін. Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 2016. С. 90 – 108.
63. Касьянова Е. И., Виноградова Н. И. Теоретический анализ коммуникативной толерантности. *Ученые записки ЗабГУ*. 2014. №4 (57). С. 28 – 34.

64. Клепцова Е. Ю. Выявление отношения подростков и молодежи к различным субъектам действительности. *Воспитание школьников*. 2008. №7. С. 17 – 21.
65. Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности: учебное пособие для слушателей системы дополнительного профессионального педагогического образования. М.: Академический Проект, 2004. 176 с.
66. Коберник О. М. Еволюція змісту виховання в українській школі: сутність і структура. *Інновації у вихованні: зб наук.праць РДГУ*. Випуск 4. Рівне: РГПУ, 2016. С. 56 – 62.
67. Ковалев Г. А. Три парадигмы в психологии – три стратегии воздействия. *Вопросы психологии*. 1987. №3. 41с.
68. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Бібліотека з освітньої політики / Н. М. Бібик та ін.; в.о. м-во освіти і науки України; під заг. ред. О. В. Овчарук. К.: К.І.С., 2004. 112с.
69. Коломинский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах (общие и возрастные особенности). Минск: Тетра Системз, 2000. 432 с.
70. Кон И. С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. 256 с.
71. Конспект лекцій з філософії для студентів усіх спеціальностей і всіх форм навчання / О. І. Афанасьєв та ін.; за ред. В. Л. Шевченка. Одеса: Наука і техніка, 2005. 132с.
72. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Наказ МОН від 16.06.2015 р. № 641. URL: [http://osvita.ua/legislation/Ser\\_os45154/](http://osvita.ua/legislation/Ser_os45154/).
73. Корніяка О. М. Комунікативна гра як засіб становлення і розвитку культури спілкування підлітка. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №2. С. 77 – 80.
74. Костюк А. В. Емоційний інтелект та шляхи його розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Випуск 2. Том 1. С. 85 – 89. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp\\_2014\\_2%281%29\\_\\_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2014_2%281%29__17).

- 75.Крысько В. Г. Словарь-справочник по социальной психологии. СПб.: Питер, 2003. 416с.
- 76.Кузьменко В. В., Гончаренко Л. А. Формування полікультурної компетентності вчителів загальноосвітньої школи: навчальний посібник. Херсон: РПО, 2006. 183 с.
- 77.Культурний інтелект: монографія / за науковою ред. А. К. Солодкої. Миколаїв: ФОП Швець В. М., 2016. 244 с.
- 78.Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович та ін.; за ред. М. М. Заковича. 4-те вид., випр. і допов. Київ: Знання, 2009. 589 с. (Вища освіта ХХІ століття).
- 79.Куницина В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М. Межличностное общение: учебник для вузов. СПб.: Питер, 2003. 544с. (Серия «Учебник нового века»).
- 80.Курлянд З. Н. Професійна усталеність вчителя – основа його педагогічної майстерності: учбовий посібник. Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 1995. 160 с.
- 81.Лебедева Н. М. Теоретико-методологические основы исследования этнической идентичности и толерантности в поликультурных регионах России и СНГ. *Идентичность и толерантность* / под ред. Н. М. Лебедевой. Москва: изд-во ин-та этнологии и антропологии РАН, 2002. С. 10 – 35.
- 82.Леонтьев А. А. Педагогическое общение. Москва: Знание, 1979. 46 с.
- 83.Лихачева Л. С. Школа этикета. Екатеринбург: Сред. Урал., 1997. 448 с.
- 84.Лозовая О. Н. Воспитание культуры общения старшеклассников профильной школы: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Ставропольский гос. ун-т. Ставрополь, 2006. 224 с.
- 85.Локшина О. І. Європейська довідкова система як інструмент упровадження компетентнісного підходу в освіту країн – членів Європейського Союзу. *Педагогіка і психологія*. 2007. №1(54). С. 131 – 142.



- 86.Лощенова І. Ф. Полікультурне виховання майбутніх вчителів у процесі вивчення іноземних мов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2004. 322 с.
- 87.Ляшко О. Б. Традиції полікультурного середовища як чинника соціалізації особистості. URL: [http://www.nbu.gov.ua/portal/.../F9\\_doc.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/.../F9_doc.pdf).
- 88.Мазяр В. М. Особливості організації діалогічної взаємодії на уроках в сучасній школі. *Освіта регіон: український науковий журнал*. №4. 2016. URL: <http://social-science.com.ua/article/264>.
- 89.Макаренко А. С. Педагогические сочинения: В 8-ми т. Т. 3 / Сост. Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов. Москва: Педагогика, 1984. 512 с.
- 90.Мала енциклопедія етнодержавознавства / відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін. Київ: Довіра: Генеза, 1996. 942 с.
- 91.Мак-Вильямс Н. Психодиагностическая диагностика. Москва: Независимая фирма «Класс», 2004. 474 с.
- 92.Марущак О. М. Поняття компетентності у педагогічній діяльності. *Креативна педагогіка: наук.-метод. журнал / Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки «Полісся»*. Житомир, 2016. Вип. 11. С. 97 – 108.
- 93.Метаева В. А. Рефлексия как метакомпетентность. *Педагогика*. 2006. №3. С. 57 – 61.
- 94.Мириманова М. С. Конфликтология. Москва: Академия, 2003. 320 с.
- 95.Мотрук Р. В. Етнічна ідентичність як чинник професійного самовизначення особистості: досвід структурно динамічного моделювання. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. №2 (31). 2013. С. 174 – 179. URL: [www.irbis-nbu.gov.ua/.../cgiirbis\\_64.exe? ...2...2013\\_2](http://www.irbis-nbu.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe? ...2...2013_2).
- 96.Мудрик А. В. Общение в процессе воспитания. Москва: «Педагогическое общество России», 2001. 320 с.

97. Назаренко Г. А. Виховання культури міжетнічних відносин старшокласників у позаурочній діяльності: дис. ... канд. пед. наук 13.00.07 / Ін-т. проблем виховання АПН України. К., 2007. 243 с.
98. Національна доктрина розвитку освіти. Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002. 30 с.
99. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні. Освіта України. 2004.
100. Новолодская С. Л. К вопросу о диалогическом подходе в поликультурном образовании. *Вектор науки ТГУ*. 2011. №3(6). С. 230 – 232.
101. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 72500 слов и 7500 фразеологических выражений. РАН, Ин-т рус. яз., Рос. фонд культуры. Москва: Азъ, 1992. 955 с.
102. Ольхович О. В. Невербальна комунікація як складова міжкультурної компетентності. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Національний університет «Острозька академія». 2009. Випуск 11. С. 81 – 90. URL: [https://eprints.oa.edu.ua/69/1/Vyp\\_11.pdf](https://eprints.oa.edu.ua/69/1/Vyp_11.pdf)
103. Орлов А. Б., Хазанова М. А. Феномены эмпатии и конгруэнтности. *Вопросы психологии*. 1993. № 2. С. 72 – 75.
104. Основы психологии: практикум / ред.-сост. Л. Д. Столяренко. изд. 2-е, доп. и переработ. Ростов н/Д: «Феникс», 2001. 704с.
105. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. Москва: Мысль, 1971. 365с.
106. Панферов В. Н. Классификация функций человека как субъекта общения. *Психологический журнал*. 1987. Т 8. №4. С. 82 – 84.
107. Педагогічні ідеї Г.С. Сковороди. Київ: Вища школа, 1972. 246 с.
108. Петрова И. Ф. Культура общения личности: автореф. дис. ... канд. философских наук: спец. 09.00.11 / Уфа, 2003. 40 с.
109. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. Москва: Издательство МГУ, 1989. 216 с.

110. Победа Н. А. Толерантность: содержательные смыслы и социологическая интерпретация. *Социологические исследования*. 2007. № 6. С. 13 – 28.
111. Практическая психология образования: учебное пособие / под ред. И. В. Дубровиной. 4-е изд. СПб.: «Питер», 2004. 592 с.
112. Прокопович Ф. Про підбір доказів і про ампліфікацію. Філософські твори: в 3-х т. Київ, 1979, Т.1. С. 241.
113. Психодиагностика толерантности личности / Солдатова Г. У. та ін.. М.: Смысл, 2008. 172 с.
114. Психология: учеб. для студ. вузов / В. М. Аллахвердов и др.; / отв. ред. А. А. Крылов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2004. 743 с.
115. Психология общения: энциклопедический словарь / под общ. ред. А. А. Бодалева. Москва: Изд-во «Когито-Центр», 2011 г. 2280 с.
116. Психология: словарь / авт.-сост. А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. 2-е изд., испр. и доп. М.: Политиздат, 1990. 494 с.
117. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2002. 672 с.
118. Рахманин В. С. Демократия и толерантность: монография. Воронеж: Воронежский университет, 2002. 402 с.
119. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы личности / под ред. Т. А. Гудковой. Москва: Мир, 1994. 175 с.
120. Рищак Н. І. Воспитание культуры общения в поликультурной среде. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. 2015. №8 (СХХХVII). С. 121 – 123.
121. Рищак Н. І. Емпатійність та емоційний інтелект як показники культури спілкування в полікультурному середовищі. *Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали дев'ятої міжнародної практичної конф.* ( м. Одеса, 17 травня). Одеса: ФОП Бондаренко, 2017. С. 121 – 123.

122. Рищак Н. І. Культура спілкування особистості у полікультурному середовищі. *Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток*: матеріали II-ої міжнародної науково-практичної конф. (м. Одеса, 15-16 лютого 2013р.). Одеса, 2013. С. 199 – 201.
123. Рищак Н. І. Культура спілкування як складова культури людини. *Теорія та практика управління педагогічним процесом*: матеріали міжнародної науково-методичної конф. (м. Одеса, 21-23 травня 2015 р.). Одеса: СПД Почепкин, 2015. С. 83 – 86.
124. Рищак Н. І. Прояв старшокласниками національної самосвідомості у процесі спілкування. *Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення духовної та культурної самобутності українського народу*: матеріали міжнародної науково-практичної конф. (м. Ужгород, 11-12 листопада 2011р.). Ужгород, 2012. С. 463 – 466.
125. Рищак Н.І. Специфіка формування культури спілкування підлітків у полікультурному середовищі сучасної школи. *Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі*: матеріали III міжнародного конгресу (м. Одеса, 18-21 травня 2017 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 103 – 104.
126. Роджерс К. Р. Емпатія: в книзі «Психологія емоцій. Тексти» / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. Москва, 1993. С. 248 – 251.
127. Роджерс К., Гордон Т., Дорфман Э., Хоббс Н. Клиентоцентрированная терапия. Москва: «Рефл-бук», «Ваклер», 1997. 312 с.
128. Русова С. Т. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 1996. 304 с.
129. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія: навч. посіб. К.: Каравела, 2011. 264 с.
130. Савченко О. В. Рефлексивна компетентність як важливий фактор організації системи рефлексивного досвіду на особистісному рівні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 1. Том 1. 2016. С. 98 – 105.

131. Савчук М. Р. Теоретичні основи дослідження емоційного інтелекту. 2017. URL: <http://www.m.nayka.com.ua/?op=1&j=efektyvna-ekonomika&s=ua&z=5608>.
132. Свенцицкий А. Л. Социальная психология. Москва: Проспект, 2004. 332 с.
133. Скок А. Г. Особливості етнічної толерантності молоді. *Актуальні проблеми психології*. Т.7. Випуск 42. С. 194 – 201.
134. Скубашевська О. Мовні стратегії в полікультурному середовищі. *Вища освіта України*. 2008. №2. С. 45.
135. Словарь по педагогике (междисциплинарный) / Г. Коджаспирова и др.; Москва – Ростов – на – Дону: «МарТ», 2005. 447 с.
136. Словарь по социальной педагогике: учебное пособие для студ. вузов / авт.-сост. Л. В. Мардахаев. Москва: Издательский центр «Академия», 2002. 368с.
137. Словарь по этике / под ред. А. А. Гуссейнова, И. С. Кона. 6-е изд. Москва: Политиздат, 1989. 447с.
138. Смирнова Н. М. Педагогические условия повышения уровня культуры общения в студенческой среде: автореф. дис. ... канд. педагогических наук: спец. 13.00.01 / Нижний Новгород, 2007. 22 с.
139. Современный словарь по педагогике / под. ред. Е. С. Рапацевич. Мн.: «Современное слово», 2001. 928 с.
140. Соковнин В. М. О природе человеческого общения (опыт философского анализа). Фрунзе: МЕКТЕП, 1973. 234 с.
141. Солдатова Г. У. Межэтническое общение: когнитивная структура этнического самосознания. *Познание и общение*. Москва: Наука, 1998. С. 11 – 125.
142. Солдатова Г. У., Макарович А. В. Может ли «другой» стать другом? Тренинг по профилактике ксенофобии. М.: Генезис, 2006. 256 с.
143. Солодка А. К. Теоретико-методичні засади кроскультурної взаємодії учасників педагогічного процесу вищих навчальних закладів: автореф.

- дис. ... докт. пед. наук: 13.00.07 / МОН України Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ, 2016. – 42 с.
144. Социально-психологическая природа эмпатии: проблемы и перспективы исследования (тематический сборник статей по материалам международного симпозиума) / под общ. ред. Л. П. Выговской, Алексея Яковлевича Чебыкина. Одесса, 1996. 191 с.
145. Соціально-педагогічний словник / ред. В. В. Радула. Київ: «ЕксОб», 2004. 304 с.
146. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: учебник для вузов / 4-е изд., испр. и доп. Москва: Аспект Пресс, 2009. 368 с.
147. Сухомлинский В. А. О воспитании. / Издание 4-е / Сост и автор вступительных очерков С. Соловейчик. Москва: Издательство политической литературы, 1982. 270 с.
148. Тишков В. А. Толерантность и согласие в трансформирующихся обществах. *Толерантность и культурная традиция: сб. статей* / под ред. М. Ю. Мартыновой. Москва, 2002. С. 64 – 69.
149. Тишков В. А. Этнология и политика. Москва, 2001. 240 с.
150. Творогова Н. Д. Общение: диагностика и управление. Москва: Смысл, 2002. 246с. – (Психологические исследования).
151. Толковый словарь русского языка: В 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. Т. 1. Москва, 1935с.
152. Трухін І. О., Шпак О. Т. Виховна робота з старшокласниками. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №8. С. 5 – 13.
153. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. Київ: Либідь, 1997. 374 с.
154. Ульянова И. В. Формирование смысло-жизненных ориентаций учащихся. *Педагогика*. 2007. №7. С. 43. – 50.
155. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори в 2-х т. Т.1. К.: Рад. школа, 1983. 496 с.

156. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва: Изд-во Института Психотерапии, 2005. 490 с.
157. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева и др. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 839 с.
158. Фогель Т. М. Виховання культури міжетнічних стосунків підлітків у процесі позакласної роботи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / / Держ. заклад «Південноукраїнський держ. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2012. 286 с.
159. Халанський В. В. Проблеми діалогізації спілкування як духовно-психологічний вимір особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. 2014. Випуск 27. С. 145 – 149.
160. Хализев В. Е. Теория литературы: учебник для студентов высш. учеб. заведений / 5-изд., испр. и доп. Москва: Академия, 2009. 110 с. URL: <http://www.rulit.me/books/teoriya-literatury-read-6298-27.html>.
161. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированой парадигмы образования. *Народное образование*. №2. 2003. С. 58 – 64.
162. Челало С. Емоційний інтелект у контексті розвитку особистості. 2015. URL: <http://www.kspu.kr.ua/en/ntmd/konferentsiy/3-mizhnarodna-internet-konferentsiia-2015/sektsiia-1/3519-emotsiynnyu-intelekt-u-konteksti-rozvytku-osobystosti>.
163. Чернышева М. А. Культура общения. Л.: Знание, 1983. 32 с.
164. Шабалдас А. Е. Формирование личности школьника в поликультурной среде. Ставрополь: СКИПКРО, 2005. 180 с.
165. Шандро І. Кросс-культурне дослідження особливостей етнічної ідентичності підлітків. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. С. 106 – 108.

166. Шестобуз О. С. Формування культури спілкування молодших школярів з однолітками у позакласній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2013. 20 с.
167. Шигабетдинова Г. М. Феномен рефлексии: границы понятия. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2014. Выпуск № 2(1). С. 415 – 422.
168. Шлягина Е. И. Метод исследования этнической толерантности личности. *Методы этнопсихологического исследования*. 1993. №6. С. 28 – 54.
169. Шулигіна Р. А. Формування культури спілкування старшокласників у виховному процесі загальноосвітніх закладів: дис. ... кандидата пед. наук: спец. 13.00.07 / Київський міський пед.ун-т ім. Б. Д. Грінченка. Київ, 2007. 225 с.
170. Щедровицкий Г. П. Мышление. Понимание. Рефлексия. Избранные труды. Москва: Академия, 1995. 634 с.
171. Экман П. Психология лжи. Обмани меня если сможешь / 2- издание. СПб.: Питер, 2010. 569 с.
172. Юркина Л. В. Формирование культуры общения студентов непедагогических вузов (гуманитарные и технологические специальности): дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Московский гос. обл. ун-т. М., 2005. 209 с.
173. Якса Н. В. Социально-педагогический словарь. Житомир: Изд-во ЖТУ им. И. Франко, 2007. 192 с.
174. Bar-On R., Parker J.D.A (eds.) Emotional and Social Intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. *Handbook of Emotional Intelligence*. San Francisco: Jossey-Bass, 2000. P. 363 – 368.
175. Britain's Ethnic Minorities. Foreign and Commonwealth Office. Sept. № 9. 2002. 96 p.



176. Gardner H. Multiple Intelligences: the theory in practice. New York: Basic books, 1993. 304 p.
177. Jandt F. E. Intercultural Communication: an Introduction (3<sup>rd</sup> ed.). Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. 438 p.
178. Mayer J. D., Salovey P. The Intelligence of Emotional Intelligence. 1993. V. 17. №4. P. 433 – 442.

## РОЗДІЛ 2

### ОБҐРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ТА МОДЕЛІ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

#### 2.1. Загальна характеристика педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі

Щоб обґрунтувати педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі наведемо спочатку тлумачення понять «умова» та «педагогічна умова» на які опираємось, але не ставимо перед собою завдання аналізувати їх детально.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначено «умову» як обставину, яка уможливорює здійснення, створення чого-небудь або сприяє чомусь [15].

Слушним є пояснення З. Курлянд, якщо одне явище викликає інше, то воно є причиною; якщо явище взаємодіє з іншим явищем у процесі розвитку цілого, до якого воно належить, то воно є чинником; якщо явище обумовлює існування іншого явища, воно є умовою [58].

Найчастіше педагогічна умова трактується як зовнішня обставина або передумова по відношенню до досліджуваного явища. Наприклад, О. Галіцан [19] визначає поняття «педагогічна умова» як обставина від якої залежить протікання якогось педагогічного процесу – формування або розвиток явищ. О. Цокур розглядає педагогічну умову як «зовнішню передумову для існування й розвитку явищ» [122, с. 23]. На думку Л. Яновської, педагогічні умови – це сукупність обставин, об'єктів і мір, що необхідні для здійснення досліджуваного процесу [125].

Узагальнюючи вищезазначене, в аспекті нашого дослідження, під педагогічними умовами виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі ми будемо розуміти зовнішні обставини, цілеспрямовано організовані заходи та види діяльності, що сприяють

позитивному перебігу цього процесу та впливають на прикінцевий результат - вихованість культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Першою педагогічною умовою, що сприяє вихованню культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, вважаємо забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі.

Підстави для припущення про ефективність цієї умови закладені у висновках наукових репрезентацій, присвячених питанню цінностей та ціннісних ставлень, а також сенситивність віку старшокласників до формування ціннісних ставлень.

Так, важливим для нас є таке твердження: «Специфічна соціальна активність юнака полягає в значній сприятливості до засвоєння норм, цінностей та способів поведінки, які існують у світі дорослих» [96 с. 109].

Слушним для нашого дослідження також вважаємо думку про те, що процес соціалізації індивіда у полікультурному середовищі є засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на підставі яких формуються соціально-значущі риси особистості. Соціалізація передбачає активне пристосування індивіда до умов полікультурного середовища шляхом адаптації до різних цінностей в ситуації існування багатьох культур, взаємодії між людьми з різними традиціями, орієнтації на діалог культур, відмови від культурно-освітньої монополії щодо інших націй і народів [4].

Тобто, однією з важливих передумов продуктивної взаємодії особистості у полікультурному середовищі є засвоєння та адаптація до певних цінностей. Однією з цінностей для людей завжди вважалось спілкування, адже уся система ставлення людини до інших людей реалізується у спілкуванні. Спілкуючись, люди можуть обмінюватися думками, досвідом, інтересами, почуттями тощо. У спілкуванні людина формується і самовизначається, виявляє свої індивідуальні особливості. Результат спілкування – налагодження певних стосунків з іншими людьми.

Завдяки спілкуванню здійснюється інтеграція людей, створюються норми поведінки, взаємодії [37]. А у сучасному суспільстві, неоднорідному за своїм культурним складом особливо важлива роль відводиться культурі спілкування у полікультурному середовищі.

В аспекті визначення необхідності забезпечення ціннісного ставлення до спілкування у полікультурному середовищі вагомої значущості набуває уточнення розуміння ключових понять та встановлення взаємозв'язку між ними.

Ціннісне ставлення – загальнонаукове поняття, яке має важливе гносеологічне значення для педагогіки, психології, філософії та соціології. Це поняття також пов'язане з поняттям «цінність» та «ціннісні орієнтації». Дослідники-соціологи взагалі пов'язують ціннісні орієнтації, ціннісне ставлення, потреби та інтереси особистості в одному визначенні: «В основі ціннісного ставлення до довколишнього світу, в основі системи цінностей та ціннісних орієнтацій особистості лежать потреби та інтереси» [108, с. 351].

Згідно з сучасним тлумачним словником української мови ставлення визначається як «стосунок, причетність до когось, чого-небудь». Ставлення особистості – суб'єктивні, бо йдеться про сукупності саме її ціннісних орієнтацій, інтересів симпатій, антипатій та інших характеристик. Вони можуть виявлятися у формі оцінки, ціннісних суджень щодо себе, поведінки чи позиції іншої людини, об'єктивних речей [111].

Проблема цінностей людського життя здавна була складовою частиною філософії (Г. Лейбніц, Р. Декарт, Г. Гегель, М. Хайдегер та ін.).

У межах психолого-педагогічного напрямку проблема цінностей є однією з базових, оскільки система ціннісних ставлень особистості детермінує поведінку людини впродовж усього життєвого шляху. В. Тугаринов трактує цінності як явища природи і суспільства, корисні, потрібні людям історично визначеного суспільства в якості дійсності, мети, ідеалу. На його думку, цінністю може бути не лише те, що існує, але й те, що ще треба здійснити [114, с. 14 – 24].

У цілому, сама проблема цінностей є однією з найбільш складних та суперечливих, оскільки в науковій літературі зустрічаються різні підходи до визначення самого поняття «цінність», які можна звести до кількох груп: матеріальні цінності, духовні цінності як ідеали суспільної та особистісної діяльності, їх пріоритети, цінності як специфічне явище свідомості тощо.

Система цінностей у широкому розумінні, вважає В. Борисенков [14], – це внутрішній стрижень культури, об'єднувальна ланка всіх галузей духовного виробництва, всіх форм суспільної свідомості. Цінність є узагальнювальним поняттям для таких явищ духовного життя, як ідея або ідеал.

Науковий базис для вивчення психолого-педагогічного аспекту цінностей відображено у працях психологів та педагогів: Б. Ананьєва, І. Беха, М. Заброцького, Г. Іванюк, В. Мясичева, О. Коберника, В. Семиченко, О. Юріної та ін.

М. Заброцький справедливо вважає, що цінності – це те, що людина особливо цінує в житті, чому надає особливого позитивного життєвого сенсу [40]. Важливим для нашого дослідження вважаємо думку І. Беха про те, що цінності – це ті відображені суб'єктом сфери його існування, через які відбувається вирізнення ним самого себе ..., це утворення, в якому немовби сплавлене власне – «особистісне» і «зовнішнє», «об'єктивне» [6, с. 210].

Слід також зауважити, що цінності пов'язані з людськими потребами та інтересами у системі їх багатогранних суспільних відносин. Цінністю є все те, що може оцінити людина, що для неї значущим і важливим (І. Іванюк, М. Каган та ін.). Можливо виокремити, принаймі, чотири рівня цінностей: загальнолюдські, національні, групові та індивідуальні. Перші складають єдине інтегративне поле для всіх цінностей, на основі яких можлива взаємодія та взаєморозуміння між народами, країнами та окремими людьми.

Водночас, правомірним видається висвітлити той факт, що індивід підпорядковує предмети, міжособистісні ставлення у відповідності з індивідуальною ієрархією цінностей. Така ієрархія залежить від культурних

традицій та соціальних умов. Відміна старих цінностей, поява нових, визнання їх особистісними, спонукає до вчинків, що складатимуть життєвий шлях особистості [14].

Аналіз літератури з проблеми цінностей вказує на складність цього утворення, що вбирає в собі різні рівні і норми взаємодії суспільного та індивідуального в особистості, тому цінності, в тому числі і цінність спілкування, представляються як синтез знань, почуттів, потягів та дій, що посідають важливе місце в загальній структурі особистості та сприяють визначенню життєвих позицій особистості у будь-якому аспекті суспільного життя.

Ціннісне ставлення є пов'язаним з емоційно-вольовою сферою стійким усвідомленим переконанням суб'єкта у вибірковості власної поведінки та діяльності серед природних і соціальних об'єктів, яке визначається особистісно значущими цінностями. Ціннісне ставлення як явище, включає перетворення ціннісного вибору в основу для оцінки інших орієнтацій, обраних цінностей та способів їхньої реалізації.

Ціннісне ставлення особистості передбачає наявність понять і уявлень про той чи інший бік життя; переживань даної події, явища, їх оцінка; досвіду діяльності, уміння, навичок, поведінкової готовності до певних соціальних дій.

В аспекті нашого дослідження відзначимо, що ціннісні ставлення сприяють найадекватнішому вираженню людиною моральних почуттів, спонукають до моральної рефлексії, забезпечують психологічний комфорт у спілкуванні, викликають відповідну доброзичливість і ввічливість. Розвиток в учнів ціннісного ставлення до людини, довколишніх передбачає засвоєння моральних норм та етичних форм, правил культури спілкування. Найбільш стійкі ціннісні ставлення складаються у ціннісні орієнтації особистості.

У свою чергу, категорія «ціннісні орієнтації» – це важлива структурна ланка в процесі формування цінностей особистості, один з показників її самосвідомості. Формування ціннісних орієнтацій особистості здійснюється

шляхом співвіднесення суб'єктного досвіду з існуючими в соціумі зразками. Ціннісні орієнтації – відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, схильність у наданні переваги певним цінностям у різних життєвих ситуаціях [36, с. 991].

Ціннісні орієнтації – це своєрідний фокус, в якому сходяться різні погляди на особистість. Цим поняттям позначаються елементи емоційної структури особистості. На основі якої остання здійснює добір цілей, мотивів конкретної діяльності з урахуванням ситуації, що склалася. Ціннісні орієнтації відображають позитивну і негативну значущість для особистості предметів або явищ соціальної дійсності [36, с. 991].

Психолог В. Мясищев розглядає ціннісні орієнтації, характеризуючи їх як цілісну систему свідомих відношень особистості до суспільства, праці, самої себе. Ціннісні орієнтації, зазначає він, – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, всієї сукупності його переживань. На його думку, сукупність стійких ціннісних орієнтацій утворює деяку вісь свідомості, яка забезпечує стійкість особистості, зумовленість певного типу поведінки в її діяльності [72].

В Енциклопедії освіти ціннісні орієнтації визначено так: «ціннісна орієнтація – ставлення людини до фактів, явищ, довколишньої дійсності з огляду на їх важливість, значущість; вибіркоче ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей, система її настанов, переконань, переваг, що виражаються в її поведінці» [36, с. 1366]. І хоча це визначення порівняно з попередніми здається дещо спрощеним, звертаємо увагу на «вибіркоче ставлення», адже саме ця вибіркочість і має формуватись у певних умовах, які забезпечуються в період становлення особистості, та зумовлювати певні ціннісні ставлення, зокрема ціннісне ставлення дітей до спілкування в полікультурному середовищі.

Аналіз наукової літератури стосовно визначення поняття «ціннісні орієнтації» дає підстави для висновку, що ціннісні орієнтації – ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші основи оцінювання суб'єктом

оточуючої дійсності та орієнтації в ній; спосіб диференціації об'єктів індивідом за їх значущістю, найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, що закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань та відмежовують важливе, суттєве для даної людини від несуттєвого. Ціннісні орієнтації формуються при засвоєнні соціального досвіду та виявляються в цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах та інших виявленнях особистості.

Система ціннісних орієнтацій, як і цінностей, не є стабільною та незмінною. Утверджуючись у свідомості людей, ціннісні орієнтації стають їх провідним мотивом поведінки в повсякденній життєдіяльності. Динамічність ціннісних орієнтацій та відносин проявляється у розвитку і зміні ставлення до свого оточення, продуктів своєї життєдіяльності.

Важливим є висновок й про те, що ціннісні орієнтації не є пасивним наслідком впливу соціокультурного середовища на особистість. Вони є однією з форм самоусвідомлення, самовираження внутрішніх інтелектуальних, моральних, естетичних і фізичних сил індивіда, залежать від характеру його уявлень та інформації про духовно-культурні цінності, їх значущість у житті суспільства та особистості. Система ціннісних орієнтацій визначає смисловий бік спрямованості людини і складає основу її ставлення до навколишнього світу, самої себе, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності.

Ціннісне ставлення і ціннісні орієнтації, зокрема, до людини (дорослого, однолітка), довколишнього світу є категорією, перш за все моральною та виступають регулятором соціальної взаємодії (міжособистісні взаємини). Якщо в людини не розвинені або слабо розвинені сумління, емпатійні почуття, відповідальність, то для духовного, морального впливу в неї немає підґрунтя. Виключне значення має регулююча функція цінності, яка працюватиме лише тоді, коли оцінювання супроводжується усвідомленням, переживанням потреби, освоєнням, створенням, реалізацією цієї об'єктивної цінності. Лише тоді об'єктивна цінність трансформується в



суб'єктивні цінності або ціннісні ставлення, а останні є відправними для життєвих цілей або моральних ідеалів.

Дані твердження говорять на користь нашого задуму і виховання людини може розглядатись як керування формуванням її ціннісних орієнтацій. Тобто, впровадження певних заходів, що сприятимуть забезпеченню ціннісних орієнтацій та ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі може бути умовою підвищення рівня вихованості культури спілкування у полікультурному середовищі та буде сприяти формування у них ціннісних орієнтацій до полікультурності у спілкуванні.

Досліджуючи структуру феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі», а саме її настановний компонент, слід зазначити, що забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі сприятиме розвитку емпатійності, діалогічності, емоційного інтелекту старшокласників.

Ми вважаємо, що другою педагогічною умовою виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі є відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування в полікультурному середовищі.

Сутність цієї умови полягає у доповненні та розширенні змісту ряду уроків предметів гуманітарного циклу завданнями та інформацією, що сприятимуть розвитку полікультурного мислення та проведенні позакласних заходів полікультурного характеру.

Ми спираємось на принципове для нашого дослідження твердження Я. Арабчука про те, що традиції полікультурності доцільно цілеспрямовано використовувати для виховного впливу на особистість. Педагогічно спрямоване освоєння етнокультурних традицій може сприяти вирішенню багатьох актуальних завдань, пов'язаних із міжкультурною комунікацією і розвитком толерантності, що реалізується в межах полікультурної освіти і виховання [4, с. 54].

Суголосної позиції про роль закладу загальної середньої освіти у полікультурному середовищі дотримується Г. Дмитрієв, зауважуючи на тому, що шкільна система охоплює складний, етнічно різноманітний, культурно та ментально різнорідний контингент учнів. За цих умов все більшої важливості набуває полікультурний аспект освіти та виховання, які передбачають наслідування традицій тих культур, в яких діти живуть, і разом з цим, введення інноваційного поля культурної взаємодії. Це привчає школярів сприймати складні культурні процеси як закономірну еволюцію безлічі людських спільнот, нерозривно пов'язаних між собою. Учні реально стають як носіями культурних традицій, в яких вони виховуються, так і учасниками постійної соціокультурної взаємодії, що розвиває в них толерантність, доброзичливість, сприйняття інших, інтерес до культурних відмінностей [31].

З дослідницькою метою проаналізуємо більш детально поняття «полікультурність», «полікультурна освіта» та «полікультурне виховання».

Окремі аспекти полікультурної освіти досліджували українські науковці В. Баркасі, І. Зязюн, П. Кендзьор, А. Кирпа, О. Коваленко, І. Ковалинська, М. Красовицький, І. Лощенова, А. Панченков, А. Солодка та ін.

Часто такі терміни, як «мультикультурність», «полікультурність», «міжкультурність», «інтеркультурність», «кроскультурність» використовуються як взаємозамінні, оскільки з лінгвістичного погляду вони є абсолютними синонімами оскільки перша частина цих слів означає одне й те саме, лише має різне походження – грецьке, українське, латинське [64]. Ми дотримуємося терміну «полікультурність», а не «мульти» чи «багато культурність», беручи до уваги висновок І. Ковалинської про те, що існують певні семантичні відмінності, а саме: у семантичному полі поняття «мульти-» присутня повторюваність і багаторазовість; а в семантичному полі поняття «полі-» присутні різноманіття і рівність. Таким чином, термін «полікультурний» цілком виправдано вживається для визначення процесу

освіти колективу на принципах визнання культурного різноманіття і рівного доступу до навчання [51, с. 74]. У своєму дослідженні І. Лощенова робить подібний висновок, що у терміні «полікультурність» префікс «poly» вказує на різноманітність видів культури, ступінь їх змісту, висоту рівня їх розвитку в певну епоху соціальної групи, окремої людини в певних сферах життєдіяльності [63].

В Енциклопедії освіти зазначено, що полікультурність передбачає наслідування традицій тих культур, в яких діти живуть, і разом з цим, введення інноваційного поля культурної взаємодії. Це привчає школярів сприймати складні культурні процеси як закономірну еволюцію безлічі людських спільнот, нерозривно пов'язаних між собою [36, с. 873].

В. Долженко стверджує, що полікультурність розглядається як «здатність освіти і виховання навчати молодь сприймати різноманіття культур, здатність створити умови для формування толерантності, а це у свою чергу сприяє формуванню національної свідомості, патріотизму, інтеркультурної комунікації особистості» [33, с. 11].

О. Дубасенюк вважає, що полікультурність особистості – «здатність особистості до здійснення інтеркомунікативної комунікації, що сформована на основі власного життєвого досвіду та полікультурного виховання з боку суспільства й характеризується адекватним взаєморозумінням представників різних культур, інтеркультурною компетентністю, толерантністю, емпатією, прагненням до міжнаціональної згоди у всіх сферах спілкування» [35].

В свою чергу, Г. Дмитрієв звертає увагу, що під полікультурністю часто розуміють поліетнічність, а під полікультурним вихованням поліетнічне. Зрозуміло, що в цьому випадку відбувається підміна загального часним, тобто має місце редуціювання більш загальної категорії до часної [31]. Поліетнічна освіта, що сприяє гармонізації відносин між етнічними та національними групами, не вирішує проблеми гуманізації відносин між людьми, що належать до однієї етнічної групи та у її межах – з різними соціокультурними групами, що мають різну культурну ідентичність

(політичну, полове, релігійну, вікову та ін.) [31].

Вперше поняття полікультурної освіти було подано в Міжнародному педагогічному словнику (International Dictionary of Education), де воно визначається як відображення культурного плюралізму у сфері освіти, тобто «як освітня ситуація, коли носій однієї культурної системи вступає в контакт з цінностями іншої чи інших культур, представлених у даному навчальному закладі» [129].

У Міжнародній енциклопедії освіти відзначається, що полікультурна освіта сприяє засвоєнню знань про різні культури, усвідомленню загального й особливого в традиціях, способі життя, культурних цінностей народів, звертається увага на важливість виховання в тих, хто навчається, толерантності у ставленні до носіїв іншої культурної системи [130, с. 3963]. До завдань полікультурної освіти включено розвиток у дітей пізнавальних, вербальних, невербальних умінь і навичок, що дозволяють вступати в контакт з іншими культурами та їх носіями. Полікультурну освіту пов'язують із підвищенням рівня освіченості і досягненням успіху в полікультурному середовищі.

Аналіз понять полікультурної освіти та виховання дозволяє зробити висновок, що в основному всі дослідники відзначають, що взаєморозуміння, діалог культур, врахування особливостей окремих культур характерні для цих понять, а також те, що полікультурність не передбачає розчинення в ній особистості. Так, за Т. Левченко, полікультурна освіта – це не відокремлення інших культур і народів, не схематичне викладання інформації, літератури, мови. Зміст такої освіти включає історико-культурну, лінгвокультурологічну, українознавчу, світоглядно-філософську, психолого-педагогічну підготовку [60]. А. Подольський вважає, що полікультурна освіта в Україні потрібна не тільки представникам різних етносів, але й українській культурі, тому що полікультурність взагалі сприяє збагаченню української культури та взаємовпливу культур [83]. Полікультурна освіта та виховання взаємопов'язані, взаємообумовлені. І. Іванюк вважає, що полікультурне

виховання базується на принципах рівних можливостей в освіті, поваги до прав людини та громадянської гідності. Це – вивчення різних культур, виховання взаєморозуміння і поваги до інших культур та націй. Полікультурне виховання – діалог культур та сприйняття етнопсихологічних відмінностей і менталітету протилежної сторони [42]. А. Панченков полікультурне виховання розуміє як явище історичне та духовне, здатне враховувати етнічно-культурні особливості тієї чи іншої країни або окремого регіону, спрямоване на творення культурної аури людини, виховання поваги до людей іншої національності, поряд з якими вона живе, поваги до їхньої культури, віри тощо. На думку науковця, культура кожної розвиненої особистості має «корінитися в етносі, а віттям проростати в культуру українську та світову» [77].

М. Красовицький стверджує, що полікультурне виховання сприяє розвитку збагаченого менталітету людини XXI століття, усвідомленню нею багатокультурної перспективи розвитку суспільства, поваги до права різних культур на існування як важливих частин людської цивілізації. Спиратися, вважає вчений, полікультурна освіта і виховання мають на дві об'єктивно існуючі тенденції в кожній нації: з одного боку є прагнення до національної ідеї, до своєї культури, до її розуміння. А з другого – в кожній нації є устремління пізнавати інші культури [57].

Найповніше значення полікультурного виховання, ми вважаємо, розкриває П. Кензьор, а саме як комплексний педагогічний процес, що враховує всі культурні й соціальні відмінності суб'єктів освітньо-виховного середовища та спрямовується на формування компетентної особистості, яка обізнана у власній чи інших культурах, володіє ціннісними переконаннями, що зумовлюють толерантне ставлення до інших, досвідом позитивної взаємодії з представниками різних культур на основі взаємного порозуміння [45, с. 10].

Мета полікультурного виховання полягає у формуванні людини, здатної до активної й ефективної життєдіяльності в багатонаціональному і

полікультурному середовищі, яка володіє розвинутим почуттям розуміння і поваги інших культур, уміннями жити у світі і злагоді з людьми різних національностей, рас, вірувань.

У своєму дослідженні І. Лощенова виокремлює основні функції полікультурної освіти:

- оволодіння тими, хто навчається, національною культурою;
- формування уявлень про різноманітність культур і їх взаємозв'язок;
- усвідомлення важливості культурного розмаїття для самореалізації особистості;
- виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей;
- розвиток умінь та навичок продуктивної взаємодії носіїв різних культур на основі толерантності і взаєморозуміння [63].

Полікультурне виховання культивує в людині дух солідарності та взаєморозуміння в ім'я миру та збереження культурної ідентичності різних народів.

Беручи до уваги вищесказане, вважаємо, що включення інформації полікультурного характеру в зміст освітньої роботи зі старшокласниками буде сприяти підвищенню значущості культури спілкування у полікультурному середовищі, адже розширення світогляду старшокласників щодо існування різних культур та акцентування уваги учнів на їх рівності сприятиме розвитку лінгвокультурологічних знань, етнічної толерантності і в той самий час етнічної самосвідомості.

Разом з тим необхідним вважаємо впровадження елементів полікультурного виховання, як під час викладання предметів гуманітарного циклу, так і у позакласній роботі, адже предмети гуманітарного циклу мають великий виховний потенціал.

У цьому контексті доцільно представити думку М. Іванчук, яка вважає, що становлення особистості визначається через навчання і виховання. Це об'єктивний закон, що діє в усякому суспільстві, однак, діє по-різному залежно від того, як будується вся система навчання і виховання нового

покоління. Навчання виховує учнів, розкриваючи їм багатий світ людських наукових, мистецьких, технічних, культурних надбань. Воно виховує їх художніми образами, науковими знаннями, ідейною спрямованістю. Навчальна діяльність ніколи не буває справою чистого інтелекту. Вона завжди включає емоційні і вольові процеси, які, породжуючись змістом навчання, впливають на освітні та виховні результати [43, с. 121].

У цьому зв'язку процитуємо також І. Беґа: «доцільно організоване за змістом і формою навчання має високий виховний потенціал: вводить особистість у простір світоглядних ідей, формує соціальні настанови й ціннісні орієнтації, гуманістичну спрямованість особистості, її духовні і матеріальні потреби, ознайомлює зі зразками моральної поведінки, формами спільної діяльності та спілкування особистості з колективом» [6, с. 44].

М. Іванчук переконливо зазначає, що організована відповідним чином у певних умовах навчальна діяльність забезпечує не тільки формування і розвиток мислинневих операцій і фізичних дій, але відповідне ставлення до об'єктів, з якими проходять дії і до умов, в яких ці дії виконуються. Моральні і естетичні істини оглядаються учнем у процесі учіння, але не прямо через засвоєння знань, умінь і навичок, а в результаті емоційно-духовного визначення свого місця в системі відносин з об'єктами, які залучені до навчання [43, с. 122]. Проблема єдності навчання і виховання полягає не в тому, щоб у навчанні сформувати якості особистості чи злити два процеси в один потік, а в тому, щоб досягти функціонування такої єдності цих сторін, у ході якої забезпечується найбільш високий освітній і виховний результат [44, с. 127].

І. Лернер під вихованням розуміє «формування емоційного ціннісного ставлення до різних сфер дійсності». Він не розділяє навчання і виховання, зазначаючи, що «навчання є за певних умов одночасно і вихованням, тобто формуванням властивості й установки особистості, які визначають її ставлення до світу і поведінку в суспільстві» [61, с. 49].

Використовуючи виховний аспект уроку, педагог зможе закласти основи для формування моральних якостей, ціннісних ставлень до спілкування з представниками різних культур в полікультурному середовищі.

Цінною в рамках нашого дослідження є думка А. Солодкої, що кожний гуманітарний предмет вносить свій особливий внесок у здійснення діалогу, комунікації між культурами. Предмети гуманітарного циклу невіддільні від комунікативної культури і їх можна розглядати як своєрідну моделюючу систему культури, яка синтезує її різноманітні знаки, культурно-історичні коди [106, с. 40].

Під час уроків гуманітарного циклу є багато можливостей для виховання. Інтеркультурний дискурс живиться дискурсами окремих предметів, даючи їм навзаєм поштовх до розвитку. Якщо жоден навчальний предмет не може уникнути інтеркультурного підходу – от хоча б історія! – окремі з них дуже підходять для передачі знань, необхідних для формування громадян в полікультурному суспільстві [79, с. 86].

Могутній виховний потенціал для формування полікультурної особистості, безперечно, мають уроки української та іноземної мов. Мова - це основний елемент будь-якої національної культури. Мова є результатом культурного розвитку людей, частиною культури, її носієм, умовою її подальшого розвитку та засобом її пізнання. Мова найефективніше встановлює природні межі нації, будучи не тільки засобом спілкування, а й унікальною системою світобачення та самовираження окремої нації, даючи представникам однієї спільноти змогу розуміти одне одного на глибинному, підсвідомому рівні [106].

Ґрунтовно досліджуючи феномен полікультурного виховання, І. Лощенова доходить висновку, що іноземна мова як навчальний предмет має значний потенціал для реалізації виховних задач. Вони закладені саме у специфіці даного предмету. У процесі вивчення іноземної мови студенти вивчають культуру та історію народів, мають можливість встановлення безпосередніх контактів із представниками інших країн. Тобто, у курсі



іноземної мови – на стиках культур – формується поняття єдиного світу, нове гуманістичне мислення, пошана до загальнолюдських цінностей [63]. Ми погоджуємось із переконанням дослідниці, що навчання іншомовної культури може бути ефективним, якщо використовувати метод порівняння з іншими, насамперед, з рідною культурою. Також, на думку В. Постоного, тільки на основі порівнянь визначається цінність явища, визначається його доцільність і перспектива розвитку [85, с. 24].

Дієвим вважаємо активне впровадження полікультурного виховання і у позакласній діяльності. Позакласна діяльність – це не тільки система занять, але і взаємодія учнів як у школі, так і після уроків [59, с. 4].

Е. Костяшкін під позакласною діяльністю школи розуміє діяльність педагогів, батьків та учнів, що організовує школа [123, с. 10]. Позакласна діяльність безумовно є важливою, адже завдяки участі старшокласників у позакласній діяльності відбувається поглиблення і розширення знань, умінь і навичок учнів, набутих у процесі навчання, задоволення їхніх запитів, розвиток розумових здібностей, формування наукового світогляду; організація взаємодії школярів; організація спілкування школярів (у колективі, старших з молодшими, з дорослими, з учителями, з батьками); організація різноманітної практичної діяльності, що сприяє всебічному розвитку особистості; формування моральних якостей, культури поведінки, спілкування; моральне становлення особистості, формування суспільно значущих мотивів; розвиток творчих здібностей [123].

Здійснений аналіз площини наукових розвідок та структури феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі», а саме її світоглядний компоненту, дозволяє зробити висновок про те, що включення інформації полікультурного характеру в зміст освітнього процесу зі старшокласниками вплине на формування світогляду дітей, етнічної ідентичності, виховання етнічної толерантності, буде сприяти підвищенню значущості культури спілкування у полікультурному середовищі, а також повинно відбуватися шляхом впровадження елементів полікультурного

виховання під час викладання предметів гуманітарного циклу та у позакласній роботі.

Представимо третю педагогічну умову виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі – набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

Зазвичай поняття «досвід» розглядають в двох аспектах. По-перше, досвід – це сума знань про довколишній світ, одержуваних людиною або за допомогою чуттєвого пізнання; в даному випадку під досвідом розуміється і сукупна суспільна практика, яка формується в процесі активної взаємодії людей з навколишнім середовищем, що дозволяє пристосуватися до неї. По-друге, досвід розуміється як один з методів наукового дослідження, в число яких входять спостереження, опитування та ін.

За тлумачним словником С. Ожегова, досвід – це відображення в свідомості людей законів об'єктивного світу і суспільної практики, отримане в результаті їх активного практичного пізнання; сукупність знань і практично засвоєних навичок, умінь.

У теорії І. Лернера виокремлено чотири види досвіду: досвід застосування, так названих «готових знань» для орієнтації в життєво-практичних та пізнавальних ситуаціях, досвід застосування завчасно встановлених способів виконання різних видів діяльності людини, досвід творчої діяльності, досвід емоційно-ціннісного ставлення до світу. Особистісний досвід – це об'єктивна цінність, що стала суб'єктивною установкою, поглядом, переконанням власним висновком з пережитого. Особистий досвід – це досвід виконання одного з видів діяльності, досягнення певних результатів в цій діяльності та їх оцінка [61].

У контексті нашого дослідження досвід розуміємо як інтегральний результат знань, умінь та ставлень, що винесені з життя та практичної діяльності в процесі взаємодії з довколишнім світом – предметним, світом людей та своїм внутрішнім світом, унікальним та неповторним. Знати – не обов'язково володіти досвідом, коли знання знаходиться у людини на рівні

окремих відомостей та уявлень, або коли досвід не опирається на закони та закономірності, ефективні методи та технології, перевірені експериментально і науково обґрунтовані відносно своєї ефективності та раціональності. Той чи інакший конкретний досвід може набувати риси високої майстерності коли людина виходить на рівень не просто повторення, а творчості. Такий досвід свідчить про нестандартне відношення до знань та умінь, що опановуються; коли людина реалізує свій інтелектуальний потенціал, духовно-моральний та емоційно-вольовий ресурс [13, с. 212].

У рамках нашого дослідження з метою набуття старшокласниками досвіду спілкування запропоновано рольові ігри, інтерактивні вправи, дискусії під час проведення тренінгового курсу, циклу практичних занять та виховних годин.

У контексті дослідження продуктивною є думка Е. Карпової про те, що інтерактивний рівень спілкування передбачає відмінний від індивідуального спосіб здійснення діяльності. Його стратегія визначається не тільки планами, ідеями, проектами, що виникли у свідомості окремої людини – суб'єкта діяльності, але й планами, народженими свідомістю інших учасників групи. Схвалюване по цих планах рішення завжди продуктивніше, оскільки за своїм змістом і сенсом відображає об'ємне, багатовимірне бачення предмета діяльності, його властивостей і способів перетворення, що виникає у процесі зіткнення, взаємодоповнення і взаємовиключення безлічі особистих точок зору [95, с. 57].

Тренінг – це метод навчання в діяльності. Поняття «тренінг» було впроваджено до наукового обігу німецьким науковцем М. Форвергом. Теоретичні та практичні аспекти тренінга розглядалися рядом дослідників, серед яких С. Гладішев, В. Захаров, В. Нікандров, Л. Петровська, О. Сидоренко, Л. Сміт, К. Фопель та ін.

На думку О. Сидоренко, тренінг – це навчання технологіям дії на основі певної концепції реальності в інтерактивній формі [100, с. 11]. Процитуємо науковця далі «досвід переконує мене, що учаснику тренінгу

краще самому один раз зробити щось неправильно, ніж безліч разів побачити, як це правильно роблять інші. Там, де немає інтерактивності, немає тренінгу. Інтерактивність передбачає право на помилку і пошук іншого шляху. Кращим може виявитися те, що виникло завдяки спільній діяльності в тренінгу, а не те, що було заздалегідь підготовлено. У цьому принципова відмінність інтерактивної форми навчання від всіх інших [100, с. 12 – 13].

Л. Петровська розглядає соціально-психологічний тренінг та вважає, що це — засіб психологічного впливу, спрямований на розвиток знань, соціальних установок, умінь і досвіду в області міжособистісного спілкування» [80].

Говорячи про тренінг, В. Нікандров припускає, що спілкування людей навіть в штучно створених групах має сприяти зростанню їх комунікативної компетентності, вдосконаленню міжособистісної поведінки, підвищенню ефективності управлінської діяльності і навіть оптимізації мотиваційної сфери і зростанню особистості [75, с. 416 – 417].

Тренінг – особливий метод отримання знань, який відрізняється від своїх аналогів тим, що всі його учасники вчаться на власному досвіді теперішнього моменту. Це спеціально створене сприятливе середовище, де кожен може з легкістю і задоволенням побачити і усвідомити свої плюси і мінуси, досягнення і поразки. Завдяки тому що ситуація тренінгу навчальна, жоден з учасників не ризикує вже сформованими відносинами і поглядами, а набуває і використовує новий досвід [21, с. 70].

Як бачимо, науковці єдині у думці, що тренінг є формою інтерактивного навчання та спрямований на розвиток знань, умінь та досвіду. У роботі групи слід використовувати положення гуманістичної психології про те, що люди за своєю природою є вільними й добрими. Конструктивна взаємодія з людьми можлива лише в тому разі, якщо вдається спрямувати зусилля на створення необхідних і достатніх умов гуманізації будь-яких міжособистісних відносин, які забезпечують конструктивні особистісні

зміни, безоцінне прийняття іншої людини, активне емпатійне слухання та її конгруентне самовираження в спілкуванні з нею.

Використання ігрового методу під час тренінгу допомагає зняти суб'єктивні бар'єри (побоювання помилки, неправильного рішення, невміння вербалізувати свої переживання тощо), дає змогу відпрацювати вміння соціальної перцепції, поглибленого самопізнання і розкріпачити людину. У процесі тренінгу стимулюється дедалі глибше усвідомлення себе, осмислення своїх особливостей, оскільки самопізнання безпосередньо пов'язане з процесом саморозкриття [19].

Ми вважаємо, що забезпечення спрямованості старшокласників на самовиховання з метою підвищення рівня культури спілкування є необхідною умовою набуття досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

Важливим для нашого дослідження вважаємо позицію ряду науковців про те, що виховання та самовиховання у становленні особистості щільно пов'язані та утворюють єдиний процес. Так, на думку В. Сухомлинського, найбільш яскравим результатом виховання є те, що людина почала думати сама про себе, що є кроком до рефлексії. Як зазначає Ю. Бабанський, процес виховання за умов ефективної організації переростає у процес самовиховання [78, с. 12].

Суголосну думку має І. Бех: «виховний процес, який не забезпечує належні умови для розвитку самовиховання, здебільшого ґрунтується на безпосередньому підкоренні, приниженні гідності людини, не сприяє її моральному становленню, а навпаки, викликає спалахи агресивності» [6]. О. Шпак вважає, що організація самовиховання є стратегічним напрямом виховної роботи, так як ідея самовиховання має фундаментальне психологічне обґрунтування [124, с. 10].

Самовиховання – це процес як психологічний, пов'язаний з ведучими напрямами розвитку психіки людини, з формуванням найбільш істотних потреб людей, самосвідомості, почуттів й волі, так і педагогічний. У цьому

випадку самовиховання одночасно виступає як умова, засіб і результат організованого виховання, у якому формуються соціально-значущі цілі, стимули, мотиви та якості особистості.

Як зазначають І. Трухін та О. Шпак, поняття «самовиховання» стає дедалі актуальнішим для психології та педагогіки, тому що процес самовиховання стає перспективнішим механізмом соціалізації сучасної людини з її високим рівнем освіти та поступовим розвитком самосвідомості [113, с. 43]. Зокрема, А. Арет вважає, що самовиховання – це освітньо-виховна робота особистості [5]. Г. Ситін під самовихованням розуміє свідому волюву діяльність [101]. За А. Ковальовим, самовиховання – це свідомо планомірна робота над собою, спрямована на формування таких якостей особистості, які відповідають вимогам суспільства та особистій програмі розвитку [52].

Спираючись на визначення науковців, самовиховання розуміємо як усвідомлювальна діяльність людини, спрямована на вдосконалення самої себе, на формування в себе позитивних якостей, звичок і подолання негативних. Самовиховання – процес, у якому проявляється весь духовний світ людини. У ньому взаємодіють моральність, інтелект, воля й емоції. Це максимальна усвідомленість себе, свого місця у світі і своєї поведінки [110, с. 72]. За визначенням А. Кочетова, самовиховання – це усвідомлений керований особистістю саморозвиток, в якому у відповідності до вимог суспільства та інтересів самої людини формуються запроектовані ним сили та здібності [56].

Старший шкільний вік являється найбільш сенситивним для самовиховання. Старшокласники прагнуть самостійно розібратися у моральних проблемах і не люблять, коли дорослі пропонують їм готові і категоричні формулювання. У старших школярів домінують три типи мотивів: самовираження, справедливості й моральної рефлексії. У ранньому юнацькому віці формується стійке уявлення про себе, актуалізуються

проблеми самореалізації, самовизначення, зокрема у полікультурному суспільстві.

Отже, аналіз літературних джерел та вивчення сучасного стану розробки проблеми в теорії і практиці виховання дозволив нам теоретично обґрунтувати педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. Такими умовами є: забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

## 2.2. Модель реалізації виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі

За результатами констатувального етапу експерименту було теоретично обґрунтовано педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі та розроблено модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

У сучасних умовах моделювання як один із методів наукового дослідження, широко використовується в педагогіці. Це закономірно, адже цілісний аналіз виховної системи можна здійснити шляхом конструювання її моделей, де будуть визначені різні види і способи взаємодії суб'єктів у процесі спільної діяльності. Модель у педагогіці визначається як концептуальний інструмент, аналог певного фрагмента соціальної дійсності, який використовується для збереження і розширення знань про особливості та структуру модельованих процесів і який орієнтований, у першу чергу, на управління ними.

Модель (фр. *modèle*, от лат. *modulus* — «мера, аналог, образец») – це схематичне зображення якогось процесу чи явища, що використовується як спрощена його заміна. За думкою Е. Рапацевич [105], модель – система об'єктів або знаків, що відтворює деякі сутнісні якості системи-оригінала. Модель – речова, знакова або уявна система, що відтворює, імітує, відображає принципи внутрішньої організації або функціонування, певні властивості, ознаки чи характеристики об'єкта дослідження (оригіналу). Модель є спрощеною версією модельованого об'єкта або явища (прототипа) і в достатній мірі повторює властивості, суттєві для цілей конкретного моделювання (опускаючи несуттєві властивості).



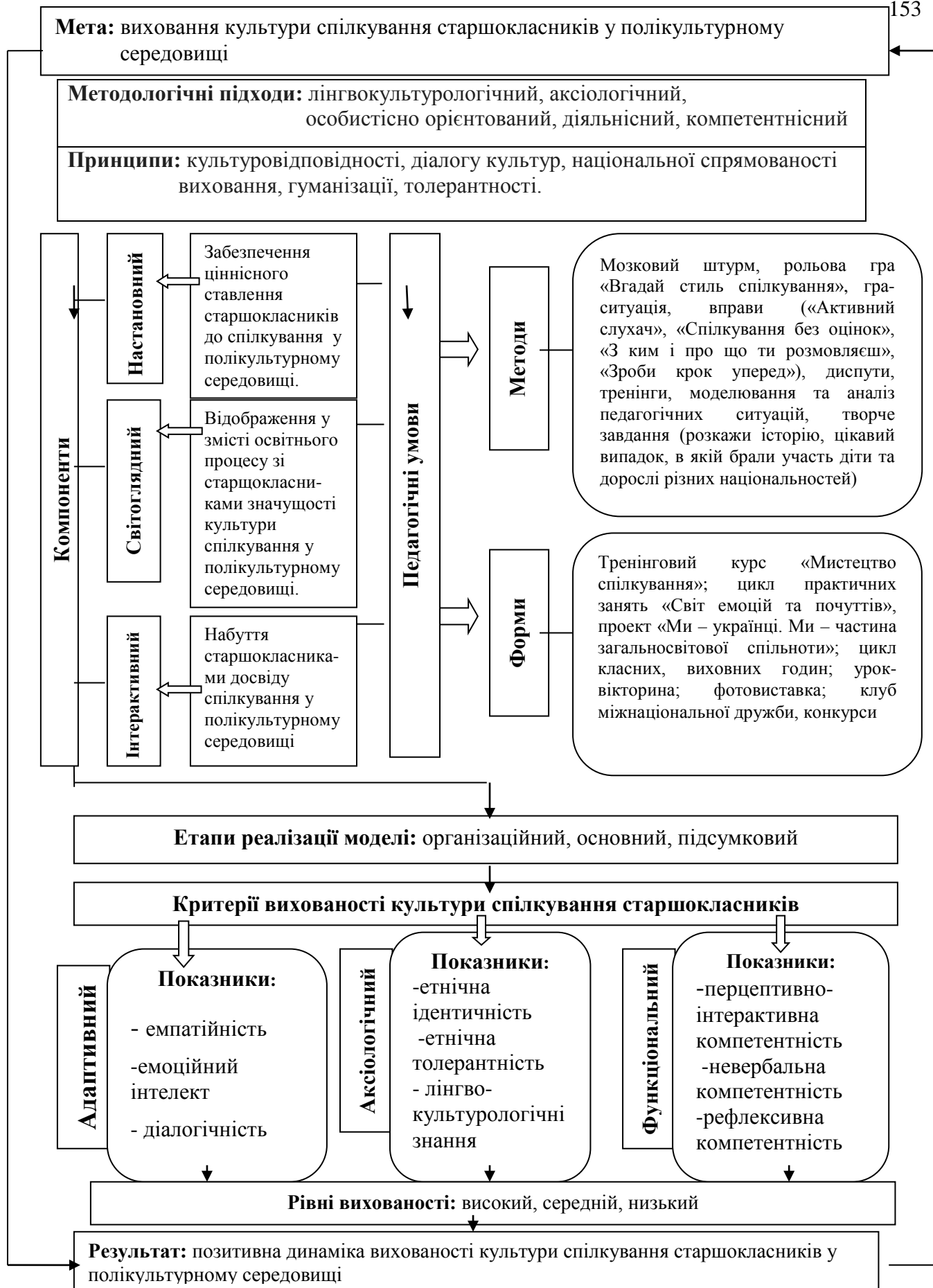


Рис. 2.1 Модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі

Модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (Див. рис 2.1) було розроблено з метою проведення експериментального дослідження щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

У моделі виокремлено структурні елементи. Першочергово представлена мета – виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. Вибудовуючи процес виховання культури спілкування старшокласників як послідовну і закономірну взаємодію його суб'єктів були враховані методологічні підходи та принципи, які є орієнтирами в організації досліджуваного процесу, його методологічним підґрунтям. А саме: *особистісно орієнтований, аксіологічний, лінгвокультурологічний, компетентнісний та діяльнісний* підходи.

Порівняльний аналіз існуючих психолого-педагогічних тлумачень *особистісно орієнтованого підходу* дозволяє розглядати його як певний методологічний інструментарій, сукупність концептуальних уявлень, принципів, цільових установок, методико-психодіагностичних та психолого-технологічних засобів, які забезпечують більш глибоке розуміння, пізнання, розвиток та виховання цілісної особистості [81, с. 30]. У вихованні особистісно орієнтований підхід є тією стратегією у ставленні до вихованця, що реалізується на основі ряду виховних інваріантів як усталених і незмінних наукових вимог. Особистісний компонент цього підходу передбачає, що процес виховання будується з акцентом на особистісні якості особистості, що виражають досить важливі для вихованця характеристики – направленість особистості, її ціннісні орієнтації, життєві плани, сформовані установки, домінуючі мотиви діяльності і поведінки [7, с. 76].

У контексті нашого дослідження актуалізується необхідність упровадження *аксіологічного підходу* до виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, так як спілкування є однією з цінностей для людини, адже уся система ставлення людини до інших людей реалізується у спілкуванні. Аналіз літератури з проблеми цінностей вказує на

складність цього утворення, що вбирає в собі різні рівні і норми взаємодії суспільного та індивідуального в особистості, тому цінності, в тому числі і цінність спілкування, представляються як синтез знань, почуттів, потягів та дій, що посідають важливе місце в загальній структурі особистості та сприяють визначенню життєвих позицій особистості у будь-якому аспекті суспільного життя.

*Лінгвокультурологічний підхід*, який з'явився у зв'язку з уявленням про мову як про явище культури. Глобалізація призвела до необхідності врахування різних нюансів світогляду представників різних культур. Мова, в свою чергу, і є тим засобом, який осмислює колективний досвід, закодований у словах, фразеологічних одиницях, текстах та ін. [63].

*Компетентнісний підхід* є дуже актуальним для нашого дослідження, адже важливим завданням сучасної школи є реалізація компетентнісного підходу в навчанні, який передбачає спрямованість освітнього процесу на формування й розвиток компетентностей особистості, однією з яких є соціальна та громадянська компетентність, яка вимагає вміння переконувати, аргументувати, досягати взаєморозуміння, компромісу в ситуаціях міжкультурного спілкування; толерантності у спілкуванні з іншими, проактивності в утвердженні демократичних цінностей.

Згідно з компетентнісним підходом головним результатом освіти тепер вважається не сума, не повнота засвоєння навчального матеріалу, а рівні компетентностей, які призводять до вміння застосовувати цілий спектр інтегрованих знань і особистісних якостей в повсякденній діяльності. Поняття компетентності включає не лише когнітивну й операційно-технологічну складову, але й мотиваційну, етичну, соціальну й поведінкову [121].

Основна ідея *діяльнісного підходу* у вихованні пов'язана не з самою діяльністю як такою, а з діяльністю, як засобом становлення та розвитку суб'єкту дитини. Діяльнісний підхід має чітко виражену практичну спрямованість. Основні його положення полягають у формуванні у

старшокласників умінь і навичок спілкування у конкретних ситуаціях відповідно до отриманих знань. Тобто в процесі і результаті використання форм, прийомів і методів виховної роботи народжується особистість здатна вибирати, оцінювати, програмувати і конструювати ті види діяльності, які адекватні її природі, задовольняють її потреби в саморозвитку, самореалізації.

Виховання культури спілкування старшокласників має ґрунтуватись і на певних принципах. Насамперед ми керуємось принципом *культуровідповідності*, який передбачає здійснення іншомовної освіти в єдності з глибоким і всебічним вивченням історико-культурного розвитку країн, мови яких вивчаються. І. Лощенова звертає увагу, на те, що принцип культуровідповідності безпосередньо впливає на визначення та організацію змісту освіти, тобто на здатність освітніх процесів відтворити загальнолюдські і національні культурні цінності в їх взаємозв'язку; на освітні форми, їх здатність відповідати традиційним культурним зразкам й створювати нові; на методи та засоби, а саме: здатність педагога насичувати засоби навчально-виховного процесу культурним змістом, використовувати культурні зразки та постійно співвідносити навчальну діяльність з культурними цінностями і задачами [63, с. 87].

Принцип *національної спрямованості виховання* передбачає формування моральної свідомості, виховання любові до рідної землі, свого народу, шанобливе ставлення до його культури, повагу та толерантність до культури інших народів.

Принцип *діалогу культур* передбачає вміння індивіда розмовляти мовою власної культури і розуміти представника іншої культури, усвідомлювати культурну багатогранність мов країн світу. Тільки в таких ситуаціях культури взаємозбагачують одна одну, а засобом комунікації виступає мова як засіб культурного спілкування. Людина вивчає іншу мову з метою спілкування з носіями іншої культури, з вербальними та невербальними її

текстами, створюючи тим самим передумову пізнання своєї етнічної культури та самого себе як її частини [69].

Принцип *толерантності* передбачає визнання рівноправності й рівноцінності всіх народів та їхніх культур.

Принцип *гуманізації* означає визнання людини як основної цінності, її права на свободу, щастя, розвиток і виявлення власних здібностей. Продовжимо думку висновком С. Гончаренко про те, що принцип гуманізації передбачає ціннісне ставлення та повагу до особистості старшокласника, стимулювання розвитку свідомого ставлення до життя; розуміння та врахування вікових та індивідуальних запитів, інтересів та потреб старшокласників у процесі виховання культури спілкування у полі культурному середовищі.

В моделі також представлені компоненти (настановний, світоглядний, інтерактивний), педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі та критерії вихованості з відповідними показниками.

Модель має певні етапи реалізації, що дає змогу одержати уявлення про неї як про цілісне явище. Так, виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі передбачає формування певних настанов та особистісних якостей старшокласників, серед яких емпатійність, емоційний інтелект, діалогічність, контактність, доброзичливість, що дозволяють адаптуватись у спілкуванні з довколишніми, особливо в полікультурному середовищі. Адже у полікультурному середовищі спілкування має певні особливості, оскільки присутній фактор білінгвізму, мультикультурності, наявність різного менталітету.

Також виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі має забезпечити прийняття старшокласниками існуючих відмінностей між різними культурами та інтеріоризацію цінностей своєї та іншої націй, формування толерантних настанов на здійснення успішного спілкування, засвоєння лінгвокультурологічних знань, тобто

сприяти розуміння старшокласниками цінності спілкування та безконфліктної міжособистісної взаємодії. Формування у старшокласників умінь здійснювати продуктивне спілкування, формувати навички тактовно, цікаво говорити, встановлювати тісні стосунки зі співрозмовником готовність формувати такі вміння, використовуючи технології ефективного спілкування є необхідною складовою виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Значну увагу було приділено відбору форм і методів його організації. Виховання культури спілкування відбувалось під час уроків гуманітарного циклу та у позакласній діяльності.

Аналіз джерел і власний досвід роботи зі старшокласниками, дозволяють зробити висновок, що найефективнішими методами у виховному процесі старшокласників є інтерактивні форми і методи. Розробляючи систему занять з виховання культури спілкування старшокласників ми враховували, що в діяльності і через діяльність особистість розвивається, самостверджується й формуючи різноманітні ставлення до навколишнього світу і самої себе. Саме тому важливу роль відводили активним методам виховання, методам, які спрямовувались на обмін досвідом, стимуляцію самостійного пошуку моральної істини, сприяли розвитку критичного мислення, здатності виражати та відстоювати власні думки та погляди, аналізувати ситуацію у повсякденному житті. Інтерактивні методи виховання та практичні справи забезпечували своєрідну базову модель певних елементів та ситуацій спілкування. В інтерактивному процесі відбувалось не просто засвоєння певної інформації на заздалегідь задану тему, а розгорталося «проживання та переживання» конкретної події або ситуації.

Необхідно зазначити, що інтерактивні методи як і діалогічні, застосовувались на всіх етапах виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. Серед них: руханки, «криголами»; інтерактивні міні-лекції; міні-дискусії; «мозковий штурм»; практичні справи, рефлексія (зворотний зв'язок), домашнє завдання.

Результатом упровадження зазначеної моделі є позитивна динаміка вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

### **Висновки до другого розділу**

Визначено, що педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі – це зовнішні обставини, цілеспрямовано організовані заходи та види діяльності, що сприяють позитивному перебігу цього процесу та впливають на прикінцевий результат – вихованість культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

На підставі аналізу філософської, психологічної, педагогічної і методичної літератури та сучасного стану досліджуваної проблеми, обґрунтовано педагогічні умови, що сприяють вихованню культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, а саме: забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

Розроблено модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. У моделі виокремлено структурні елементи: мета, методологічні підходи, принципи, компоненти культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, педагогічні умови, форми, методи навчання й виховання, етапи реалізації моделі, діагностичний інструментарій, зокрема, критерії оцінки, показники вихованості культури та результат.

Методологічним підґрунтям слугувала низка підходів (особистісно орієнтований, аксіологічний, лінгвокультурологічний, компетентнісний,

діяльнісний) та принципів (діалогу культур, культуровідповідності, національної спрямованості виховання, гуманізації, толерантності).

Під час розробки моделі було враховано вікові та психолого-фізіологічні особливості старшокласників і, відповідно, важливу роль відведено активним методам виховання, які спрямовувались на обмін досвідом, стимуляцію самостійного пошуку моральної істини, сприяли розвитку критичного мислення, здатності виражати та відстоювати власні думки та погляди, аналізувати ситуацію у повсякденному житті. Інтерактивні методи виховання, а саме дискусія, «мозковий штурм», рольові ігри, робота в парах, групах й інші інтерактивні та практичні вправи забезпечували своєрідну базову модель певних елементів та ситуацій спілкування.

Матеріали другого розділу дисертаційного дослідження висвітлені в публікаціях автора [87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94].



**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ У ДРУГОМУ РОЗДІЛІ**

1. Абакумова И. В., Ермаков П. Н. О становлении толерантной личности в поликультурном образовании. *Вопросы психологии*. 2003. №3. С. 78 – 82.
2. Агадулін Р. Р. Полікультурна освіта: методологічний аспект. *Педагогіка і психологія*. 2004. №3(44). С. 18 – 29.
3. Антонова Н. Н. Формирование культуры общения старшеклассников во внеурочной деятельности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Московский гос. пед. ун-т. Москва, 2005. 217 с.
4. Арабчук Я. І. Основні чинники соціалізації особистості в полікультурному середовищі: дис. ... канд. філософських наук: 09.00.03 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 188 с.
5. Арет А. Я. Очерки по теории самовоспитания. Фрунзе, 1961. 124 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: навчально-методичний посібник: у 2-х книгах. Київ: Либідь, 2003. Кн.1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади, 2003. 277 с.
7. Бех І. Д. Особистісно-орієнтований виховний процес – сходження до людяності. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002 / Академія педагогічних наук України. Частина I, Харків: «ОВС», 2002. С. 69 – 83.
8. Бех І. Д. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей. *Педагогіка і психологія*. № 2 (71). 2011. С. 37 – 40.
9. Быков В. С., Рычкова Л.С. Актуализация самовоспитания учащихся старших классов. *Современные исследования социальных проблем*. Выпуск №11. 2012. 23 с. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/aktualizatsiya-samovospitaniya-uchaschihsya-starshih-klassov#ixzz4DRFAlgIP>.
10. Бойченко В. В. До загальнолюдського кризь призму національного (проблеми полікультурного виховання) *Педагогіка і психологія*. 2003. №3-4. С. 106 – 112.

- 11.Бойченко В. В. Полікультурне виховання у контексті формування культури миру. *Педагогіка і психологія*. 2005. №1. С. 24 – 31.
- 12.Болгарина В., Лощенова І. Культура і полікультурна освіта. *Шлях освіти*. 2002. №1. С. 2 – 6.
- 13.Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика: учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. Издательский дом «Питер», 2013.
- 14.Борисенков В. П. Вызовы современной эпохи и приоритетные задачи педагогической науки. *Педагогика*. 2004. №1. С. 3 – 9.
- 15.Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2004. 1440 с.
- 16.Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2007. 201 с.
- 17.Габдулхаков В. Ф. О технологии формирования толерантной личности. *Мир образования – образование в мире*. 2004. №1. С. 64 – 74.
- 18.Гаганова О. К. Понятие „поликультурное образование” в американской педагогике: этапы становления и дефиниции. *Мир образования – образование в мире*. 2002. №4. С. 175 – 180.
- 19.Галіцан О. А. Формування педагогічної фасилітації майбутніх учителів у процесі навчання у вищому навчальному закладі: дис. ... канд. пед. наук 13.00.04 / Держ. заклад «Південноукраїнський держ. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2010. 287 с.
- 20.Герbart Й. Избранные педагогические сочинения. Москва: Учпедгиз, 1940. Т.1. 292 с.
- 21.Гладышев С. Как вести себя на тренинге? *Обучение и карьера*. 2005. № 35. С. 70 – 78.
- 22.Грива О.А. Аналіз теоретичних підходів щодо освіти в умовах полікультурності. *Практична філософія*. 2006. № 2. С. 87 – 91.
- 23.Гукаленко О. В. Поликультурное воспитание как процесс формирования национальной и этнической толерантности у современной молодёжи.

- Известия Академии педагогических и социальных наук*. Москва – Воронеж: НПО «МОДЭК», 2005. 352 с.
24. Гурьянова М. П. Воспитание жизнеспособной личности в условиях дисгармоничного социума. *Педагогика*. 2004. №1. С. 12 – 18.
25. Гушлевська І. Поняття компетентності у вітчизняній та зарубіжній педагогіці. *Шлях освіти*. 2004. № 3. С. 22 – 24.
26. Давлетшин К. Д. Национальные и религиозные компоненты культуры. *Педагогика*. 2003. №6. С. 74 – 81.
27. Джуринский А. Н. История педагогики: учебное пособие для студ. пед. вузов. Москва: Гуманит. изд. центр «Владос», 2000. 432 с.
28. Джуринский А. Н. Поликультурное воспитание в США и Канаде. *Мир образования – образование в мире*. 2002. №4. С. 79 – 87.
29. Джуринский А. Н. Поликультурное воспитание: сущность и перспективы развития. *Педагогика*. 2002. №10. С. 93 – 96.
30. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. Москва: Учпедгиз, 1956. 374 с.
31. Дмитриев Г. Д. Многокультурность как дидактический принцип. *Педагогика*. 2000. №10. С. 3 – 11.
32. Дмитриев Г. Д. Многокультурное образование. Москва: Народное образование, 1999. 208 с.
33. Долженко В.О. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / Луганський нац. пед. ун-т. ім. Т. Шевченко. Луганськ, 2006. 20 с.
34. Дорогань С. Національне виховання як світоглядне завдання: філософський і світоглядний аспект. *Вища освіта України*. 2004. № 2. С. 105 – 111.
35. Дубасенюк О. А. Підготовка майбутніх учителів до толерантної взаємодії в умовах полікультурного середовища. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2007. № 35. С. 62 – 65.

- 36.Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України, головний ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
- 37.Етика ділового спілкування: навч. посібник. / Т. Б. Гриценко та ін.; за редакцією Т. Б. Гриценко, Т. Д. Іщенко, Т. Ф. Мельничук. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 344 с. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/5615/48/>.
- 38.Єрмакова С. С. Аксиологія від А до Я в початковій школі: навчальний посібник для студентів пед. закладів освіти та вчителів початкових класів загальноосвітніх шкіл. Одеса: ПНЦ АПН України, 2003. 196 с.
- 39.Ершов В. А. Формирование поликультурного мышления – путь преодоления межкультурных конфликтов. *Мир образования – образование в мире*. 2002. № 1. С. 111 – 116.
- 40.Заброцький М. М. Педагогічна психологія: курс лекцій для студ. вищих закл. освіти, які навч. за спец. «Педагогіка». Київ: МАУП, 2000. 100 с.
- 41.Засобина Г. А., Корягина И. И., Куклина Л. В. Педагогика: учебное пособие. Москва-Берлин: Директ Медия, 2015. 250 с.
- 42.Іванюк І. Ціннісні орієнтації у світлі концепцій інтеркультурної освіти. *Шлях освіти*. 1997. № 1. С. 26 – 27.
- 43.Іванчук М. Г. Інтегроване навчання: сутність та виховний потенціал: монографія. Чернівці: Рута, 2004. 360 с. (Виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання).
- 44.Каплінський В. В. До проблеми самовиховання старшокласників: цільвий та організаційно-діяльнісний етап. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Випуск 39. 2013. С. 88 – 93.
- 45.Кендзьор П. І. Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу (теорія і методика): автореф. дис. ... доктора пед. наук: 13.00.07 / Акад. пед. наук України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2017. 42 с.

- 46.Кендзьор П. І. Основні засади організації полікультурного виховання в педагогічній системі школи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. №1 (55). С. 213 – 221.
- 47.Кічук А. Ціннісне ставлення як психологічний феномен. *Психологія і суспільство*. №3. 2006. С. 80 – 84.
- 48.Кирпа А. В. Полікультурне виховання старшокласників у діяльності Євроклубу загальноосвітнього навчального закладу: автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Акад. пед. наук України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2017. 22 с.
- 49.Кларин М. В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта. *Научн.-теор. журнал «Педагогика»* / Гл. ред. В. П. Борисенков, Вып. №7. 2000. С. 12 – 18.
- 50.Коберник О. М. Креативні технології навчання: навчальний посібник. Умань ВПЦ «Візаві», 2016. 272 с.
- 51.Ковалинська І. В. Поняття "мультикультуралізм" та "полікультуралізм" в науковому дискурсі. *Освітологічний дискурс*. 2016. №1 (13). С. 65 – 78.
- 52.Ковалев С. М. Воспитание и самовоспитание. М.: Мысль, 1986. 287 с.
- 53.Коменский А. Я. Великая дидактика. /Изд. пед. соч. Москва, 1982. Т.1. 652 с.
- 54.Корніяка О. М. Комунікативна гра як засіб становлення і розвитку культури спілкування підлітка. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №2. С. 77 – 80.
- 55.Костюченко О. М. Невербально-комунікативна компетентність фахівців масових комунікацій. *Наукові записки: Серія «Психологія і педагогіка»*. 2013. Випуск 24. С. 52 – 55.
- 56.Кочетов А. И. Организация самовоспитания школьников: кн. для учителя. Минск: Нар. асвета, 1990. 175 с.
- 57.Красовицький М. Ю. Проблеми полікультурної освіти і виховання в загальноосвітній школі. *Полікультурна освіта в Україні: навчальні плани та підручники*: зб. статей за матеріалами конф. Київ, 1998. С. 16 – 20.

58. Курлянд З. Н. Педагогические способности и профессиональная устойчивость. Одесса, 1992. 122 с.
59. Кутьев В. О. Внеурочная деятельность. Москва: Просвещение, 1983. 220 с.
60. Левченко Т. І. Полікультурна освіта як нова педагогічна парадигма. *Полікультурна освіта в Україні: зб. статей за матеріалами конференції*. К., 1998. С. 21 – 22.
61. Лернер И. Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. Москва, 1982. С. 48 – 56.
62. Лихачев Б. Т. Воспитательные аспекты воспитания. Москва: Просвещение, 1982. 192 с.
63. Лощенова І. Ф. Полікультурне виховання майбутніх вчителів у процесі вивчення іноземних мов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ін-т. проблем виховання АПН України. Київ, 2004. 322 с.
64. Лощенова І. Ф. Розвиток ідей полікультурного виховання у світовій педагогічній думці. *Педагогіка і психологія*. 2002. № 1-2. С. 68 – 77.
65. Малахов В. А. Етика: курс лекцій: навч. посібник / 4-те вид. Київ: Либідь, 2002. 384 с.
66. Маслова В. А. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2001. 208 с.
67. Матійків І. М. Тренінг емоційної компетентності: навчальний посібник. Київ: Педагогічна думка, 2012. 112 с.
68. Мацько Л. І. Українська мова: формування національної свідомості. *Педагогіка і психологія*. 1996. №1. С. 12 – 16.
69. Миронов В. В. Наука и кризис культуры. Образы науки в современной культуре и философии. М., 1997. 254 с.
70. Мирончук Н. М. Ціннісне ставлення до себе та інших як основа життєвого самоздійснення особистості. *Формування особистості в освітньо-виховному середовищі навчального закладу: проблеми і пошуки: збірник наукових праць / за заг. ред. к.п.н., доц. Н. М. Мирончук. ФОП Левковець, 2015. Випуск 2. С. 82 – 85.*

71. Морзе Н. В., Мукий Т. В., Сюрин О. Н. Развитие рефлексивных компетентностей и гуманистического потенциала личности учащегося средней школы в условиях информативного общества. *Перспективы Науки и Образования*. 2015. №1(13). С. 87 – 95. URL: <http://pnojurnal.wordpress.com/archive15/1501>.
72. Мясищев В. Н. Психология отношений: изб. психол. тр. / под ред. А. А. Бодалева. Воронеж: ин-т практ. психологии, 1995. 356 с.
73. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. К.: Шкільний світ, 2002. 24 с.
74. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. Указ Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/344/2013/>.
75. Никандров В. В. Экспериментальная психология: учебное пособие. СПб.: Издательство «Речь», 2003. 480 с.
76. Ольхович О. В. Невербальна комунікація як складова міжкультурної компетентності. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Національний університет «Острозька академія». 2009. Випуск 11. С. 81 – 90. URL: [https://eprints.oa.edu.ua/69/1/Vyp\\_11.pdf](https://eprints.oa.edu.ua/69/1/Vyp_11.pdf).
77. Панченков А. О. Полікультурне виховання у школі. *Відкритий урок*. 2001. №9-10. С. 14 – 18.
78. Педагогика: учеб. пособие / под ред. Ю. К. Бабанского. Москва: Просвещение, 1983. 608 с.
79. Перотті А. Виступ на захист полікультурності. Л.: Кальварія, 2001. 128с.
80. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. Москва: Издательство МГУ, 1989. 216 с.
81. Пехота О. М., Страєва О. М. Особистісно орієнтоване навчання: підготовка вчителя: монографія. Миколаїв: Вид-во «Іліон», 2005. 272 с.
82. Плаксіє Т. М. Історико-педагогічний аналіз теоретичних підходів до самовиховання особистості. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2014. Вип. 1. С. 16 – 21. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/prptp\\_2014\\_1\\_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/prptp_2014_1_4).

83. Подольський А. Ю. Історія єврейської освіти в Україні: досвід і перспективи. *Збірник статей за матеріалами конференції*. С. 25 – 30.
84. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ, 2007. 144 с.
85. Постовий В. Г. Життєві цінності сучасної української родини. *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах*: збірник наукових праць. Київ, 2000. Кн. 2. С. 24.
86. Рапацкий Б. И. Рефлексия как один из механизмов развития личности подростков. *Гуманитарный вектор*. Серия: Педагогика, психология. 2014. Выпуск № 1 (37). С. 149 – 153. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-formirovaniya-refleksii>.
87. Рищак Н. І. Діяльність учителя з інтеграції змісту полікультурного виховання старшокласників до предметів гуманітарного циклу. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*: зб. наук. пр. Одеса, 2009. Спеціальний випуск. Ч.1. С. 191 – 195.
88. Рищак Н. І. Обґрунтування педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. *Педагогічні науки*: збірник наукових праць Херсонського державного університету. Херсон, 2017. Випуск LXXX. Т.1. С.102 – 106.
89. Рищак Н. І. Полікультурне виховання дітей як педагогічна проблема: матеріали міжнародної наукової конф. *Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону* (м. Ялта, 5-7 квітня 2007р.). Ялта, 2007. Вип. 3. Ч. 2. С. 15 – 19.
90. Рищак Н. І. Спрямовування старшокласників на самовиховання щодо полікультурного плюралізму. *Полікультурний слов'янський освітній простір: шляхи та форми інтеграції*: матеріали міжнародного науково-практичного конгресу – IX Слов'янські педагогічні читання (м. Одеса, 6-7 вересня 2010р.). Одеса, 2010. С. 128 – 129.



91. Рищак Н. І. Сутність та завдання полікультурного виховання дітей. *Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. статей. Серія: Педагогіка і психологія. Ялта, 2009. Вип. 13. Ч. 2. С. 184 – 188.*
92. Рищак Н. І. Формування у майбутніх вчителів полікультурного світогляду. *Управління якістю підготовки фахівців: матеріали XIV міжнародної науково-методичної конф. (м. Одеса, 22-24 квітня 2009 р.). Одеса, 2009. Ч.1. С. 161 – 163.*
93. Рищак Н. І. Формування ціннісних орієнтацій полікультурності як педагогічна умова полікультурного виховання старшокласників. *Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. статей. Серія: Педагогіка і психологія. Ялта, 2009. Вип. 21. Ч. 5. С. 115 – 118.*
94. Рищак Н. І. Ціннісні орієнтації полікультурності. *Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону: матеріали міжнародної наукової конф. (м. Ялта, 9-11 квітня, 2009 р.). Ялта, 2009. Вип. 5. Ч. 3. С. 188 – 190.*
95. Розвиток творчої активності майбутніх учителів: теорія і практика. Монографія / за редакцією Е. Карпової, Т. Койчевої, Н. Кононенко та ін. Одеса: ХНУ УВС, 2005. 293 с.
96. Рудіна О. М. Формування ціннісних орієнтацій старшокласників в умовах навчально-виховного процесу гімназії: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Центральний ін-т. післядипл. освіти АПН України. Київ, 2002. 203 с.
97. Савченко О. В. Рефлексивна компетентність як важливий фактор організації системи рефлексивного досвіду на особистісному рівні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. 2016. Вип. 1. Т.1. С. 98 – 105.*
98. Свенцицкий А. Л. Социальная психология. Москва: Проспект, 2004. 332 с.
99. Серга Т. О. Виховання та самовиховання як засади життєтворчості особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Вип. 25. С. 176 – 183. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu\\_019\\_2014\\_25\\_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2014_25_25).*

100. Сидоренко Е. В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату. СПб: Издательство «Речь», ООО «Сидоренко и Ко», 2007. 336 с.
101. Ситін Г. М. Психологія самовиховання. Київ: Рад. шк., 1981. 133 с.
102. Словарь психолога-практика / сост. С. Ю. Головин. 2-е издание., перераб. и доп. Мн.: Харвест, 2003. 976 с. (Библиотека практической психологии).
103. Смирнова Е. Е. Психология общения: курс для старших классов средней школы. СПб.: КАРО, 2005. 336 с. (Материалы для специалиста образовательного учреждения).
104. Совиньский А. Я. Самовоспитание старшеклассников в современной школе. *Вестник Оренбургского государственного университета*. Вып. №1. 2004. С. 9 – 14. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/samovospitanie-starsheklassnikov-v-sovremennoy-shkole-1#ixzz4DRQdPZfj>.
105. Современный словарь по педагогике / под. ред. Е. С. Рапацевич. Мн.: «Современное слово», 2001. 928 с.
106. Солодкая А. К. Поликультурное воспитание старшеклассников в процессе изучения гуманитарных предметов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / АПН Украины Инст. проблем восп. Киев, 2005. 300 с.
107. Солодка А. К. Теоретико-методичні засади кроскультурної взаємодії учасників педагогічного процесу вищих навчальних закладів: автореф. дис ... доктора пед. наук: 13.00.07 / МОН України, Східноукраїнський нац. ун-т імені Володимира Даля. Київ, 2016. 42 с.
108. Социология: наука об обществе: учебное пособие / под редакцией проф. В. П. Андрущенко, проф. Н. И. Горлача. Харьков, 1996. 688 с.
109. Співак Л. М. Вікова динаміка емоційно-ціннісної ставлення особистості до себе як до представника української нації в юності. *Проблеми сучасної психології: зб.наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2013. Випуск 22. С. 540 – 550.

110. Сурмяк Ю. Р., Кудрик Л. Стан і перспективи самовиховання в сучасній школі *Молодь і ринок*. 2012. № 1. С. 70-74. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir\\_2012\\_1\\_16](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2012_1_16).
111. Сучасний тлумачний словник української мови / За ред. В. В. Дубічинського. Харків: Школа, 2006. 1008 с.
112. Токарева Н. М. Розвиток перцептивно-інтерактивної компетентності підлітків: психологічний дискурс. *Проблеми сучасної психології*: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2015. Випуск 30. С. 622 – 633.
113. Трухін І. О. Шпак О. Т. Основи шкільного виховання: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 368 с.
114. Тугаринов В. П. Марксистская философия и проблема ценности. Проблема ценности в философии. Москва: Наука, 1966. С. 14 – 24.
115. Туріщева Л. В. Тренінги та практикуми для учнів та вчителів: навчально-методичний посібник. Харків: Видавнича група «Основа», 2016. 160 с.
116. Удич З. І. Підготовка майбутніх учителів до організації самовиховання учнів старших класів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2012. № 2. С. 8 – 15. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU\\_ped\\_2012\\_2\\_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ped_2012_2_4).
117. Ушинський К. Д. Избранные педагогические сочинения. Москва: Учпедгиз, 1945. 576 с.
118. Федорчук В. М. Соціально-психологічний тренінг: «Розвиток комунікативної компетентності викладача»: навчально-методичний посібник. В.О. Камянець-Подільський державний пед. ун.-т. Камянець-Подільський: Абетка, 2003. 240 с.
119. Фопель К. Сплоченость и толерантность в группе: Психологические игры и упражнения. Москва: Генезис, 2003. 336 с.
120. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 366 с.

121. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированой парадигмы образования. *Народное образование*. №2. 2003. С. 58 – 64.
122. Цокур О. С. Основи наукового педагогічного дослідження. / В кн. «Педагогіка вищої школи»: навчальний посібник. Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2002. Р. 1.3. С. 17 – 53.
123. Школа полного дня: Вопросы управления / под ред. Э. Г. Костяшина. Москва: Педагогика, 1982. 460 с.
124. Шпак О., Терес М. Самовиховання учнів: актуалізація проблеми *Молодь і ринок*. 2011. №3 (74). С. 11 – 14. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir\\_2011\\_3\\_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2011_3_4).
125. Яновська Л. Г. Формування професійної усталеності майбутніх учителів історії у процесі навчання у вищих педагогічних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2004. 199 с.
126. Bancs J. A. Multicultural Education: Characteristics and Goals. *Multicultural education: Issues and Perspectives*. Boston: Allyn and Bacon, 1989. P. 3 – 281.
127. Bernth Z., Manning Y. *Multicultural Education of Childern and Adolescents*. Neebham, 1983. 365 p.
128. Bullard S. *Teaching Tolerance: Raising Openminded Children*. Doubleday and Company, 1997. 235 p.
129. *International Dictionary of Education*. London: Kogan Page, 1977. 273 p.
130. *International Encyclopedia of Education*, Vol. 7. Oxford: Pergamon Press, 1994. 3963 p.
131. Nieto S. *Affirming Diversity: the Sociopolitical Context of Multicultural Education*. Longman. 2000. 307 p.
132. Parnel-Arnold A. *Melting Pot to Multicultural Society*. NY, 2000. 167 p.
133. Vogt W.P. *Tolerance and Education: Learning to Live with Diversity and Difference*. Sage Publication Incorporated. 1997. 289 p.

### РОЗДІЛ 3

## ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ТА АПРОБАЦІЯ МЕТОДИЧНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ ЩОДО ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

### 3.1. Методика організації та проведення формувального етапу експерименту

Дослідження проблеми виховання у старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі проводилося поетапно.

На першому етапі на підставі аналізу літературних джерел і практики роботи сучасних закладів загальної середньої освіти вивчалися теоретичні та практичні аспекти проблеми, що дозволило конкретизувати об'єкт, предмет, мету, завдання дослідження.

На другому етапі здійснювалося визначення та теоретичне обґрунтування педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі; виокремлювалися компоненти культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, визначались критерії, показники, рівні вихованості культури спілкування старшокласників; розроблялася методика проведення констатувального експерименту; проводився констатувальний експеримент, аналізувалися його результати.

На третьому етапі розроблялась модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, експериментально перевірялася ефективність педагогічних умов та здійснювалась апробація методичних рекомендацій щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі у ході формувального експерименту, узагальнювались та аналізувались його результати, проводився кількісний, якісний, порівняльний аналіз результатів

дослідження з використанням методів математичної статистики, формулювалися висновки дослідження.

З метою реалізації першої педагогічної умови, було проведено позакласні заходи, спрямовані на розвиток емпатичних якостей старшокласників, а також якостей, які передбачають живий емоційний відгук на емоційний стан іншого. Різноманітні завдання допомагали учням зрозуміти сутність спілкування та його цінність для кожної людини, пізнавати самих себе, повніше усвідомлювати свій власний емоційний стан та розуміти стан інших людей. Адже вміння людини розбиратися в своїх емоційних станах та управляти ними значно полегшує спілкування та розв'язання міжособистісних конфліктів. Під час виконання інтерактивних вправ та завдань, взаємодія старшокласників відбувалась на принципах діалогу та співпраці, що давало можливість поєднання спілкування з взаємним розвитком старшокласників та підвищення рівня їхньої діалогічності.

Педагогічна умова виховання культури спілкування старшокласників «забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі» реалізовувалась упродовж проведення двох розділів тренінгового курсу «Мистецтво спілкування» (Додаток А) та циклу практичних занять «Світ емоцій та почуттів» (Додаток Б.1.).

Нами адаптовано програму тренінгового курсу «Мистецтво спілкування» (Додаток А), робота якого розпочалася при реалізації цієї педагогічної умови так як перші два розділи сприяли забезпеченню ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі. Продовження тренінгового курсу буде описано при реалізації третьої педагогічної умови – набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

## Структура тренінгового курсу «Мистецтво спілкування»

### РОЗДІЛ 1 Теоретичні засади спілкування: функції, види, засоби спілкування

Тема 1. Сутність, структура, види та засоби спілкування.

Тема 2 Види взаємовідносин між людьми

Тема 3 Стилi спілкування

### РОЗДІЛ 2. Сприйняття та розуміння людьми один одного

Тема 4 Перше враження.

Тема 5 Механізми міжособистісного сприйняття

Тема 6 Прийняття іншої людини

### РОЗДІЛ 3 Технології ефективної комунікації

Тема 7 Конструктивне спілкування

Тема 8 Види і техніки слухання

Тема 9 Невербальне спілкування. Міжнаціональні розбіжності  
невербального спілкування

### РОЗДІЛ 4 Етика та етикет спілкування

Тема 10. Правила етикету – абетка ввічливості

Тема 12 Етикет у різних народів.

Тренінговий курс «Мистецтво спілкування» складається з чотирьох розділів та охоплює одинадцять тем, але під час цілеспрямованої роботи щодо забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі було реалізовано перші два розділи «Теоретичні засади спілкування: функції, види, засоби спілкування» та «Сприйняття та розуміння людьми один одного», що складаються з шести занять. Метою занять на даному етапі було: сформувати уявлення старшокласників про сутність поняття «спілкування», розглянути структуру та засоби спілкування, ознайомити дітей з різними видами взаємовідносин між людьми та їх особливостями, сформувати у дітей уявлення про різні стилі спілкування, розкрити особливості найбільш ефективних з них, розвивати навички розпізнавання прояву того чи іншого стилю у спілкуванні, сформувати в учнів уявлення про компоненти перцептивної сторони

спілкування, показати необхідність взаємного прийняття для розвитку щирих стосунків.

Тренінговий курс передбачав індивідуальну та групову форму роботи, був задуманий і розроблений як серія занять, до складу яких увійшли різні види практичних вправ (вправи-привітання, вправи для сприяння міжособистісному спілкуванню, для згуртування групи, для активізації учасників, аналіз проблемних ситуацій тощо) та ігри. Для реалізації завдань тренінгового курсу використовувалися такі методи: групова дискусія, міні-лекція, ігрові методи (ситуаційно-рольові, рольові ігри та ін.). До кожної теми було підібрано епіграф, яким слугували вислови відомих людей стосовно спілкування.

Перший розділ розпочався темою «Сутність, структура, види та засоби спілкування». Метою першого заняття було ознайомити учнів з цілями курсу «Мистецтво спілкування», сформулювати уявлення старшокласників про сутність поняття «спілкування», розглянути структуру та засоби спілкування. Зі вступного слова старшокласники дізнались, що кожна людина здатна навчитися спілкуватися продуктивно, а теоретичний матеріал, ігри та вправи курсу «Мистецтво спілкування» допоможуть легко та правильно вступати в контакти з людьми, підтримувати їх; розуміти поведінку співрозмовника, ефективно взаємодіяти у конфліктних ситуаціях тощо.

Запропонований бліц-тест для визначення здатності дітей до спілкування, виявив, що небагато учнів відповіли на всі запитання: «Так, я роблю саме так». Виконуючи вправу «Якості людини, важливі для ефективного спілкування», учні склали список тих якостей, які є необхідними і важливими для ефективного спілкування, а також було створено загальний перелік якостей особистості для ефективного спілкування до якого увійшли: уважність, доброзичливість, оптимістичність, справедливість, ввічливість, витримка, щирість, співчуття, впевненість тощо.



Старшокласники задумались, які якості важливі для ефективного спілкування з представниками інших культур. Частина дітей відповіли, що ті самі, а деякі учні додали до переліку якостей толерантність.

Виконуючи вправу «Якості, що допомагають та заважають мені у спілкуванні», старшокласники склали перелік своїх негативних та позитивних комунікативних рис, тобто тих, які допомагають їм у спілкуванні, і тих, які важче всього даються. Серед позитивних якостей були майже всі якості з переліку якостей для ефективного спілкування. До своїх негативних якостей учні віднесли: неуважність до співрозмовника, перебивання, вживання слів-паразитів. Також, старшокласники задумались, чи зміниться щось у списку якостей, які допомагають чи заважають у спілкуванні з представниками інших культур.

Учні висловлювались, як вони розуміють, що таке спілкування, в чому його сутність та наводили приклади, також ознайомились з трьома взаємопов'язаними аспектами спілкування: перцептивним, інтерактивним, комунікативним.

Метою другого заняття було ознайомити дітей із різними видами взаємовідносин між людьми та їх особливостями.

Учні наводили приклади особистих негативних та ділових позитивних відносин. Діти пригадали сварку з батьками, роботу над проектом у школі, спір з однокласником тощо. Особливістю особистих взаємин відзначили те, що вони завжди емоційно забарвлені. Ділові відносини, на відміну від особистих, більш спокійні. Під час заняття було також зауважено, що знання особливостей невербальної комунікації важливе і в діловій культурі, так як є досить багато невербальних засобів, звичок, які прийняті лише однією нацією. Як приклад, було наведено розбіжності в невербальній поведінці німців та українців.

Старшокласники в групах обговорювали, які чинники можуть впливати на стійкість та мінливість людських взаємовідносин.

На третьому занятті було розглянуто тему «Стилі спілкування». За мету було поставлено сформувавши в старшокласників уявлення про різні стилі спілкування, розкрити особливості найбільш ефективних з них, розвивати навички розпізнавання прояву того чи того стилю у спілкуванні. Старшокласники одностайно відповіли, що всі люди спілкуються один з одним не однаково. В різних життєвих ситуаціях змінюється поведінка людини, відповідно – і стиль спілкування.

На занятті було розглянуто духовний (довірчий) стиль спілкування, кодекс світського спілкування. До позитивних рис такого стилю спілкування учні віднесли: прояв ввічливості під час бесіди, тактовність, дотримання інтересів іншого, уникання заперечень. Негативними є нещирість у спілкування, формальність, безпредметність бесіди. Також старшокласники відмітили, що кодекс ділового спілкування відрізняється від правил світського спілкування. Ділове спілкування передбачає достатньо велику дистанцію між людьми. Вираження емоцій та почуттів співрозмовників при цьому обмежені. Старшокласники відповіли, що цей стиль необхідний при виступі зі звітом або доповіддю, у службовому діалозі, на перемовинах або у бесіді з діловим партнером.

Говорячи про примітивний стиль спілкування, учні зазначили, що нерідко були свідками такого спілкування серед однолітків і цей стиль не можна назвати ефективним, його можна скоріше назвати образливим та принизливим.

Часто можна почути приклади маніпулятивного спілкування, навіть на уроках. На думку старшокласників, причинами маніпулятивного спілкування можуть бути бажання досягти певної мети за допомогою іншої людини. При цьому виникає потреба «задобрити» або, навпаки, «залякати» цю людину. В деяких випадках людям хочеться здаватися більш ввічливими, доброзичливими або, навпаки, більш поважними. Старшокласники наводили також приклади формально-рольового або ритуального спілкування, пригадали ситуації, коли використовувався цей стиль.

Наприкінці заняття учнів було розподілено на чотири підгрупи для участі у рольовій грі «Вгадай стиль спілкування». Кожна підгрупа вибрала карточку, на якій було задано певний стиль, змодельувала та показала сценку з життя, де цей стиль яскраво виявляється. Відповідно, учні з інших підгруп повинні були визначити продемонстрований стиль. Зміст завдань на карточках: діловий стиль, примітивний стиль, маніпулятивний стиль, духовний стиль. Потім учні заповнювали таблицю, описуючи свої враження від взаємодії з людьми, які спілкуються в різних стилях.

Другий розділ тренінгового курсу розпочався темою «Перше враження». Метою заняття було сформувати в учнів уявлення про компоненти перцептивного аспекту спілкування, про основні феномени міжособистісного сприйняття, проаналізувати причини, що призводять до спотворення інформації у процесі сприйняття, розвинути здатність до більш глибокого розуміння впливу цих механізмів на процес спілкування.

Під час розповіді про складові перцептивного аспекту спілкування, як приклад були наведені слова В. Джеймса: «Коли зустрічаються дві людини, на зустрічі присутні шестеро – кожен з двох, яким він (або вона) себе бачить, кожен з двох, яким його (або її) бачать інші, кожен з двох, якими вони являються насправді». Необхідно зазначити, що деякі учні не одразу зрозуміли зміст цього висловлювання.

В межах перцептивної сторони спілкування розглядались особливості самосприйняття. Потім учням була запропонована вправа «Валіза». Один з гравців сів спиною до решти. Учасники повинні були допомогти «зібрати багаж подорожньому», де окрім речей потрібно взяти й особистісні якості, які допомагають у житті. Потрібно було називати ті якості, які справді були притаманні цій людині. І одночасно називались якості, які варто було «залишити вдома», так як вони можуть нашкодити в далекому шляху. Під час виконання вправи було важливо стежити, щоб кількість «багажу» особистості відчутно перевищувала кількість того, що залишається.

Другою складовою перцептивної сторони являється сприйняття людиною свого співрозмовника. Учням було цікаво дізнатись, що за даними психологів, правильно оцінити рід занять за першим враженням можуть лише 50% людей.

Старшокласники в парах виконували вправу «Наскільки ви уважні». Ця вправа містила декілька завдань, кожне з яких було розраховане на певний час. Спочатку протягом трьох хвилин учні мовчки дивились один на одного. Після чого повернулися спиною один до одного, записали свої відповіді щодо зовнішності партнера та повернулися один до одного обличчям, щоб перевірити правильність своїх відповідей. Потім старшокласники змінили пару. Протягом хвилини мовчки дивилися один на одного та знову повернулися спинами один до одного і відповідали письмово на запитання щодо зовнішнього вигляду. Потім повернулися один до одного обличчям та перевірили правильність своїх відповідей.

Старшокласники були здивовані, що допустили помилки у своїх відповідях, хоча деякі учні були впевнені, що відповідають правильно. А деякі старшокласники зізнались, що взагалі не запам'ятали колір взуття, форму гудзиків на одязі свого партнера. Під час обговорення-дискусії учні дійшли висновку, що у спілкуванні необхідно бути уважним і спостережливим, щоб не пропустити важливу інформацію, правильно зрозуміти сказане, зрозуміти стан свого співрозмовника.

На наступному п'ятому занятті було більш детально розглянуто механізми міжособистісного сприйняття. Учні дізнались що на міжособистісне сприйняття впливають наступні психологічні механізми: ефект первинності, проекція, ефект новизни, ефект ореола, стереотипізація. Огляд цих механізмів супроводжувався прикладами, учні пригадували, чи вони зустрічались з такими феноменами у житті.

Нерідко при міжкультурному спілкуванні й оцінці своїх співрозмовників комуніканти вже спочатку керуються раніше сформованими стереотипами. Часто навіть не маючи особистого досвіду спілкування, люди

наділяють іноземців строго фіксованими рисами зовнішності і особливостями характеру. Наприклад, що «циганам в очі дивитися не можна – обдурять». Нажаль, помилкова причинна інтерпретація може призводити до сумних наслідків, наприклад, до конфліктів та непорозумінь.

Потім учнів було розділено на дві групи для участі у вправі «Помилки сприйняття». Кожна з груп отримала різну інформацію про портрет чоловіка. В основному ті, кому сказали, що це – портрет письменника, характеризували представленого чоловіка позитивно, приписуючи йому достоїнства. В описах іншої групи переважали негативні риси.

В кінці заняття старшокласники обговорювали питання за темою заняття.

Шосте заняття на тему «Прийняття іншої людини» мало за мету показати необхідність взаємного прийняття для розвитку щирих стосунків, розвивати вміння активно слухати і виявляти симпатію.

Наступним завданням після рефлексії «Тут і зараз» була вправа «Спілкування без слів». Метою вправи було отримати новий досвід спілкування, звернути увагу на почуття, відчуття, які виникають у результаті тактильних (фізичних) контактів із партнером, дати можливість відчувати більше довіри учасників один до одного. Вправа виконувалась мовчки. Всі учасники стали у два концентричних кола обличчям один до одного. Зовнішнє і внутрішнє коло рухались у протилежних напрямках і зупинялись за командою керівника. Зупинившись один навпроти одного, учасники утворювали пари, заплющували очі й вітались за допомогою рук. Потім відкривали очі і рухались далі. Знову за командою утворювали пари, завданням для яких було покласти руки на плечі один одному і подивитися протягом хвилини в очі партнерові, посміхнутися, опустити руки і почати рухатись далі. Наступні інструкції утвореним парам були поборотись руками, помиритись руками, висловити підтримку за допомогою рук, попрощатися, спертися спинами один на одного та присісти. Після вправи старшокласники обмінювались почуттями і враженнями.

Взаємне прийняття важливе, щоб побудувати близькі, щирі стосунки з друзями, рідними та близькими. Наступним завданням було виконання вправи «Як без слів виразити прийняття». Виконання вправи відбувалось у такій послідовності. Один член групи добровільно сідав у центрі кола, утвореного іншими учасниками групи. Він повинен був заплющити очі і мовчати. Решта наближалась до нього і виражала позитивні почуття до нього, учні могли обійняти його тощо. Після того, як всі учасники побували в центрі кола, група обмірковувала свій досвід. Учні відмітили, що їм було дуже приємно відчувати добрі почуття своїх однокласників.

Щоб прийняти людину, потрібно вміти спостерігати, аналізувати та зіставляти отриману інформацію. Для вправи «Знайомі незнайомці» були підготовлені по два аркуші паперу на кожного учасника, олівці, крейда, фломастери, ручка. Кожен з учасників малював на аркуші паперу автопортрет та підкреслював деталі зовнішності, одягу та ін., а на іншому писав не менше 10 слів, які по-різному характеризують його спосіб життя (наприклад, спорт, музика, книги, дружелюбність та ін.). Потім всі аркуші паперу з портретами були складені в один стос, а з характеристиками – в інший. Кожен з учасників навмання брав аркуш з будь-якого стосу й шукав відповідний йому у іншому стосі, обґрунтовуючи свій вибір. Учні задавались запитання для роздумів. На думку більшої частини старшокласників, важче знайти внутрішню схожість, адже деякі характеристики можна віднести до багатьох однокласників, тому що люди багато в чому схожі один на одного.

В кінці заняття школярів попросили відзначити те, що найбільше сподобалось їм на занятті: зміст, види діяльності, атмосфера, тема, результат тощо. Обраний момент учні називали одним словом, що змістовно б розкривало їх вибір та записували це слово на дошці, обов'язково коментуючи обране слово.

Метою циклу практичних занять «Світ емоцій та почуттів» є розвиток емоційного інтелекту та емпатії, сприяння в опануванні рядом технік

управління емоціями, формуванні відповідальності за власні емоційні переживання, набуття емоційних компетенцій. Матеріали зазначеного циклу розподілено на п'ять тем: «Внутрішній світ людини: цінність емоцій та почуттів», «Емоційна саморегуляція», «Психофізіологічна саморегуляція», «Життєва позиція. Світоглядна саморегуляція», «Позитивне мислення. Інтелектуальна саморегуляція».

Кожне заняття мало чітку структуру та містило певні етапи: *мотиваційно-організаційний* – рефлексія учнями попереднього заняття, аналіз домашнього завдання; *розвиток почуттєво-особистісної сфери* (основна частина заняття) – виконання вправ на поглиблення емоційного самоусвідомлення, формування умінь управляти емоціями, позитивно мислити, готовності до співпраці, розвиток експресивної на емоційної виразності; *рефлексивний* (завершальний етап) – здійснюється підбиття підсумків, обговорення результатів роботи учнів, труднощів під час заняття, а також можливостей застосування набутого досвіду у житті.

У реалізації означеного циклу практичних занять також використовувались інтерактивні методи:

руханки, «криголами» – допомагають зняти напруження, сприяють створенню невимушеної атмосфери;

інтерактивні міні-лекції – повідомлення нової інформації для глибшого розуміння ситуації, проблеми, зробити висновки;

міні-дискусії – обговорення спірних питань, вільний обмін інформацією, ідеями та досвідом, дає змогу з'ясувати різні точки зору;

мозковий штурм – метод генерації ідей, який заохочує до вільних висловлювань, допомагає швидко зібрати максимальну кількість думок і поглядів стосовно визначеної теми;

практичні вправи – спеціально підібрані вправи, виконання яких сприяє усвідомленню важливих для розвитку емоційного інтелекту моментів, закріпленню та вдосконаленню певних навичок та вмінь, опануванню навичками психофізіологічної саморегуляції;

зворотний зв'язок, рефлексія – призначенні для з'ясування ступеня засвоєння матеріалу, його розуміння та спонукання старшокласників до самоаналізу, самопізнання та самовиховання.

домашнє завдання – сприяє перенесенню здобутого під час занять досвіду у життєвий простір.

Перша тема «Внутрішній світ людини: цінність емоцій та почуттів» розглядалась на двох заняттях. На першому з них учні знайомились з поняттям «емоційний інтелект», склали портрет емоційно-компетентної людини на основі афоризмів та власного досвіду. Під час виконання цієї вправи думки учнів активізувались та спрямовувались, ставились запитання, відповіді коментувались, а також надавалась допомога при уточненні якостей та вмінь людини з високим рівнем емоційного інтелекту. З метою збагачення учасників інформацією про почуття та емоції, складався словник емоцій та почуттів, мова також йшла про роль емоцій та почуттів у спілкуванні. Старшокласники відповідали на запитання анкети самооцінки емоційної компетентності, що проводилось з метою розвитку самосвідомості, навичок практичного самопізнання. На другому занятті старшокласники вчилися усвідомлювати тісний зв'язок між думками, емоціями і тілесними проявами, виконуючи вправу «Фантом», фіксувати факт наявності переживання та розпізнавати емоцію, будували скульптури протилежних емоцій, виконуючи вправу «Психологічна скульптура», а також дізнались про техніку емоційного самоаналізу. Кожне заняття закінчувалось рефлексією та домашнім завданням.

Чималу увагу було приділено вивченню другої теми «Емоційна саморегуляція», протягом чотирьох занять старшокласники вчилися конструктивно управляти негативними емоціями, що сприяє запобіганню або швидкому розв'язанню конфліктів під час спілкування. Спочатку учням було запропоновано тематичну вправу «Заборона на емоції», під час якої добровольцю за допомогою хусток, шарфів «заблокували» послідовно всі канали сприйняття та передання інформації: рот – щоб не сварився і не



кричав (зав'язати хусточкою); очі – щоб не бачили нічого недостойного, не виказували ненависть, гнів невдоволення, щоб не плакали (пов'язати хусточкою очі) та ін. Після завершення процедури відбулось обговорення того, на що спроможна така людина. Звільняючи учня, дії супроводжувались оптимістичними висловлюваннями, як-от, «розв'яжемо очі, щоб ви могли бачити прекрасне і насолоджуватися ним», тощо.

За допомогою тематичної руханки «Емоційна підзарядка», старшокласники відчули вплив невербальних компонентів (рухів, жестів, міміки, інтонації голосу тощо) на емоційний стан. На заняттях увагу учнів було сконцентровано та тому, що насправді управляти емоціями – означає зафіксувати, ідентифікувати емоції та обрати найкращий варіант реакції. Приймаючи участь у тематичних вправах старшокласники мали змогу практикувати техніку метафоричного висловлювання почуттів та вербалізації власних почуттів «Я-висловлювання», почуттів партнера. Необхідно зазначити, що старшокласникам не легко було одразу виконати вправу та налаштуватись на відверту розмову про свої почуття або переживання. Непідробний інтерес учнів викликали вправи з картками для розвитку вмінь передавати, сприймати та інтерпретувати невербальну інформацію в процесі спілкування, а також тематична руханка «Передай гримасу по колу», техніка «Усмішка Будди», що сприяло розвитку невербального спілкування.

Важливим для успішного спілкування також є вміння відновлення емоційної рівноваги, адже люди з високим рівнем емоційного інтелекту перетворюють емоційні проблеми в інтелектуальні завдання і вирішують їх. Під час заняття відпрацьовувались техніки відновлення емоційної рівноваги, серед яких «Техніка виокремлення «Я» від емоцій», «Зроби крок назад», «Техніка відтермінування емоційної реакції «Я буду хвилюватися завтра», «Мінус – плюс», «Техніка вивільнення сильних емоцій через рухи», «7 – П» давали змогу змінити емоційну поведінку на більш доцільну, загальмувати реакцію, переживати інші емоції.

На занятті, присвяченому темі «Психофізіологічна саморегуляція емоцій», старшокласники ознайомились з дихальними психотехніками для гармонізації власних емоцій, адже при переході від дихання, властивого для переживання стресу, до дихання, характерного для стану спокою, змінюється емоційний стан людини. Учні освоювали на практиці глибоке дихання, заспокійливе дихання, техніку «Десять кроків». Освоєння технік самонавіювання проходило у формі практичної вправи. Старшокласники уявляли, як би вони хотіли себе почувати та формулювали позитивні твердження в теперішньому часі. Доречним на цьому занятті було опанування прийомами фізичної релаксації, а саме виконання вправи «Постава». Старшокласникам пояснили важливість правильної постави так як пригнічені емоції сковують тіло та ходу. Останнім завданням заняття було освоєння технік самонавіювання, серед яких самонакази та самозаохочення, для впливу на психофізіологічні функції організму так як старшокласникам важливо знати, що ефективність самонавіювання залежить від здатності людини концентруватися на предметі навіювання та навичок само розслаблення, а практикувати самозаохочення потрібно не очікуючи позитивної оцінки з боку інших, у випадку навіть незначних успіхів доцільно підбадьорювати себе, подумки кажучи: «Молодець!», «Чудово вийшло!» тощо. Учні отримали домашнє завдання: практикувати запропоновані техніки.

Вивчення наступної теми «Життєва позиція. Світоглядна саморегуляція» відбувалось на одному занятті «Переконання щодо себе», під час якого старшокласники розбирались у своєму ставленні до себе, досліджуючи взаємозв'язок думок стосовно себе і виникаючих емоцій. Багато уваги було приділено розгляду ознак людини з низькою самооцінкою. Старшокласники поділились своїми думками про те, що також помічали, що переконання у неспроможності зробити щось сковує емоції й рухи, а впевненість у своїх здібностях розширює можливості. Старшокласникам також було запропоновано тематичну вправу «Переваги та недоліки», метою

якої було формування адекватного ставлення до власних переваг і недоліків, толерантності стосовно інших людей, ефективності спілкування.

Наступна тема «Позитивне мислення. Інтелектуальна саморегуляція» розглядалась на двох заняттях. Одне з занять було присвячено оптимістичному способу життя. Під час інтерактивної міні-лекції старшокласників було ознайомлено з оптимістичним способом життя, прийомами створення та підтримки позитивного налаштування. А саме, йшлося про позитивне налаштування зранку та завершення дня, важливість емоційного аналізу дня та техніку переривання неприємних думок «Стоп».

Доцільною була також вправа «Скептики й оптимісти», мета якої формування позитивного мислення, розвиток комунікативної креативності, гнучкості в оцінці будь-якої ситуації, а також зміцнення групової єдності. Учасників було об'єднано у дві групи. Першій групі пропонувалось уявити себе скептиками, песимістами – незалежно від справжньої життєвої позиції й сумно назвати щось, що на їхню думку, є проблемою, негативним фактом. Завдання групи «Оптимісти» було змінити емоційний полюс повідомлення.

На завершальному десятому занятті «Позитивна мова» старшокласники вчилися позбуватися звички говорити запереченнями, використовуючи частку НЕ, застосовувати шкідливі слова. Тобто вчилися вживати позитивну мову. Ще одним завданням заняття була вправа «Коридор просвітління», на меті якої було формування навичок автономної поведінки, розвиток вміння зберігати емоційну незалежність від думок та слів інших.

Остання вправа була направлена на інтеграцію отриманого досвіду, визначення орієнтирів самовдосконалення. Після завершення циклу практичних занять кожному учаснику пропонувалось вибрати картку, на якій написана ознака емоційно некомпетентної людини. Прочитавши уважно, учні називали щось протилежне, характерне для людей з добре розвинутим емоційним інтелектом та обґрунтувати думку, використовуючи досвід участі у практичних заняттях. Взаємопідтримка і доповнення з боку інших учасників заохочувались.

Отже, після впровадження в освітній процес циклу практичних занять «Світ емоцій та почуттів» та тренінгового курсу «Мистецтво спілкування» старшокласники навчилися розпізнавати, усвідомлювати свої емоції та розуміти емоції своїх співрозмовників, управляти емоціями, відновлювати емоційну рівновагу, проникати в емоційний стан свого співрозмовника, взаємодіяти на принципах діалогу, також ознайомились із сутністю, структурою, видами, засобами спілкування, що сприяло забезпеченню ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі.

Для реалізації другої педагогічної умови «відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі» було проведено комплекс заходів як під час уроків гуманітарного циклу, так і в межах позакласної діяльності. Робота була направлена на розширення лінгвокультурологічних знань старшокласників, а також на підвищення рівня етнічної ідентичності та етнічної толерантності. Поза сумнівом, толерантність як якість особистості й феномен суспільного буття належить до числа вищих, базових цінностей культури. Вона входить до складу смислових одиниць життя й фактом своєї значущості вимагає створення таких моделей освітнього процесу, що виходили б із життєвої практики толерантної культури й базувалися на суб'єктному досвіді толерантних відносин учасників процесу. Мистецтво вчителя полягає в тому, щоб актуалізувати ті структури свідомості учнів, змістом яких була б настанова, якщо не на прийняття позиції «думаючих інакше», то, по крайній мірі, на бажання зрозуміти їх суть.

Методи виховання толерантності спрямовані на формування в дітей готовності до розуміння інших людей і терпимого ставлення до їхніх своєрідних вчинків, на поглиблення знань про цінності толерантності, принципи стосунків з людьми інших соціальних і національних груп, на формування характеру моральних переживань, які пов'язані з нормами чи відхиленнями від норм та ідеалів: жалість, співчуття, довіра, вдячність,

чуйність, емпатія, сором тощо. Сприймаючи запропоновану інформацію, учні сприймають не лише поняття і судження, а в інтерактивних вправах стверджуються у своїх поглядах, позиціях, формують свою систему поглядів і відношення між людьми.

Основними завданнями, на виконання яких був спрямований проект «Ми – українці. Ми – частина загальносвітової спільноти» (Додаток В.1.) були виховання любові до рідного краю, поваги до свого роду і народу, виховання етнічної толерантності та етнічної ідентичності, толерантного ставлення до культурних цінностей інших людей та виховання у старшокласників культури спілкування, формування життєвих компетентностей особистості, розвиток пізнавального інтересу учнів, розширення знань учнів щодо культури та традицій в інших країнах, підвищення значущості культури спілкування у полікультурному середовищі.

Реалізація проекту відбувалась у позакласній роботі, а також під час уроків. Тип проекту: інформаційно-дослідницький, культурологічний, довготривалий. Упровадження проекту дозволило реалізовувати другу педагогічну умову – відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі а також сприяв формуванню ціннісних орієнтацій до полікультурності, розвитку ціннісного ставлення до спілкування у полікультурному середовищі.

Проект розпочався під час вивчення на уроках англійської мови теми «Україна у світі». Першим кроком у його реалізації було проведення уроку англійської мови на тему «National identity» (Належність до нації).

Прослуховуючи радіопрограму, в якій жителі Великої Британії відповідали на запитання «Чи вважають вони себе великобританцями чи англійцями, шотландцями, ірландцями чи європейцями?», учні почули думки декількох жителів Великої Британії, наприклад, один чоловік вважав себе не

британцем, а шотландцем і пишався цим, інші вважали себе європейцями, один з учасників програми вважав себе британцем. Прослухана радіопередача була для учнів прикладом того, як шанобливо жителі іншої країни відносяться до своєї країни та пишаються тим, що вони є її громадянами, також завдання сприяло розширенню культурологічних знань учнів.

Виконуючи наступне завдання, учні в групах описували обрану країну та її жителів, використовуючи лексику уроку. Потім учні кожної групи по черзі розповідали про свою країну, а учні інших груп здогадувалися, про яку країну йде мова. Це завдання також сприяло розширенню культурологічних знань старшокласників. Домашнім завданням було описати Україну та українців, використовуючи лексику уроку та приклад прослуханої радіопрограми.

Наступним етапом нашого проекту було проведення анкетування для визначення думки учнів 10-х класів щодо України та ментальності українців. В анкеті були використані прикметники з уроку англійської мови на тему «National identity», а також учні мали можливість доповнити анкету своїми власними думками. За результатами цього анкетування можна зробити висновок наскільки наші учні відчувають себе українцями і чи пишаються вони своєю Батьківщиною:

- 77% опитаних вважають, що українці люблять спілкуватися;
- 66% вважають, що українці емоційні;
- 63% вважають, що українці поважають народні та сімейні традиції, люблять природу та тварин;
- 46% вважають, що українці релігійні;
- 43% вважають, що українці підозріло ставляться до іноземців;
- 40% вважають, що українці щирі та дружелюбні;
- 37% вважають, що українці серйозні та жорстокі;
- 26% вважають, українців націоналістами;
- 14% вважають, що українці ввічливі;

11% вважають, українців законослухняними;

Також, учні вважають українців працюючими, з почуттям гумору, але іноді заздрисними та жадібними.

34% учнів пишаються своєю країною, її народом, пишаються гарною та різноманітною природою, талановитими людьми, історією, культурою та звичаями;

20% учнів вважають, що в Україні є чим пишатися, але у порівнянні з деякими іншими розвинутими країнами, ще є багато негараздів;

26% учнів хотіли б жити в інших, більш розвинутих країнах;

Під час цього етапу були відправлені листи до деяких шкіл графства Ланкашир у Великій Британії з пропозицією розпочати листування між учнями.

В 10-му класі було проведено відкритий урок-вікторину англійської мови на тему «Ukraine among other countries» («Україна серед інших держав»). За два тижні до цього уроку учні були ознайомлені з темами, які будуть обговорюватися під час вікторини. Також учням потрібно було опрацювати матеріал та підготувати самостійно запитання за темою уроку. Обов'язковою умовою було підбирати запитання, використовуючи інформацію з тем, які були опрацьовані на уроках. За тиждень до уроку учні принесли свої запитання і вони були проаналізовані вчителем. Частина запитань учнів були використані під час уроку-вікторини.

Метою уроку, окрім навчальної, було повторити та порівняти державні системи, системи освіти, традиції святкування Різдва, Великодня та інших свят в Україні, Великобританії та США; розвивати лінгвістичне мислення та культурологічні знання, пізнавальну діяльність, використовуючи іноземну мову; виховувати толерантне ставлення до культури жителів інших країн, виховувати культуру мислення та спілкування учнів. На уроці було застосовано спеціально підготовлені таблиці з номерами запитань, прапори України, США та Великобританії, проектну дошку для перегляду слайдів, слайди.

Урок на тему «Україна серед інших держав» проводився англійською мовою. Учні були розподілені на дві команди. Після привітання та організаційного моменту урок було розпочато словами про те, що вивчення іноземних мов допомагає людині краще пізнати свою рідну мову. Тема та завдання уроку були зображені на слайдах. Учні були ознайомлені з правилами вікторини, критеріями оцінювання.

Спочатку старшокласники відповідали на запитання до теми «Державна система». Для них було підготовлено низку запитань про державний устрій Великої Британії, України та США. На наступних етапах учні відповідали на запитання до тем «Система освіти» та «Holidays» (Свята). В цих категоріях кожне запитання також стосувалось трьох країн. Також були підготовлені додаткові запитання. В кінці уроку підраховувались бали, було визначено переможців та підведено підсумки.

На цьому етапі реалізації проекту також було організовано фотовиставку «Ми живемо в Україні і дуже любимо її». Бажаючи учні написали невеличкі твори, в яких висловлювали свої думки щодо запитання, чим та ким можемо ми пишатись у сучасній Україні, розповідали про людей, якими може пишатися країна, серед яких були й спортсмени, й артисти, співаки. Вони писали також про мальовничі краєвиди України та про пам'ятні місця.

Під час проекту «Ми – українці. Ми – частина загальносвітової спільноти» робота планувалась так, щоб учні, з одного боку, розуміли і пізнавали типові особливості, риси своєї національної спільноти, а з іншого – дізнавалися про культуру інших народів. Адже поєднання інтересу до особливостей своєї нації з інтересом до характерних відмінностей інших національних спільнот є явищем цілком природним і притаманним особистості з високорозвиненою етнічною ідентичністю. Для розвитку етнічної толерантності особистості дуже важливо, щоб при оцінці типових рис чужої нації уникати упередженості, не допускати акцентування на негативному. Отже, на нашу думку, проведена робота у рамках проекту,



направлена на формування етнічної ідентичності, етнічної толерантності та розширення лінгвокультурологічних знань сприяла підвищенню рівня вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Робота продовжувалась як під час уроків, так і у позакласній діяльності. Так, урок англійської мови «Як бути толерантним?» (Додаток В.2.) був спрямований на виховання у старшокласників толерантності, культури мовлення та спілкування, збагачення їхнього морального досвіду.

Учнім було запропоновано заповнити таблицю, що складалась з трьох стовпчиків із заголовками: «З» (знаю), «Х» (хочу дізнатись), «Д» (дізнались). Старшокласники озвучували свої ідеї та разом записували у таблицю. В першому стовпчику під заголовком «З» (знаю) записували, що вони знають з даної теми, наприклад, принципи моралі, правила поведінки та етикету, причини, чому люди порушують сваряться, стають злочинцями; в другому стовпчику під заголовком «Х» (хочу дізнатись) записали, що б вони хотіли дізнатись, наприклад, хто гарантує права, згадані в першому стовпчику; як люди повинні дотримуватись принципів моралі; що психологи, батьки, вчителі рекомендують робити, як суспільство може застерегти людей від правопорушень. Третій стовпчик під заголовком «Д» (дізнались) залишився пустим. Його учні заповнювали в кінці уроку, підводячи підсумки.

Наступним етапом уроку було обговорення ситуацій, які виводять людину з рівноваги в повсякденному житті, наприклад, коли хтось постійно перебиває, коментує або погрожує тощо. Учні читали уривки з інтерв'ю людей різного віку, які розповіли, що їх дратує, наприклад, одного пенсіонера дуже дратують люди, які мають освіту і при цьому спілкуються як напівграмотні; для дев'ятнадцятирічної дівчини є неприємливим, коли батьки кричать на своїх дітей, також неприємно коли люди не говорять прямо, що їм потрібно, а натякають.

Після цього старшокласникам в групах потрібно було прокоментувати слова: толерантність, повага, лояльність, ставлення, ввічливість. Наприкінці

підводились підсумки уроку та учні заповнювали останній, третій стовпчик таблиці, з якою вони працювали на початку уроку. Підкреслимо, що проведення таких видів роботи сприяло кращому усвідомленню учнями того, що у різних людей виникають проблеми у спілкуванні через низький рівень культури спілкування та відсутність толерантності один до одного.

Тему толерантності було продовжено і в позакласній роботі. Метою виховного заходу для учнів 10-11-х класів «Толерантність. Позитивне значення толерантності у формуванні цілісної особистості молодого людини» (Додаток В.3.) було розкрити поняття «толерантність», показати певні рівні толерантної поведінки; розвивати адекватну самооцінку, вміння аналізувати, приймати рішення, вибирати правильну позицію; виховувати спостережливість, уважність до інших людей; виховувати здатність бачити і розуміти відмінність іншої людини від себе, вчити встановлювати стосунки на доброзичливій основі; сприяти формуванню ціннісних орієнтацій на толерантне спілкування та навичок толерантної поведінки, звичок; виховувати чуйність, взаємоповагу, людяність, терпимість і небайдужість.

Виховний захід проводився у формі психологічного практикуму. Для його проведення були підготовлені матеріали «Декларації толерантності», роздатковий діагностичний інструментарій (анкети, бланки, опитувальник), плакат «Риси толерантної особистості». Дітей заздалегідь було розподілено на три групи та кожна група отримала попереднє завдання для виступу (статті із «Декларації принципів толерантності»).

Виховний захід було розпочато психологічною настановою – вступним словом про те, що досить важливо терпимо, з розумінням, толерантно ставитися до поглядів, переконань, думок, традицій інших людей. Французький філософ – просвітитель XVIII ст. Ф. Вольтер сказав: «Ваші ідеї мені глибоко осоружні, але я віддам життя за право їх виголошувати!».

Старшокласники ознайомились з «Декларацією принципів толерантності», старались пояснити значення слова «толерантність». Учні дізналися, що свою терпимість, розуміння ми можемо проявляти по-різному,

можна сказати, на різних рівнях: відсторонено, без зайвої критики; витримано, спокійно, вичікуючи компромісного для всіх варіанту; доброзичливо, активно розуміючи мотиви такої поведінки людини, намагаючись допомогти в разі необхідності.

Спираючись на загальне визначення поняття «толерантність», учні в групах визначали терміни: етнічна толерантність, релігійна толерантність, політична толерантність а також наводили конкретні приклади толерантної реакції на поведінку, погляди, переконання інших людей.

Пізнавальними та корисними для учнів були вислови видатних людей про толерантність, які були написані на листочках «Дерева пізнання». Кожна група пропонувала свої думки з приводу висловлювань. Також, в групах обговорювали слова мудреця з притчі «Все у твоїх руках», а після обговорення представники кожної групи висловили свою спільну думку.

Рівень толерантності як риси було з'ясовано за допомогою анкети, в якій потрібно було вибрати свій варіант відповіді, проаналізувавши п'ять ситуацій. Потім учні виконували творче завдання в групах: записували на «пелюстках квітки» риси – синоніми толерантності. Кожна група виконувала завдання самостійно. Після цього всі три квітки вивісили на дошку та учні проаналізували з чим у них асоціюється толерантність. Учні захищали та обговорювали роботи.

Підводячи підсумок заняття, старшокласники відповідали, що нового вони дізналися на занятті, яке значення має толерантність в житті людини, чому необхідно бути толерантним, чи допоможуть отримані знання вийти з неординарних, критичних ситуацій. Також старшокласники наводили приклади таких життєвих ситуацій, де необхідна толерантність. Кожному учню було вручено рекомендації та побажання з «Мішечка порад».

Наступна вправа «Зроби крок уперед» (Додаток В.4.) допомогла старшокласникам відчувати нерівність та неоднорідність полікультурного середовища. Метою вправи було дати можливість учасникам зрозуміти наскільки рівноправними відчують себе в суспільстві представники різних

національностей, соціальних груп, в залежності від їх соціального та матеріального статусу, виховувати толерантне ставлення до представників різних національностей та культур.

Спочатку всі учасники отримали картки з соціальними ролями. Ці картки були роздані довільно. Старшокласників попросили не показувати їх нікому та не розголошувати своєї ролі. Першим завданням для учнів було «вжитись» у ролі протягом 2-3 хвилин. Для цього було задано запитання, щоб учні могли уявити яким було їхнє дитинство, у якому будинку вони народились; в які ігри гралися в дитинстві; як проводили час з батьками, яким є їхнє повсякденне життя та соціальне оточення; хто їхні друзі, що вони роблять і про що думають вранці, в другій половині дня, надвечір; що їх хвилює, про що вони турбуються.

Другим правилом для учнів було дотримуватись повної тиші і уникати будь-яких реплік та коментарів під час вправи. Після цього всім учасникам було запропоновано стати в одну лінію як на «старт».

Старшокласникам зачитувались ситуації. Кожного разу, коли хтось з учасників міг ствердно відповісти на зачитане висловлення, він робив крок уперед. Після кожної ситуації було зроблено паузу та давалась можливість учням подивитися на власне положення стосовно інших. Коментарі та розпитування не допускалися. Наприкінці вправи учнів попросили запам'ятати власне місце. Протягом хвилини учасники «виходили» з ролей та приступили до обговорення.

Спочатку учні поділились враженнями від вправи взагалі. Декілька учнів висловили свою думку. Учень, який вживався в роль сироти, що вступив до ПТУ, сказав, що він би не хотів опинитися на місці цього уявного хлопця, так як дуже важко жити без підтримки близьких людей, родини, коли не знаєш до кого звертатися за порадою та допомогою в разі потреби і не боятися відмови.

У всіх учнів виникли позитивні почуття при просуванні вперед і, навпаки, при стоянні на місці – дуже негативні. Ті учні, які просувалися

вперед не одразу помітили, що інші відстають. Учні, які почали відставати, відмітили, що в них виникли почуття несправедливості та безпорадності.

Після цього старшокласники висловлювали свої припущення щодо ролей своїх одногрупників, і лише після цього кожен представив свою роль. У своїх припущеннях діти в основному запитували, чи займає людина високу посаду, чи вона багата, знаменита, чи навпаки, живе в злиднях, не має можливості покращити своє життя.

Також, було з'ясовувано на основі якої інформації учасники входили в ролі: достовірна чи сумнівна вона (преса, книжки, анекдоти, чутки, стереотипи). Серед джерел інформації учні назвали Інтернет та телебачення, також стереотипи та анекдоти. Не всім учням легко було виконувати свої ролі, оскільки деякі з них не знали, як живе біженець з іншої країни, наскільки важко самотній пенсіонерці.

Учні не могли впевнено сказати чи відображає вправа реальну ситуацію становища різних людей у суспільстві, можливо – так. Також мали можливість висловитися ті, хто вважав, що саме «його» права були порушені. Старшокласникам було запропоновано подумати, які першочергові заходи можуть бути прийняті з метою вирішення проблем нерівності у суспільстві.

Цікавою, корисною, ефективною формою роботою було створення у школі клубу міжнаціональної дружби «Freedom». (Додаток В.5.) Залучення старшокласників до діяльності клубу сприяло розширенню кругозору старшокласників, поглибленню лінгвокультурологічних знань, пізнавальної діяльності. Порівняння традицій, культури, побуту в інших країнах та в Україні під час засідань клубу та листування з учнями інших країн сприяли розвитку етнічної ідентичності, патріотизму, етнічної толерантності, поваги до культури інших народів, а також набуттю досвіду спілкування в межах третьої педагогічної умови.

В основному робота клубу «Freedom» проводилась у формі засідань. Засідання проводились англійською мовою на різні теми. Наприклад, темою одного з занять було «Традиції Великої Британії». На початку засідання за

допомогою методу «мозковий штурм» учні пригадали та коротко описали традиції Великої Британії, про які вони знали. Після перегляду підготовленої презентації, учні порівнювали, чи є схожі традиції в Україні та виділяли суто англійські. На засіданні на тему «Що ви знаєте про Австралію?» учні обговорювали різні аспекти життя цієї країни, порівнювали деякі традиції. Заняття також супроводжувалось презентацією. Під час підготовки до засідання на тему «Міста – побратими Одеси», старшокласники заздалегідь отримали завдання підготувати невелику презентацію про окремі міста – побратими Одеси. Протягом деякого часу учні вели пошукову діяльність (Кожен учень підбирав інформацію про одне місто). Під час засідання учні демонстрували слайди з визначними місцями міст, символікою, пейзажами. Дуже цікавими були презентації, в яких учні намагались показати, що є спільного та відмінного у міста Одеса та міст –побратимів.

Під час підготовки до засідання на тему «Від скаутів до піонерів» старшокласниками також велась пошукова діяльність. Заздалегідь учасників клубу було поділено на дві групи. Одна група шукала інформацію про молодіжну американську організацію «Скаути», а інша – про «Радянських піонерів». Старшокласникам потрібно було дізнатись про час та причини заснування цих організацій, статут, символіку, види діяльності. Під час засідання учні двох команд по черзі презентували інформацію певними блоками та обговорювали, що спільного та відмінного у статутах, видах діяльності двох організацій, чим відрізняється символіка, тощо. Старшокласники знайшли дуже багато спільного у статуті та завданнях обох організацій. Також, в кінці засідання учні групи «Скаути» задавали запитання учням групи «Піонери» та навпаки, з метою перевірки та закріплення знань з даної теми. Необхідно додати, що під час засідання всі представники команди «Піонери» були в червоних галстуках, а у представників команди «Скаути» на шиї були пов'язані стрічки.

Наступним кроком у нашій роботі було проведення «Конкурсу читців». Учні 10-11 класів, вивчили вірші відомих українських та англійських поетів

англійською мовою. Також вони презентували ці ж твори українською мовою. Учні виступали в двох номінаціях: «Патріотичний вірш» та «Ліричний вірш». У репертуарі старшокласників були вірші Т. Шевченка «Не завидуй», «Дума», «Лілея», «Заповіт»; Л. Українки «Хто вам сказав», «І знов весна, і знов надії»; В. Сосюри «Любіть Україну»; Р. Фроста «Необраний шлях»; Дж. Байрона «Вона йде у всій красі», У. Вордсворда «Жовті нарциси», «Вона була фантомом...», «Сонети» В. Шекспіра та ін. Ведучі представляли інформацію про авторів різними мовами. Хочеться відмітити, що старші школярі дуже добре підготувались, виразно та з душею декламували обрані вірші. Кожен твір супроводжувався презентацією, де на слайдах можна було побачити переклад вірша, фото автора ілюстрації до твору. Захід сприяв формуванню етнічної ідентичності старшокласників, вихованню любові та поваги до культури Батьківщини, гордості за талановитих поетів України та розширенню лінгвокультурологічних знань.

З метою відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування в полікультурному середовищі було організовано «круглий стіл» з метою обговорення анкет «Особливості українського, російського, болгарського та ін.) етносів», які було запропоновано під час констатувального експерименту, а також інформації, вивченої та підібраної старшокласниками у процесі підготовки до даного заходу. Завданнями такого засідання було розширення знань старшокласників про лінгвокультурологічні особливості цих етносів, зняття або пом'якшення труднощів, пов'язаних із спілкуванням у полікультурному середовищі, що викликані неадекватним використанням можливих стереотипів. Для «круглого столу» обов'язковими були правила ведення дискусії, серед яких порядок, правдивість, рівність, свобода, повага один до одного.

Також було доповнено та розширено зміст ряду уроків гуманітарного циклу. При вивченні української мови та літератури в 10-11-х класах ми спільно з учителями-предметниками намагались виховувати культуру

спілкування, мовлення в старшокласників. Головною метою уроку з теми «Правила мовленнєвої поведінки в спілкуванні: етичні мовленнєві формули» було повторити та узагальнити знання учнів про мовленнєвий етикет, етичні мовленнєві формули; розвивати мовленнєво-комунікативні вміння; виховувати толерантність, культуру мовлення. Урок почався зі вступної бесіди вчителя з метою ознайомлення учнів із темою та завданнями уроку.

Учитель. Кожного дня ми спілкуємося з людьми. Чи завжди ми замислюємося, які слова вживаємо, що відчуває людина, поспілкувавшись із нами? Ми підкоряємося своєму настрою, самопочуттю, життєвим ситуаціям й обставинам. Наші слова можуть вселити в душі довколишніх любов і ненависть, добро і злобу, позитивні і негативні емоції. Тому людина повинна вміти і спілкуватися красиво, дотримуючись певних правил поведінки, про які й піде мова на сьогоднішньому уроці.

Було проведено аудіювання. Учні уважно слухали текст «Український мовленнєвий етикет» за М. Стельмаховичем, а потім їм запропоновано комунікативний практикум. Старшокласники відповідали про те, що нового дізналися про мовленнєвий етикет, прослухавши текст. У ході бліцтурніру клас розподілявся на дві команди, які по черзі називали етикетні формули: вітання, прощання, вибачення, вдячності, привітання, побажання, звертання, співчуття, прохання, поради, компліменту.

Ситуативні вправи викликали інтерес серед учнів. Наведемо їх приклади.

1. До вас звернулися з якимось проханням. Які етикетні формули ви будете вживати, даючи відповідь-відмову в розмові з учителем, другом, мамою, незнайомим? Зробіть висновок про залежність вживання етикетних формул від ситуації мовлення.

2. Ви прийшли в гості...Ви зустрічаєте гостей...Ви розмовляєте по телефону...Ви сідаєте в громадський транспорт...Як повинна поводитись вихована людина в таких ситуаціях? Сформулюйте кілька правил поведінки для кожної ситуації.



3. Уявіть себе викладачем етикету. Назвіть прийоми, за допомогою яких можна домогтися дружнього ставлення до вас співрозмовника.

Запропоновано учням індивідуальне творче завдання для роботи у парах. Необхідно скласти із поданих уривків зв'язний текст та надати йому назву. 1. В Англії не прийнято гучно говорити, жестикулювати, взагалі виказувати свої почуття. У розмові уникають категоричних тверджень, використовуючи фрази: «мені здається», «я вважаю», часто закінчують речення сполученнями: «Чи не так?», «Чи не правда?». 2. В індійців Бразилії діє таке правило: якщо хтось бажає піти, він повинен підійти до кожного з присутніх окремо (скільки б їх не було), повідомити про те, що йому необхідно йти, і почути: «Йди». Загальне «До побачення» - порушення правил вихованості. 3. Давні греки вітали одне одного «Радій», а сучасні греки: «Будь здоровим!». Араби говорять : «Мир із тобою!», індійці одного з племен: «Усе добре!». Згідно з мовленнєвим етикетом Китаю, після вітання треба обмінятися репліками: «Ти їв?». 4. Англійці по-іншому ставляться до прощання з гостями. Навіть існує такий вислів «піти по-англійські», тобто непомітно і не прощаючись ні з ким.

Учням, яких не було задіяно в цій роботі, потрібно було доповнити текст відомостями про правила поведінки, прийняті серед українців.

Старшокласники на уроці також досліджували етикетні народні вислови. Аналізували, які правила мовленнєвого етикету вони відображають. Наведемо приклади. 1. Великий рості, щасливий будь, себе не хвали, другого не гудь. 2. Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ і діти перед собою!

До складу вибіркового домашнього завдання віднесено таке. Провести лінгвістичне дослідження «Уживання вставних слів та конструкцій у мовленні моїх сучасників». Підготувати монологічне висловлювання із теми «Етикетна роль міміки та жестів».

Наведемо теми інших уроків та відповідну мету з проблематики нашого дослідження, проведення яких також сприяло вихованню у

старшокласників культури спілкування. Тема уроку «Стилі мовлення, їх підстилі. Зміст і структура текстів кожного зі стилів, їх характерні мовні засоби, основні жанри». Мета уроку: узагальнити й систематизувати знання учнів про стилі, підстилі і жанри мовлення; розвивати комунікативно-мовленнєві вміння, мислення; виховувати у школярів культуру мовлення, повагу до слова.

Тема уроку «Аудіювання текстів діалогічного й монологічного характеру різних стилів, типів і жанрів мовлення. Види запису почутого: тези, докладний і короткий плани». Мета уроку: розвивати мовленнєво-комунікативні вміння; удосконалювати вміння складати діалогічне й монологічне висловлювання; виховувати толерантність, повагу до рідної мови.

Метою уроку з теми «Мовлення правильне й комунікативно доцільне. Вимоги до гарного мовлення, їх основні ознаки» було: узагальнити й систематизувати знання учнів про вимоги до мовлення, мовні норми, удосконалювати вміння й навички помічати й виправляти мовні й мовленнєві помилки, правильно і комунікативно доцільно використовувати мовні засоби; розвивати комунікативно-мовленнєві вміння, мислення; виховувати у школярів культуру мовлення.

У межах процесуально-діяльнісного етапу проведено роботу з текстом «Людина створила культуру, а культура – людину», який учні прослухали та визначили його основну думку. Відповіли на запитання «Що ви розумієте під культурою мовлення?». Занотували основні положення тексту «Культура мовлення особистості» у вигляді опорного конспекту.

На контрольно-рефлексивному етапі старшокласникам запропоновано було розкрити значення поданих прислів'їв і приказок та сформулювати за ними правила гарного мислення. 1. Говоріть так, щоб словам було тісно, а думкам просторо. 2. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. 3. Що маєш казати – наперед обміркуй. 4. Краще недоговорити, ніж переговорити.

5. Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути. 6. Умієш говорити – умій слухати. 7. Краще мовчати, ніж брехати.

Домашнє завдання подано на вибір дітей, а саме: напишіть твір-роздум «Мовою можна і осквернити, можна і освятити» (Л. Толстой); зробити опорний конспект «Мовні норми».

Однією з цілей двох останніх уроків «Повторення вивченого» було розвивати навички самоаналізу, самооцінки своєї діяльності; виховувати самостійність, культуру мовлення, готовність безперервно працювати над собою. Наприкінці першого уроку діти отримали завдання додому зробити презентацію за темою «Краса й багатство української мови». Наступний урок – останній урок української мови в школі – розпочато зі слова вчителя.

Учитель. Сьогодні у вас останній урок української мови в школі, і ми будемо говорити про багатство та красу рідної мови. Мабуть, ви згодні з тим, що кожна мова – геніальний прояв людського духу, унікальне бачення нашого світу. Я щиро сподіваюся: кожен із вас не тільки володіє українською мовою на достатньому рівні для подальшого життя, а й відчуває красу нашого слова, його велич. Бо людина, яка не вміє милуватися красою рідного слова, не відчуває своїх коренів, не усвідомлює себе частиною свого народу.

Проведено захист презентацій, їх обговорення. Діти висловлювали свої враження, думки, спілкувались один з одним, брали участь у дискусії. Потім у ході підбиття підсумків у межах рефлексивного етапу заслухали заключне слово учителя.

Учитель. З перших хвилин життя кожного з нас у безкрайньому океані звуків неповторно звучить мелодія рідного слова. Упродовж віків український народ творив і шліфував свою мову, заносючи в мовну скарбницю переплавлені в ніжній душі добірні перлини пізнання, почуття, мрії.

«Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаємо її, розвиваємо її!» – писав М. Рильський. Виконання саме заповіту великого поета і буде вашим домашнім завданням у подальшому

житті: бережіть рідну мову, продовжуючи вивчати її. Пам'ятайте, рідна мова – це та тайна, яка робить народ народом і увінчує найтонші порухи його душі.

Головна мета навчання іноземної мови в закладах загальної середньої освіти, що визначено у програмі для спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням іноземних мов, полягає у формуванні в учнів комунікативної компетенції, базою для якої є комунікативні вміння. Розвиток комунікативної компетенції залежить від соціокультурних та соціолінгвістичних знань, умінь і навичок, які забезпечують входження особистості в інший соціум і сприяють її соціалізації в новому для неї суспільстві.

Засобами іноземної мови відбувається виховання учнів, яке здійснюється через систему особистісних стосунків із новою культурою і процесом оволодіння нею. Цьому сприяє виховання в учнів позитивного ставлення до іноземної мови як засобу спілкування, поваги до народу, носія цієї мови, толерантного ставлення до його культури, звичаїв, способу життя; культури спілкування, прийнятої в сучасному цивілізованому світі; емоційно-ціннісного ставлення до всього, що нас оточує; розуміння важливості оволодіння іноземною мовою і потреби користуватися нею як засобом спілкування. Оволодіння учнями іноземною мовою сприяє розвитку в них здібностей використовувати її як інструмент спілкування і діалозі культур і цивілізацій сучасного світу, вона розглядається як засіб міжособистісної взаємодії в умовах багатонаціонального і полікультурного світового простору.

Вивчаючи мови і культури різних народів особливу увагу слід звернути на автентичність та ціннісне значення іншомовних матеріалів, що використовуються на уроках іноземної мови, для формування в учнів уявлення про сучасний полікультурний та багатомовний світ, про загальнолюдські та національні цінності, культурний спадок рідної та зарубіжної країн. Не можна допускати до використання в навчальному

процесі іншомовних матеріалів, які можуть сформувати в учнів викривлене уявлення про історію і культуру країн, мова яких вивчається і про Україну.

Сферами спілкування учнів 10-11-х класів згідно програми вивчення англійської мови визначено особистісну, публічну, освітню. Змістом соціокультурної компетенції виступили знання культури спільноти або спільнот країни, мова якої вивчається, у межах тематики ситуативного спілкування, пов'язаної з такими аспектами: повсякденне життя, умови життя, міжособистісні стосунки, норми поведінки, соціальні правила поведінки, здатність використати різні стратегії для контакту з представниками інших культур.

Реалізації третьої педагогічної умови – набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі – сприяв тренінговий курс «Мистецтво спілкування» (Додаток А), зміст, перший та другий розділи якого анонсовано раніше та виховні години.

Культура спілкування формується в умовах безпосередньої взаємодії, тому є результатом досвіду спілкування між людьми

Третій розділ курсу мав назву «Технології ефективної комунікації». Заняття з теми «Конструктивне спілкування» мало за мету: сформувати в старшокласників уявлення про основні прийоми ефективної комунікації, познайомити зі способами зниження емоційної напруги, розвивати навички конструктивного спілкування.

На цьому занятті мова йшла про конструктивне спілкування, про те, що для здійснення ефективної комунікації між людьми є сформований ряд правил спілкування, але насамперед слід пам'ятати, що ніякі поради та правила не допоможуть, якщо не проявляти відвертості у спілкуванні.

Одна з вправ «Підкреслення значущості» виконувалась у парах. Учень, звертаючись до іншого, говорив: «Таня, мені в тобі подобається ... » і називав ту якість особистості, яку він відмітив. Наприклад: «... мені подобається твоя відвертість». Інший учень, почувши фразу, обов'язково дякував у відповідь. Далі вони мінялися ролями. Після закінчення вправи,

учні відмітили, що дуже приємно чути на свою адресу приємні слова і навіть хочеться продовжувати спілкування.

Наступна вправа «Підкреслення спільності» проводилась з м'ячем (брали участь всі учні). Учень, що кидав м'яч іншому учню, називав психологічну якість, яка об'єднує його з ним або щось інше спільне, що є у нього і його співрозмовника, розпочинаючи фразу словами «Я думаю, нас об'єднує» і називав цю якість, наприклад, «Мені здається, ми обидва дещо прямолінійні» та ін. Той, хто отримував м'яч говорив: «Я згоден», якщо він був згоден, або «Я подумаю», якщо не був згоден. Хочеться відмітити, що учням більше сподобався другий варіант цієї вправи «Грані схожості». Вона теж виконувалась в парах. Кожен з учасників писав на листі паперу «наша схожість» – ті якості, які, на його думку, об'єднували його з цією людиною. Необхідно було написати більше про психологічні та культурні характеристики. Потім список якостей передавався один одному для підтвердження згоди чи незгоди з тим, що написав партнер. Якщо партнер не мав нічого проти його записів, вони залишались у списку, якщо не задовольняли – запис викреслювався. Обов'язковим було обговорення результатів, особливо коли були викреслені записи.

Також були опрацьовані декілька правил психології, що об'єднують під назвою – «Техніки вирівнювання напруги». Вони допомагають у ситуаціях, коли співрозмовник знервований, занепокоєний або дуже збуджений.

На наступному занятті розглядалась важлива та цікава тема «Види і техніки слухання». Мета: сформувати в учнів уявлення про різні види слухання, розкрити важливість уміння слухати для ефективного спілкування, розвивати навички слухання.

Після невеликої теоретичної частини, під час якої учні дізнались, що вміння слухати – найважливіша складова процесу спілкування, що існує велика різниця між «слухати» та «чути» і найчастіше люди можуть добре говорити, але не чути (розуміти, сприймати) співрозмовника, старшокласники ознайомились з правилами емпатійного слухання.

Старшокласники виконували вправу «Іноземець та перекладач». У групі вибрали двох учасників, один з яких грав роль іноземця, а інший – перекладача. Іншим було запропоновано уявити себе журналістами, що знаходяться на прес-конференції гостя. «Іноземець» сам обрав образ свого героя та представився публіці. Журналісти ставили йому запитання, на які він відповідав «іноземною мовою». Насправді вся вправа проходила українською мовою. Задача перекладача – коротко, в кращому випадку, стисло, але точно передати те, що сказав іноземець. Таких пар було декілька. Наприкінці проходило обговорення, хто з перекладачів виконав інструкцію найбільш точно і хто найбільше сподобався.

Після вправи учні відповідали на запитання тесту «Чи вмієте ви слухати?» та ознайомились з прийоми активного слухання. Щоб практично використати ці прийоми, а саме уточнюючі запитання – ствердження, перефразування, віддзеркалення почуттів, резюмування, учням була запропонована вправа «Активний слухач», яку учні виконували в парах. Перший учень протягом декількох хвилин коротко розповідав іншому свою автобіографію. Другий учень декількома реченнями переказував зміст того, про що говорив перший та розповідав свою автобіографію, а перший її коротко переказував. При цьому використовувались прийоми активного слухання.

Також старшокласники виконували в парах вправу «Чи хороший я слухач?». Спочатку потрібно було оцінити один одного (сусід по парті) та заповнити відповідні графи. Потім учень оцінював себе сам. Результати обов'язково порівнювались та обговорювались.

Для виконання вправи «Діалог» учасники розбивались на пари. Один з партнерів отримував картку з описом поведінки, яку він мав демонструвати (одна з ознак поганого слухання). Другий партнер, не знаючи про зміст інструкції першого, починав розповідати про своє життя або говорити на одну тему протягом трьох хвилин: цікава подія тижня, де б я хотів відпочити, мій улюблений фільм, телепередача тощо. Інструкції на виконання дій, які

відображають погане слухання були такі: «Не дивитись на співрозмовника», «Почати робити свої справи, наприклад, завязувати шнурки на туфлях, приводити до ладу свій одяг, дивитися у дзеркало», «Перебивати співрозмовника, почавши розповідати про аналогічну подію у своєму житті, перебільшено жестикулюючи руками», «Втомлено дивитись, позіхати, говорити дуже повільно, тихо, розтягуючи слова», «Оцінити вчинок співрозмовника такими словами «Це жахливо, як ти міг так вчинити!», «От дивак!» тощо».

Після того, як минув певний час, учні зробили висновок, про те, що заважало їм спілкуватись і наскільки комфортно вони почувалися у цьому діалозі. У процесі групового обговорення з'ясувалося, що таке активне слухання, яким би хотіли бачити школярі активного слухача. Висловлювання фіксувалися ведучим на плакаті. В кінці заняття учні отримали «вузлики на пам'ять про правила ефективного слухання».

Тема наступного заняття № 9 «Невербальне спілкування. Міжнаціональні розбіжності невербального спілкування». Мета: сприяти розвитку в старшокласника уважності, спостережливості, вміння адекватно інтерпретувати невербальну поведінку учасників групи.

Мета вправи «Знайди свою пару» – зняття емоційного напруження, розвиток виразної поведінки (міміки, пантоміміки), уваги. Старшокласники отримали картки, на яких написані назви тварин (ці назви повторюються на двох картках). Напис міг бачити тільки той, хто отримав картку. Завдання кожного – знайти свою пару. При цьому можна було користуватися будь-якими виразними засобами, але не можна було говорити та видавати характерні для даної тварини звуки. Після того, як учасники знайшли свої пари, вони залишались поруч і не переговорювались. Тільки коли були утворені всі пари, перевірили, чи співпали пари.

Після обговорення учнів було ознайомлено із особливостями вербального та невербального каналів передання інформації. Старшокласникам було цікаво дізнатись, що передання інформації



відбувається за рахунок вербальних засобів (тільки слів) на 7%, за рахунок звукових засобів (включаючи тон голосу, інтонацію) – на 38%, а за рахунок невербальних засобів – 55%. Мистецтво повного розуміння невербальних сигналів відбувається в процесі навчання і постійного тренування та запропонувала вправи, які дають змогу оволодіти прийомами невербального спілкування.

У наступній вправі «Розкажи про психічний стан людини» учні уважно розглянули світлини, на яких зображені люди. Потім постарались відтворити та описати їхні емоції, почуття, які, на думку учнів, вони переживають у даний момент, особливості їхнього настрою. Старшокласники спробували уявити, які події могли передувати зображеному, а які могли б відбуватись у майбутньому, і розказували про них.

Учні дізнались, що вчені розглядають комплекс невербальних засобів спілкування. Для старшокласників було дуже цікаво познайомитись із значенням деяких положень голови, долонь, рук та тіла в цілому під час спілкування; роль очей та погляду у спілкуванні в різних країнах; про невербальні засоби, що стосуються голосу та його вокалізацій (інтонація, гучність, темп, тембр, тональність), а також вкраплення у голос (сміх, плач, покашлювання, дикція тощо). Учням розповіли про дослідження М. Аргала, який вивчав частоту і силу жестикуляції в різних ділових культурах і встановив, що протягом однієї години фіни використовують жести 1 раз, італійці — 80, французи — 120, а мексиканці — 180 разів.

У вправі «З ким і про що ти розмовляєш» учасники групи сіли півколом. Перед ними в центрі стояв стілець. На цей стілець по черзі сідали старшокласники «розмовляли» по уявному телефону. Під час цього вони не вимовляли жодного слова вголос, але активно використовували жести і міміку. Інші учні старались зрозуміти з ким і про що йде розмова. Перед «розмовою» учасники отримували завдання, написані на аркуші: «поговорити по телефону з дитиною», «начальником», «з другом», «з коханою людиною». Кожна розмова тривала близько хвилини. Потім ті, хто

спостерігав, висловили припущення, з ким і про що розмовляли їхні товариші. На наступному етапі, учні дійшли висновку, що визначаючи, з ким розмовляли інші учні по телефону, вони в основному орієнтувались на їхній стан, який ідентифікувався за допомогою невербальних, мімічних проявів.

Остання вправа називалась «Відчуй настрій іншого». Кожний учасник повинен був протягом декількох хвилин поспостерігати й описати настрій кого-небудь з групи. Учні постарались уявити собі цю людину, відчуті її стан, емоції, переживання. Потім всі характеристики зачитувались вголос і аналізувалась їхня правильність.

Були розглянуті засоби спілкування, тобто ті операції, за допомогою яких люди здійснюють обмін інформацією. Увагу учнів звернули на те, що до засобів спілкування також належить і поведінка людини, якою вона супроводжує своє мовлення. Це можуть бути жести, пози, дотики, потиск рук, вираз обличчя та ін. Універсальними знаками невербальної поведінки, які трактуються однаково в багатьох країнах, учні назвали кивок головою, помахати рукою для привітання або при прощанні, жест «все ОК». На запитання чи знають учні будь-які жести, які, наприклад, в Україні означають одне, а в іншій країні – інше, старшокласники нічого не відповіли.

Учні дізнались, що буває так, що один і той самий жест трактується по-різному в певних країнах. Також цікаво було почути про неочікувані значення жестів у деяких країнах. В кінці заняття, учні по черзі розігрували коротенькі сценки з використанням жестів, про які вони говорили, а учні-спостерігачі «розшифровували» їх значення.

Під час рефлексії учням потрібно було відповісти на питання анкети. Учнів попросили бути щирими, оскільки думка групи допомагає продумати наступне заняття, зробити його цікавим і корисним. Після анкетування відбулось підбиття підсумків.

Останній розділ «Етика та етикет спілкування» розпочався заняттям з теми «Правила етикету – абетка ввічливості». Мета: сформувати у старшокласників уявлення про етику та етикет, ознайомити з основними

правилами етикету, проаналізувати міжнаціональні розбіжності в правилах етикету.

На початку заняття було роз'яснено значення термінів «етика» та «етикет». Знайомлячись з цими термінами, учні замислились, які з правил вони використовують автоматично, не особливо задумуючись, що потрібно робити, а які виконуємо обдуманно. Також познайомились з деякими загальними правилами етикету та виконали завдання, щоб краще запам'ятати ці правила. Старшокласникам потрібно було знайти помилки в правилах, що їм роздали. Це завдання виконувалось в групах, щоб учні мали змогу обговорити спірні питання та висловити свою думку. Потім всі разом перевірили всі відповіді.

На занятті з теми «Етикет у різних народів та міжнаціональні розбіжності невербального спілкування» учні дізналися багато цікавого про деякі правила етикету греків, болгар, чехів тощо. Також цікавою та пізнавальною була інформація про міміку та жести у різних народів. Учні здивувались, що в українській мові існує біля сорока привітань. Але наводячи приклади, зрозуміли, що це – дійсно так.

У групах старшокласники обговорювали вислів «У чужий монастир зі своїм уставом не ходять». Практично всі учні правильно зрозуміли ці слова: як і в кожному монастирі є свої правила, традиції, так і в кожній родині, у кожної людини можуть бути свої звички та вироблені для себе правила, тому необхідно їх поважати.

З метою розвитку перцептивно-інтерактивної та рефлексивної компетентностей було проведено цикл виховних і класних годин.

Так, проведення класної години «Взаєморозуміння у спілкуванні» (Додаток Г.1.) вирішувало низьку завдань, а саме: розвиток умінь розуміти почуття, настрої, мотиви поведінки інших людей; засвоєння стандартних прийомів етичних форм спілкування і творчого їх використання з урахуванням обставин, емоційного стану партнерів по спілкуванню;

розкриття причин відсутності взаєморозуміння; виховання толерантності дітей.

Кабінет було обладнано репродукціями картин, що передають різні емоційні стани людей, а також плакатами з висловами відомих людей.

Класна година розпочалася віршем Є. Євтушенко, продекламованим одним з учнів. Увагу старшокласників звернули на основну думку твору: самоцінності особистості кожної людини і про те, як часто нам не вистачає уваги і розуміння від нас людей, які нас оточують. Старшокласники також обговорювали, як вони розуміють, що собою являє толерантність та взаєморозуміння, випадки конфліктів, що виникають через відсутність взаєморозуміння.

Учням були запропоновані коротенькі листи декількох старшокласників, які писали про певні труднощі у спілкування, щоб розібратися, в чому причина самотності людей, що їх написали. Учні висловили думки, що причиною може бути невпевненість у собі або непорозуміння. У першому листі дівчина писала, що їй «здавалось, що вона буде нав'язуватись своїм однокласникам, якщо звертатиметься до них», а в другому листі хлопець сам говорив, що він сором'язливий. На додаткові запитання для обговорення цих листів, учні відповідали, що порадили б авторам листів бути сміливішими, не боятись першим розпочати спілкування з тим, з ким цікаво поговорити.

На думку старшокласників, взаєморозуміння виникає між людьми коли вони щирі у спілкуванні, тактовні, мають багато спільного. Часто взаєморозуміння відсутнє тому, що співрозмовники не «чують» один одного. Учні відповідали на запитання, висловлюючи свої думки та наводячи приклади з власного життя, аналізували епіграфи.

Старшокласники в групах оцінювали, наскільки вони володіють умінням правильно оцінювати людей. Для цього потрібно було дати словесний портрет одного учня зі своєї групи, відображаючи фізичні дані, зовнішність, особливості поведінки, темперамент, позитивні риси характеру,

захоплення, звички та слабкості. Опис зачитувався і однокласники повинні були впізнати, про кого йде мова та оцінити наскільки словесний портрет відповідав дійсному вигляду учня. Учні серйозно поставилися до цього завдання та постаралися якнайкраще описати своїх однокласників.

За умовами наступного завдання трьох учнів класу попросили вийти за двері. Під час їх відсутності були зачитані ситуації і старшокласникам потрібно було відреагувати. Старшокласники висловили припущення про те, як би поводитись в цій ситуації учні, що вийшли за двері. Потім відповіді порівнювались з думками учнів, що вийшли з класу. Необхідно відмітити, що не всі відповіді співпали.

Останнім етапом заходу була робота з репродукціями. Взаєморозуміння визначається здатністю спостерігати за людьми, умінням за ледве помітною мімікою обличчя, пози зрозуміти душевний стан людини. Але це не означає, що потрібно передбачати, яких вчинків та слів від тебе очікують та підстроїтись під обставини. «Це прагнення – писав В. Сухомлинський, – може зробити з тебе лицеміра, підлабузника і, в кінці кінців, – негідника». Старшокласники старались проаналізувати стан людей на репродукціях картин, що були розміщені на слайдах; розказати, чи подобалась їм людина; описати її внутрішній стан і взагалі охарактеризувати її духовний світ, вид діяльності, інтелектуальний рівень.

Підводячи підсумки, учнів попросили не забувати, що кожне наше слово, вчинок, бажання впливає на довколишніх; перевіряти своє життя запитанням до самого себе: чи не робиш ти зло, чи не створюєш незручності людям.

Наступна виховна година на тему «Жити за законами людського спілкування» (Додаток Г.2.) була проведена спільно з психологом. Метою цієї виховної години було озброїти старшокласників знаннями і практичними рекомендаціями щодо основ спілкування; дати поради щодо вдосконалення свого мовлення, уміння вільно, комунікативно виправдано спілкуватися; спонукати учнів застосовувати набуті знання в повсякденному спілкуванні;

формувати навички тактовно, цікаво говорити, встановлювати тісні стосунки зі співрозмовником; формувати високу мовну культуру; ознайомити учнів із системою знань і практичних навичок із основ мовного спілкування. Кабінет, де проходила виховна година було обладнано плакатом з висловами про важливість спілкування, було підготовлено виставку літератури за темою.

На початку обговорювались запитання про те, завдяки чому люди розуміють одне одного, чому кожна людина зацікавлена в тому, щоб уміти говорити, вдало спілкуватися, чи можна з мовлення людини судити про її культуру, вихованість, чи позначаються особливості спілкування людей на їх взаєминах, настрої, самопочутті і працездатності.

Старшокласники цитували «Повчання» В. Мономаха щодо спілкування, наводили приклади з «Одіссеї» великого Гомера та вислови давньогрецького драматурга Софокла. Також старшокласники назвали багато висловів та прислів'їв, які наголошують на важливості вміти спілкуватись.

Учням була запропонована гра-ситуація «Подаруй квітку», метою якої було формувати вміння знаходити правильний тон спілкування. Багато уваги було приділено ролі привітання у спілкуванні. Прозвучав вірш про важливість вітання. Одна з учениць розповіла, що відмовитися від привітання або не відповісти на нього в усі часи в усіх народів уважалось вершиною невихованості і неповаги до оточення. Рухи, жести, слова, якими здавна обмінювалися люди різних країн у момент вітання, дуже різноманітні.

Було проведено бліц-турнір за правилами вітання під назвою «Хто вітається першим?». Учням потрібно було відповісти, хто повинен вітатися першим у різних ситуаціях. Діти міркували та висловлювали свою думку.

Наступним етапом виховної години був конкурс під назвою «Задачі з одним невідомим». Старшокласникам потрібно було вирішити, як правильно було б поводитись у певних ситуаціях.

Під час заняття підкреслювалось, що всі правила спілкування треба не тільки знати, а й виконувати. Адже слово, жест, зовнішній вигляд не лише засіб зв'язку з іншими людьми, це – наша візитівка.

Для проведення конкурсу «Як увічливо звернутися?» клас було розподілено на три команди, а журі оцінювало правильні відповіді. Учні були поставлені запитання, наприклад, що робити, якщо потрібно втрутитись у розмову старших?

Увагу учнів звернули на те, що в спілкуванні ми зобов'язані бути коректними з товаришами, не зважаючи на настрій, не намагатись на когось «зігнати злість». Потім учням була запропонована гра «Хто більше назве «чарівних слів» (слів-вітань, привітань, звертань, побажань). Після гри учні говорили про те, як краще на їхню думку зробити зауваження, щоб не зіпсувати співрозмовнику настрої.

У заключній частині виховної години було підведено підсумки, а домашнім завданням було спостерігати й аналізувати спілкування людей у транспорті, на вулиці, у гостях, скрізь, де учні бувають, робити висновки, усе запам'ятовувати.

Метою виховної години «Суржик та брутальна лексика в нашій мові» (Додаток Г.3.) було поглибити знання про мову, культуру мовлення, ситуацію мовлення; виховувати чуття мови, увагу до словесного оформлення думки. Завдання заняття – сприяти формуванню вміння вільно виражати думки українською мовою у різних сферах суспільного життя, грамотно і доречно висловлюватися в колі друзів, у колективі, виступати перед аудиторією, брати участь в дискусіях, відстоювати свої думки, переконання вагомим словом, додержуватися при цьому культури поведінки і мовленнєвого спілкування. Під час заходу застосовувались такі методи і прийоми: слово вчителя, бесіда, робота в групах, ситуативні завдання, вправи, метод «мозковий штурм», прийом «ручки всередині». Вислів Сократа «Говори, аби я міг пізнати тебе» став епіграфом виховного заходу.

Під час вступного слова було прочитано слова В. Сухомлинського «Мова – це віконце, через яке людина бачить світ». Нажаль, далеко не всі володіють зразковим мовленням. Існує загроза українській мові не з боку якихось заборон чи утисків, а з боку її носіїв, які бездумно засмічують її

мішаниною російсько-українсько-англійських слів, так званим «суржиком». Як приклад мовлення сучасної молоді, учням було наведено текст розмови двох знайомих, один з яких говорив «суржиком».

Старшокласникам було запропоновано дві протилежні думки та вислови про суржик для міні-дискусії. Темою дискусії стало запитання, чи потрібен він українцям. Кожен мав право доводити свою думку, наводити приклади зі свого життя. Спочатку обговорення відбувалось в групах з подальшим представленням результатів обговорення групи. Багато учнів вважають, що «нічого страшного в суржику немає», так як саме так говорять деякі їхні родичі або знайомі. Пояснювали цей факт тим, що багато людей не знають добре українську мову, так як звикли говорити російською, тому змішують дві мови на свій манер. Були й такі учні, які, погоджуючись, що часто чують суржик, вважають, що «перекручені» слова забруднюють мову.

Підсумовуючи дискусію, старшокласники зробили висновки, заповнюючи таблицю протиставлення «Літературне мовлення і суржик» та порівнювали їх позитивні і негативні властивості. За допомогою таблиці вони з'ясували, що суржик має негативні якості, а літературне мовлення – позитивні.

Увагу учнів було звернено й на те, що мова застосовується не тільки для повідомлення певної інформації, але й для виявлення позиції автора, створення ним певного власного образу. Старшокласники порівняли два вирази, в одному з яких використовувався жаргонний вираз. Після цього за допомогою методу «мозковий штурм» було зафіксовано причини, чому використовується жаргон: це – модно використовувати жаргони, з друзями можна використовувати жаргони, «це ж не в школі», чули, що так спілкувались дорослі.

Темою дискусії також стали причини використання нецензурної лайки, матірщини. Горезвісним є той факт, що нецензурщина в останні роки немов би більше «легалізувалась», її частіше стали вживати жінки. Учні обговорювали причини такої ситуації спочатку в групах, а потім усі разом.



Застосовувався прийом «ручки всередині», суть якого полягала в тому, що кожен учень висловившись, клав свою ручку або олівець у центр стола, за яким сидить група – щоб відзначити, що він зробив свій внесок у загальну роботу. Поклавши свою ручку, цей учень уже не мав права висловлюватись, доки всі інші не покладуть ручки на центр стола. Якщо учень не мав, що висловити, він міг сказати – «Пропускаю».

Епіграфом виховної години «Правила спілкування» (Додаток Г.4.) було обрано слова Сократа «Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив». Метою виховної години було повторити, що означає поняття «етикет», ознайомити з деякими правилами етикету; формувати спрямованість мовлення, образність, вміння відбирати слова відповідно до завдань спілкування.

Після вступного слова учням запропонували ознайомитись з правилами мовного етикету у прислів'ях. Дві команди старшокласників отримали завдання якомога швидше із розсипаних на столі прислів'їв скласти правила мовного етикету й підготувати коментар до них. Команда, яка перша справилась – перемогла. Прислів'я на картках були розкладені на столі. Учні досить швидко справились із завданням та з легкістю прокоментували прислів'я.

Також були розглянуті поняття «етикет», з якої мови прийшов цей термін, для чого потрібні людям у спілкуванні правила етикету, а також поняття «культура мовлення» та «мовний етикет».

Старшокласникам запропонували ознайомитись з прикладами мовних виразів, які засвідчили б притаману українцям увічливість. Вислови були надруковані на аркушах паперу. Потім учні готували коротенькі сценки в парах, обов'язково вживаючи якомога більше цих висловів. Важливою умовою було, старатися не повторювати вислови, які були використані в попередніх сценках.

На наступному етапі заняття учні висловлювали свої думки за ситуативними завданнями. Відповіді були різноманітні. Так, уявивши ситуацію, як на вулиці раптом хтось покликав: «Гей, ти!», учні відповідали,

що поставились би до цього негативно. Таке звернення було б однозначно неприємним. Деякі учні відповіли, що навіть не відізнались би. Учні наводили приклади, як би вони звернулися до незнайомої людини (перехожого, підлітка, продавця) під час прогулянки містом; як би вони представились та привітались з людьми різного віку, завітавши в гості; постарались правильно сформулювати відмову тощо.

Старшокласники в групах опрацьовували поради щодо використання правил етикету, де в кожному реченні були пропущені слова, які необхідно було поновити. Учні вставляли пропущені слова, а потім обговорювали свій вибір. В основному всі справились із завданням. Труднощі виникли зі словами у деяких реченнях: «...так складається перше враження про людину», де учні не зрозуміли, що потрібно вставити слово «враження»; «...прийшовши в гості, передусім вітають господиню», де не всі написали «господиню», хоча деякі учні відповіли «жінку».

Підводячи підсумки виховної години учням запропонували невелику вікторину «Етикет», відповідаючи на запитання якої вони пригадали, з якої мови в українську запозичено слово етикет, що воно характеризує, що означає словосполучення «мовний етикет», що таке формули мовного етикету. Також пояснювали вислів Сократа «Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив». Старшокласники погодились, що це дуже влучний вислів, адже часто в житті бувають ситуації, ми змінюємо думку про людину, коли вона починає говорити. Також вислів: «Ніщо не обходиться нам так дешево і не цінується так дорого, як увічливість» став предметом обговорення. Наприкінці виховної години учням роздали «Основні правила спілкування» і побажали всім бути гарними співрозмовниками, зокрема з представниками різних культур.

Продовжувалась робота у клубі «Freedom». Окрім засідань, члени клубу «Freedom» вели переписку зі своїми однолітками з міста Вандербільпарк, що в Південно-Африканській Республіці, що сприяло розвитку перцептивно-інтерактивної компетентності, розширенню

лінгвокультурологічних знань й, відповідно, вихованню культури спілкування старшокласників в полікультурному середовищі.

Відтак, здійснення формувального експерименту з реалізації педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі сприяло підвищенню рівня вихованості культури спілкування.

### **3.2. Результати формувального експерименту та їх аналіз**

Для перевірки результативності формувального етапу експерименту, підведення його підсумків, проведення контрольного зрізу було використано різноманітні методи педагогічного дослідження, що й на констатувальному етапі експерименту. Зміни рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи визначено за ступенем прояву всіх показників адаптивного, аксіологічного, функціонального критеріїв.

За показником «емпатійність» отримано такі дані: у 14,4% старшокласників ЕГ та 9,4% старшокласників КГ цей показник проявився на високому рівні, що характеризує здатність до адекватної інтерпретації емоційного стану людини, бажання, підтримати, допомогти, вислухати.

У 63,5% старшокласників ЕГ та 16% КГ виявлено середній рівень, що свідчить про те, що страждання, проблеми інших людей частіше всього викликають співпереживання, але діти це приховують. Не зовсім добре вони ставляться до несхожих на них людей. Низький рівень виявлено у 22,1% старшокласників ЕГ та 74,6% – КГ, у яких спостерігається відсутність емпатії до людей.

За показником «емоційний інтелект» результати розподілено в такий спосіб: високий рівень виявило 19,2% респондентів ЕГ та 9,4% – КГ. Середній рівень у 61,5% в ЕГ та 17% у КГ. 9,3% старшокласників у ЕГ та 73,6% у КГ виявили низький рівень розвитку емоційного інтелекту.

Значні якісні та кількісні зміни відбулися за показником «діалогічність», а саме: на високому рівні опинилось 12,5% старшокласників ЕГ та 6,6% – КГ, які мають емоційно стійке ставлення до представників різних етнічних спільнот та культур, бажання вступати до конструктивного діалогу з ними; позитивно ставляться до культури інших етносів, вибудовують відносини з людьми у відповідності до їх культурних особливостей, почуттів. Діти з високим рівнем комунікативних умінь здатні орієнтуватися в ситуаціях міжособистісної взаємодії, встановлювати, безконфліктно підтримувати контакти з іншими людьми – представниками різних культур.

На середньому рівні опинилось 62,5% та 23,6% старшокласників відповідно ЕГ та КГ, у яких на недостатньому рівні розвинена комунікативність, здатність до діалогу в спілкуванні. Вони спрямовані на встановлення стосунків між людьми на основі їхніх етнічних та культурних особливостей, але не завжди їм це вдається. Діти, які виявили середній та низький рівень комунікативних умінь не завжди або майже не здатні вступати в соціальні контакти з метою досягнення комунікативних цілей у межах міжособистісних стосунків із представниками різних культур та етносів.

Низький рівень виявлено у 25% старшокласників ЕГ та 69,8% – КГ, у яких відсутня або слабо розвинута конструктивність у діалозі, невміння сприймати думку будь-якої людини як представника іншого етносу або культури, але вони визнають толерантне ставлення залежно від обставин.

Аналіз результатів ступеня прояву показників за адаптивним критерієм сприяв з'ясуванню рівня вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на прикінцевому етапі формувального експерименту, що представлено в таблиці 3.1.

За показником «етнічна ідентичність» діагностовано такий результат: на високому рівні він проявився у 17,3% старшокласників ЕГ та 9,4% – КГ. Для них притаманна етнічна самосвідомість, оскільки старшокласники ототожнюють себе з даною етнічною спільнотою, глибоко пов'язані з нею на

емоційному рівні, відчувають гордість за свій народ. Вони мають бажання поширювати знання про культуру, історію, релігію, мистецтво того етносу, якому належать.

На середньому рівні етнічна ідентичність проявлена у 57,7% старшокласників ЕГ та 11,3% – КГ, які не мають емоційного зв'язку зі своєю етнічною спільнотою, не дивлячись на ототожнення себе з нею. Отримують із задоволенням знання про культурні, історичні особливості свого етносу, але вони менш ґрунтовні, ніж у дітей з високим рівнем усвідомлення власної приналежності до певного етносу.

Ситуативне, нестійке ототожнення себе зі своєю етнічною спільнотою притаманне на низькому рівні 25% старшокласникам ЕГ та 79,3% – КГ. У них мають бути випадки заперечення власної етнічної ідентифікації, відсутнє бажання отримувати інформацію про культурну спадщину, народне мистецтво, а також не вважають мову свого етносу рідною.

У 21,2% респондентів ЕГ та 10,4% – КГ виявився високий рівень прояву показника «етнічна толерантність». Вони впевнені у важливості толерантної поведінки у взаємодії, співпраці з людьми, а також навчилися прийомам, методам розвитку в собі якостей толерантної особистості, здатної до емпатії, співпереживання, співчуття у процесі налагодження взаємин з представниками різних культур та етносів.

Середній рівень характерний для 62,5% респондентів ЕГ та 13,2% – КГ, для яких у стосунках, навчанні, позакласній діяльності, взаємодії в учнівському колективі притаманна ситуативно-емоційна оцінка ситуації, поведінки, дій, якостей людей як представників інших культур та етносів, але вони усвідомлюють значущість толерантності у спілкуванні.

Низький рівень етнічної толерантності виявили 16,3% старшокласників ЕГ та 76,4% – КГ. Вони негативно ставляться до представників інших культур та етносів, їхньої культури, мови, звичаїв, традицій. Нездатні проникати в емоційний стан людини, байдужі до переживань оточуючих людей, бувають агресивними у спілкуванні.

За показником «лінгвокультурологічні знання» зафіксовано 22,1% дітей ЕГ та 11,3% – КГ на високому рівні. 58,7% старшокласників ЕГ та 17,9% – КГ опинилось на середньому рівні. 19,2% старшокласників ЕГ та 70,8% – КГ виявили низький рівень.

Порівнюючи дані за відповідними рівнями за трьома вищезазначеними показниками робимо висновок про те, що високий рівень виявили більше старшокласників ЕГ за показником «лінгвокультурологічні знання» (22,1%), що свідчить про плідну роботу у ході формувального експерименту саме з насичення змісту навчально-виховної роботи зі старшокласниками відповідними знаннями.

Отримані результати ступеня прояву показників за аксіологічним критерієм, дозволили визначити рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, що відображено у таблиці 3.1.

Розподіл респондентів за ступенем прояву показника «перцептивно-інтерактивна компетентність» виявився таким: високий рівень – 21,2% в ЕГ та 11,3% у КГ; середній рівень – 64,4% в ЕГ та 15,1% у КГ; низький рівень – 14,4% в ЕГ та 73,6 % у КГ. Високий рівень характеризує старшокласників, які здатні не тільки відчувати, а й демонструвати своє доброзичливе ставлення, симпатію, повагу до людей як представників інших культур та етносів. Це вміння приймати людину такою як вона є, а також готовність підтримати інших людей.

Середній рівень зазначеної компетентності проявляється в емоційно-позитивній спрямованості поведінки старшокласників у їхніх взаємовідносинах з оточуючими, що проявляється не завжди. Якщо розглядати доброзичливість як важливий компонент стійкого позитивного ставлення до інших людей, то для дітей з низьким рівнем вміння налагоджувати доброзичливі стосунки з оточуючими вона притаманна на зовсім недостатньому рівні.

За показником «невербальна компетентність» було отримано наступні результати: високий рівень – 18,3% в ЕГ та 10,4% у КГ; середній рівень – 69,2% в ЕГ та 15,1% у КГ; низький рівень – 12,5% в ЕГ та 74,5% у КГ.

Розподіл старшокласників за рівнями за показником «рефлексивна компетентність» виявився таким: високий рівень – 18,3% в ЕГ та 6,6% у КГ; середній рівень – 53,8% в ЕГ та 6,6% у КГ; низький рівень – 27,9% в ЕГ та 86,8% у КГ.

За допомогою результатів ступеня прояву показників за функціональним критерієм ми визначили рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, що представлено також у таблиці 3.1.

**Таблиця 3.1**

**Середньоарифметичні дані рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи**

Рівень Група	Високий		Середній		Низький	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
За адаптивним критерієм						
ЕГ	16	15,4	65	62,5	23	22,1
КГ	9	8,5	20	18,9	77	72,6
За аксіологічним критерієм						
ЕГ	21	20,2	62	59,6	21	20,2
КГ	11	10,4	15	14,1	80	75,5
За функціональним критерієм						
ЕГ	20	19,2	65	62,5	19	18,3
КГ	10	9,4	13	12,3	83	78,3

З таблиці 3.1 видно, що для більшості респондентів ЕГ за адаптивним критерієм притаманний середній рівень (62,5%). Низький рівень виявило 22,1% старшокласників, а високий – 15,4%. Дані у КГ виявились зовсім іншими: високий рівень – 8,5%, середній – 18,9%, низький – 72,6%.

Порівняння даних таблиць 1.5, 3.1 засвідчує, що в ЕГ на 7,7% збільшилась кількість старшокласників із високим рівнем вихованості культури спілкування за адаптивним критерієм. На 46,2% збільшилась кількість тих дітей, які виявили середній рівень. Значно зменшився (на 53,9%) показник низького рівня.

Отриманий результат свідчить про результативність експериментальної роботи з реалізації педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Проте, у КГ не відбулися кардинальні зміни, оскільки в цій групі продумана, цілеспрямована експериментальна робота не здійснювалась, що й вплинуло на результат: незмінною залишилась кількість старшокласників із високим рівнем культури спілкування – 8,5%, на 2,9% підвищилась кількість дітей з середнім рівнем, а також на 2,9% зменшилась кількість старшокласників із низьким рівнем.

Як видно з таблиці 3.1, у 20,2% старшокласників ЕГ та 10,4 % – КГ зафіксовано високий рівень культури спілкування у полікультурному середовищі за аксіологічним критерієм. На середньому рівні опинилось 59,6% старшокласників ЕГ та 14,1% – КГ, а на низькому – 20,2% старшокласників ЕГ та 75,5% – КГ.

Співставлення даних таблиць 1.5, 3.1 дозволяє бачити таку динаміку: на 9,76 в ЕГ збільшилась кількість старшокласників із високим рівнем культури спілкування (у КГ на 1,9%); на 48,1% стало більше старшокласників із середнім рівнем (у КГ показник збільшився на 0,9%). Що стосується низького рівня, то спостерігається в ЕГ зменшення на 57,7% старшокласників (у КГ на 2,8%).



За даними таблиці 3.1 для 19,2% старшокласників ЕГ та 9,4% – КГ притаманний високий рівень культури спілкування в полікультурному середовищі за функціональним критерієм. Середній рівень виявило 62,5% старшокласників ЕГ та 12,3% – КГ, низький – 18,3% в ЕГ та 78,3% у КГ.

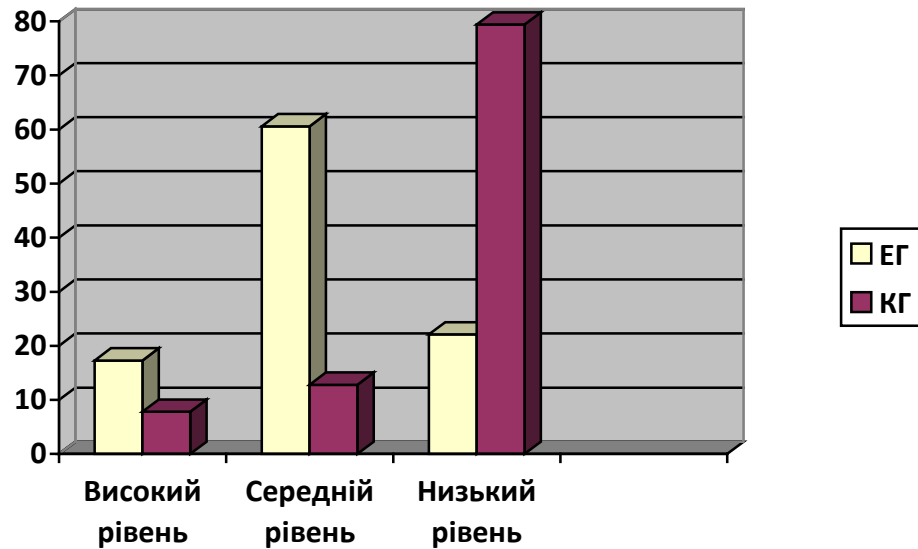
Співставлення даних таблиць 1.5, 3.1 свідчить, що в ЕГ на 9,6% підвищилася кількість старшокласників із високим рівнем культури спілкування (у КГ зміни на 0,9%), на 50% збільшився показник середнього рівня (у КГ – на 1%), на 59,6% зменшилась кількість старшокласників із низьким рівнем (у КГ - на 1,9%).

До високого (середнього, низького) рівня вихованості культури спілкування старшокласників було віднесено тих, у кого за трьома критеріями виявлено високий (середній, низький) рівень прояву всіх показників. У таблиці 3.2, рис. 3.2 подано дані загального рівня вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи.

**Таблиця 3.2**

**Загальний рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи**

Рівень Група	Високий		Середній		Низький	
	абс.	%	Абс.	%	абс.	%
ЕГ	36	18,3	119	61,5	39	20,2
КГ	18	9,4	29	15,1	146	75,5



**Рис. 3.2. Розподіл учнів за рівнем вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи (%)**

Представлені у таблиці 3.2 та рисунку 3.2. результати, дозволили зробити висновок, що в ЕГ зафіксовано 18,3% старшокласників із високим рівнем культури спілкування у полікультурному середовищі (у КГ - 9,4%). Отже, такий рівень характерний для старшокласників доброзичливих, тактовних, оптимістичних. Вони обирають діалог у спілкуванні. Емоційний інтелект розвинено на досить високому рівні. Їм притаманна стійка етнічна ідентифікація. Вони добре або дуже добре володіють лінгвокультурологічними знаннями про культурні, мовні, мовленнєві особливості та історію рідного етносу, рідної культури та мають бажання поширювати ці знання. Виявляють стійкий інтерес до культурних особливостей людей як представників інших культур. Такі старшокласники вміють поважати думку інших, невороже відноситись до відмінних від своїх думок та розуміють, що існують інші погляди. Їм притаманний високий рівень етнічної толерантності. Вони демонструють готовність до свідомих особистих дій, направлених на досягнення гуманістичних відношень між людьми й групами людей, які мають різний світогляд, ціннісні орієнтири, стереотипи поведінки. Їх вирізняє відсутність негативного ставлення до

іншої культури, а також наявність позитивного образу іншої культури при збереженні позитивного прийняття своєї власної. Такі діти виявляють високий рівень конструктивно-гуманної поведінки в ситуаціях міжетнічної напруженості, готові до компромісних рішень задля мирного розв'язання конфліктних ситуацій. Таким старшокласникам властива високорозвинена здатність до емпатії та етнoемпатії, що виявляється в здатності до співчуття іншим людям, проникнення в емоційний стан іншої людини, розуміння її емоцій, відчуттів та переживань. Демонструють високу здатність знаходити адекватні моделі поведінки, які сприяють підтриманню атмосфери взаємної згоди та довіри, високої результативності та спільної дії, і як результат, усунення нетерпимого ставлення до представників інших культур. Виявляють обізнаність із проявами культури та характерними особливостями різних етносів, народів, націй. Старшокласники виявляють достатньо високий для свого віку рівень перцептивно-інтерактивної, невербальної, рефлексивної компетентності у спілкуванні у полікультурному середовищі.

61,5% старшокласників ЕГ, які виявили середній рівень (у КГ - 15,1%), вирізняє людей емоційних, доброзичливих, комунікативних. Вони обирають діалог у спілкуванні, але не завжди. Емоційний інтелект розвинено на достатньому рівні. Їм притаманна етнічна ідентифікація. Добре володіють лінгвокультурологічними знаннями про мовні, мовленнєві, культурні особливості, традиції та звичаї рідного етносу, рідної культури, але не завжди готові їх поширювати. Такі діти демонструють наявність позитивного ставлення до іншої культури, при збереженні своєї власної. Готові до конструктивно-гуманної поведінки в ситуаціях міжетнічної напруженості, але вони дуже імпульсивні та легко піддаються провокаціям, що може ставати причиною конфліктів. Не завжди знаходять адекватні моделі поведінки, які б сприяли підтриманню атмосфери взаємної згоди та довіри. Такі старшокласники мають деякі уявлення про культурні та історичні особливості різних етносів, народів, націй та виявляють достатній інтерес до них.

Їх характеризують достатньо розвинені емпатичні здібності, а відтак здатність зрозуміти культурні відмінності, розглядаючи комунікативну поведінку представників іншої культури. Таким дітям притаманна емпатія, що проявляється в здатності до ціннісного резонансу із почуттями іншої людини як представника певної культури. Старшокласники виявляють достатній для свого віку рівень перцептивно-інтерактивної, невербальної, рефлексивної компетентності у спілкуванні у полікультурному середовищі.

Низький рівень культури спілкування виявлено у 20,2% старшокласників ЕГ (у КГ – 75,5%). Він притаманний дітям з низьким рівнем емоційного інтелекту, комунікативних здібностей, яким дуже важко налагоджувати доброзичливі стосунки із оточуючими, які не здатні до діалогу у спілкуванні з представниками інших культур. Їх характеризує високий рівень тривожності та хибне уявлення про свою винятковість.

Такі старшокласники дуже важко знаходять спільну мову з співрозмовником, в силу того, що здатність до емпатії у них розвинена недостатньо. Вони не здатні проникати в емоційний стан іншої людини та зазвичай залишаються байдужими до їхніх проблем та переживань, уникають особистісних контактів.

Старшокласники з низьким рівнем вихованості культури спілкування у полікультурному середовищі дуже рідко виявляють толерантне ставлення до вибірково обраного індивіда в окремій ситуації, але частіше всього не проявляють толерантності у сприйнятті поглядів та думок представників різних етносів, культур та у сприйнятті емоційного фону та настрою іншої людини як представника певної культури. У них відсутня гнучкість у стосунках, тяжіють до конфліктних ситуацій. Їх вирізняє нетерпиме ставлення до людей та груп людей, які мають різний світогляд, ціннісні орієнтири, стереотипи поведінки.

У таких дітей недостатньо розвинена етнічна ідентифікація, вони не зовсім усвідомлюють приналежність до певного етносу, володіють лінгвокультурологічними знаннями, але частіше за все не мають бажання

поширювати ці знання. Вони не виявляють обізнаності із проявами культури та характерними особливостями різних етносів, народів, націй. Старшокласники виявляють недостатній для свого віку рівень перцептивно-інтерактивної, невербальної, рефлексивної компетентності у спілкуванні у полікультурному середовищі.

На підставі аналізу отриманих даних вже за трьома критеріями ми можемо ще раз переконатися в тому, що експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов виховання у старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі засвідчила позитивні результати, зазначені педагогічні умови виявились дієвими.

**Таблиця 3.3.**

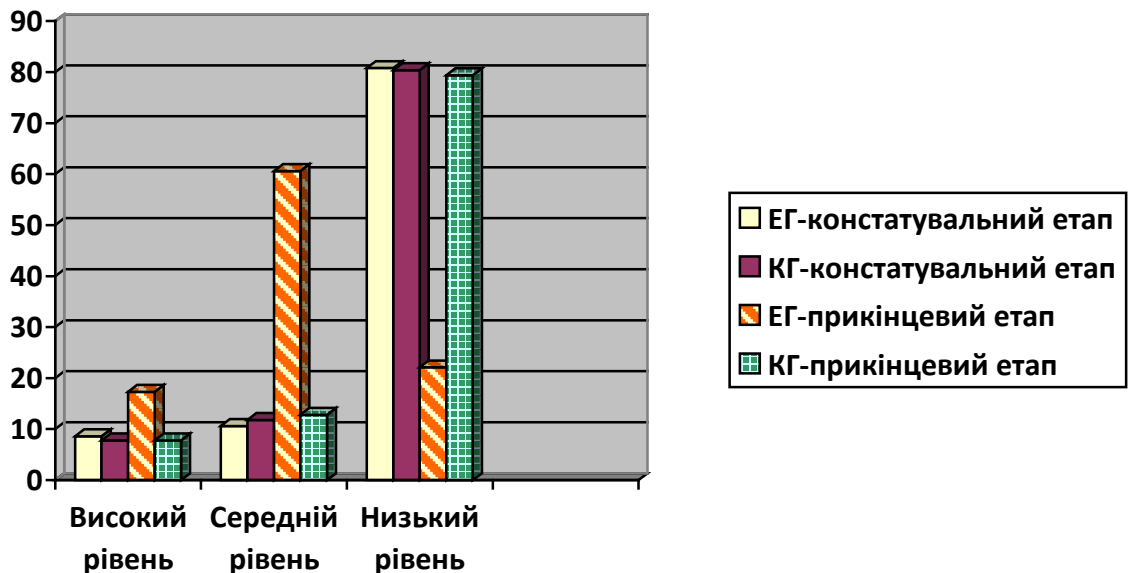
**Порівняльні дані вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (%)**

До проведення дослідно-експериментальної роботи						Після проведення дослідно-експериментальної роботи					
ЕГ			КГ			ЕГ			КГ		
Рівні вихованості						Рівні вихованості					
Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький
9,6	13,5	76,9	8,5	13,2	78,3	18,3	61,5	20,2	9,4	15,1	75,5

Отже, показники рівнів вихованості культури спілкування старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі на констатувальному та прикінцевому етапах дослідно-експериментальної роботи підвищилися в ЕГ. У КГ показники змінилися, проте не так значно. Так, на 8,7% збільшилася кількість респондентів ЕГ із високим рівнем (у КГ підвищення лише на 0,9%); на 48% - з середнім рівнем (у КГ – на 1,9%); на 56,7% зменшився показник низького рівня в ЕГ (у КГ – на 2,8%).

Аналізуючи результати констатувального етапу та прикінцевого етапу дослідно-експериментальної роботи (таблиці 1.7., 3.2), ми дійшли висновку, що після проведення експериментальної роботи з виховання у старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі відбулися значні позитивні зміни.

На рис. 3.3 подано динаміку росту кількісних показників рівнів вихованості культури старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі на констатувальному етапі експерименту та прикінцевому його етапі.



**Рис. 3.3 Порівняльні дані вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на констатувальному етапі та прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи (%)**

Представимо математичну обробку одержаних результатів формуального експерименту. Метою опрацювання його результатів за допомогою статистичних методів було встановлення розбіжності кінцевого стану рівня вихованості культури спілкування старшокласників (після проведення експериментальної роботи) експериментальної та контрольної груп.

Розрахунок емпіричного значення  $\chi^2$  на прикінцевому етапі формувального експерименту ( $\chi_{емп\ \phi}^2 =$ ) здійснювався за такою же формулою та алгоритмом, як і на констатувальному етапі.

$$\chi_{емп\ \phi}^2 = N \cdot M \cdot \sum_{i=1}^L \frac{\left( \frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M} \right)^2}{n_i + m_i},$$

де  $N = 100$ ,  $M = 100$ ,  $L = 3$ ,  $n=(18,3; 61,5; 20,2)$ ,  $m=(9,4; 15,1; 75,5)$ .

Проміжні розрахунки наведено в додатку Д (таблиця Д.2).

Емпіричне значення критерію згоди Пірсона  $\chi^2$  на прикінцевому етапі формувального експерименту  $\chi_{емп\ \phi}^2 = 62,9$ . Тобто, емпіричне значення критерію  $\chi^2$  порівняння експериментальної та контрольної групи на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи більше за критичне значення. Таким чином, достовірність розбіжностей характеристик контрольної та експериментальної груп стосовно рівня вихованості у старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі після формувального експерименту складає 95%.

Щоб бути більш впевненими, що саме за рахунок проведеного експерименту виникла позитивна динаміка вихованості культури спілкування старшокласників в експериментальній групі, додатково визначено емпіричне значення критерію  $\chi^2$  порівняння експериментальної групи на констатувальному етапі та після проведення формувального експерименту (прикінцевому етапі). Емпіричне значення критерію  $\chi^2$  такого порівняння згідно розрахунку, що представлено в додатку Д (таблиця Д.3) складає 66,54, що є більше за критичне значення критерію  $\chi^2$ . Таким чином, з ймовірністю 95% можна стверджувати, що в результаті формувального експерименту відбулася позитивна динаміка в рівні вихованості у

старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі в експериментальній групі.

Також було визначено емпіричне значення критерію згоди Персона  $\chi^2$  порівняння контрольної групи на констатувальному етапі та прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи. Емпіричне значення критерію  $\chi^2$  такого порівняння у контрольній групі складає 0,22, що є менше за критичне значення  $\chi_{0,05}^2 = 5,99$  (розрахунки представлено в таблиці Д.4. (Додатку Д)). Отже, в контрольній групі за період проведення формувального експерименту не відбулися значні зміни в рівні вихованості у старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі, тому що не проводилась цілеспрямована експериментальна робота з досліджуваної теми.

Отже, з дев'яносто п'яти відсотковою ймовірністю можна стверджувати, що зміни, які відбулися в рівні вихованості культури спілкування старшокласників в полікультурному середовищі експериментальної групи є достовірні, статистично значущі.

Відтак, отримані результати підтверджують ефективність обґрунтованих педагогічних умов (забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі) виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.



## Висновки до третього розділу

Розкрито методику організації та проведення формувальноо експерименту.

Дослідження проблеми виховання у старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі було проведено у три етапи.

Здійснено експериментальну перевірку ефективності педагогічних умов та апробацію методичних рекомендацій щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Забезпеченню ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі сприяло проведення тренінгового курсу «Мистецтво спілкування» та циклу практичних занять «Світ емоцій і почуттів». «Мистецтво спілкування» являє собою курс-тренінг з розвитку комунікативних вмінь, навичок та загалом культури спілкування, який є сукупністю активних методів виховання, передбачав індивідуальну та групову форму роботи, був задуманий і розроблений як серія занять, до складу яких увійшли різні види вправ (вправи-привітання, вправи для сприяння міжособистісному спілкуванню, для згуртування групи, для активізації учасників, аналіз проблемних ситуацій тощо) та ігор. Для реалізації завдань курсу-тренінгу використовувалися такі методи: групова дискусія, міні-лекція, практичні вправи, ігрові методи (ситуаційно-рольові, рольові ігри та ін.).

Матеріал циклу практичних занять «Світ емоцій та почуттів» розподілено на п'ять тем: «Внутрішній світ людини: цінність емоцій та почуттів», «Емоційна саморегуляція», «Психофізіологічна саморегуляція», «Життєва позиція. Світоглядна саморегуляція», «Позитивне мислення. Інтелектуальна саморегуляція» та вивчався на одинадцяти заняттях. Метою зазначеного циклу є розвиток емоційного інтелекту та емпатії, сприяння в опануванні рядом технік управління емоціями, формуванні відповідальності за власні емоційні переживання, набуття емоційних компетенцій. Кожне

заняття має чітку структуру та містить певні етапи: мотиваційно-організаційний, розвиток почуттєво-особистісної сфери (основна частина заняття), рефлексивний (завершальний етап). У реалізації означеного циклу практичних занять також використовувались інтерактивні методи: руханки, «криголами», інтерактивні міні-лекції, міні-дискусії, мозковий штурм, практичні вправи, зворотний зв'язок, рефлексія, домашнє завдання.

З метою відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі було доповнено та розширено зміст низки уроків української мови та літератури, іноземної мови; проведено виховні заходи спрямовані на виховання толерантності, зокрема етнічної, формування етнічної ідентичності; під час засідання «круглого столу» відбувалось обговорення анкет «Особливості українського (російського, єврейського, болгарського та ін.) етносів», що сприяло розширенню знань старшокласників про лінгвокультурологічні особливості цих етносів; здійснювалось залучення старшокласників до участі у роботі клубу міжнаціональної дружби «Freedom»; в межах реалізації проекту «Ми – українці. Ми – частина загальносвітової спільноти» робота на уроках англійської мови та позакласна діяльність планувались так, щоб учні пізнавали й розуміли типові риси представників інших культур, особливості їхньої культури, порівнюючи їх з особливостями своєї національної спільноти, що спонукало старшокласників до усвідомлення культурних розбіжностей, розширенню світогляду учнів.

Набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі відбувалося під час продовження занять тренінгового курсу «Мистецтво спілкування» та проведення циклу виховних годин «Жити за законами людського спілкування», «Суржик та брутальна лексика у нашій мові», «Правила спілкування», класної години «Взаєморозуміння у спілкуванні». Продовжено залучення дружби старшокласників до клубу міжнаціональної «Freedom».

На прикінцевому етапі дослідно-експериментально роботи було проведено контрольні зрізи в експериментальній та контрольній групах. Аналізуючи одержані результати, ми дійшли висновку, що кількісні показники за всіма визначеними критеріями, за якими оцінювався рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, значно збільшилися в експериментальній групі.

Так, контрольний зріз засвідчив, що рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи виявився таким: на високому рівні в ЕГ виявлено 18,3% респондентів, на середньому - 61,5% опитаних та на низькому рівні зафіксовано 20,2% старшокласників.

Серед старшокласників КГ результат також змінився на краще, проте ці зміни, на відміну від показників експериментальної групи, не дуже значні. Так, на високому рівні в КГ зафіксовано 9,4% респондентів, на середньому - 15,1% та на низькому виявлено 75,5% всіх опитаних.

Отже, послідовне впровадження моделі виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі сприяло підвищенню у старшокласників рівня вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, що є доказом ефективності визначених педагогічних умов.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ**

1. Новиков Д. А. Статистические методы в педагогических исследованиях (типовые случаи). М.: МЗ-Пресс, 2004. 67 с.
2. Рищак Н. І. Ми – українці – світ. *Сучасна школа України*. 2015. №2 (279). С. 11 – 24.
3. Рищак Н. І. Формування у старшокласників національних цінностей у процесі проектної діяльності. *Виховання і культура. Міжнародний науково-практичний журнал (альманах)*. 2010. №4 (24). С. 7 – 9.

Матеріали третього розділу дисертаційного дослідження висвітлені в публікаціях автора [2, 3].

## ВИСНОВКИ

1. В умовах розвитку соціально-економічних, етнополітичних, світоглядних засад української держави особливого значення набувають ментально-психологічні, ціннісно-нормативні та інші духовні передумови її функціонування, об'єднувальною основою яких є культура і, зокрема, культура спілкування у полікультурному середовищі.

Здійснений аналіз наукових розвідок дозволяє констатувати, що культура спілкування – це сукупність достатньо сформованих її структурних компонентів: знання у сфері комунікативних дисциплін (психологія, педагогіка, конфліктологія, логіка, риторика, культура мовлення та ін.); комунікативні та організаторські здібності; здатність до емпатії, діалогу; розвинений самоконтроль, емоційний інтелект; знання національної своєрідності норм спілкування, культура вербальної й невербальної взаємодії, тощо. Суттю культури спілкування є система внутрішніх ресурсів, які необхідні для створення ефективної комунікації у певному колі ситуацій міжособистіної взаємодії.

Сутність полікультурного середовища можна визначити як сукупність суспільних, матеріальних, духовних умов існування і діяльності людини, що утворюються в просторі проживання і комунікації представників багатьох етнічних груп – і, відповідно, характеризуються одночасним використанням різних мов, традицій, звичаїв тощо.

Культуру спілкування старшокласників у полікультурному середовищі розуміємо як опосередковану віковими особливостями систему норм і цінностей, досвіду і потреб, що реалізуються у взаємодії старшокласника з однолітками, учителями, батьками, іншими людьми, які можуть бути представниками інших культур, в процесі обміну змістовим, емоційним і ціннісним досвідом, в організації спільної діяльності і формуванні взаємин, орієнтуючись на діалог культур, демонструючи толерантне ставлення, повагу до інших культур та приналежність до рідного народу, не виокремлюючи чи не підносячи одну культуру над іншими.

Теоретичний аналіз досліджуваної проблематики дав змогу визначити, що виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі – це цілеспрямований, чітко організований процес, який передбачає: формування в учнів ставлення до полікультурності як до загальної, об'єктивної, неминучої реальності; формування гуманного ставлення до представників різних культур, їхньої історії, того внеску, який зробив той чи той етнос, нація, національність у розвиток людства; формування системи ціннісних орієнтацій, етичних настанов на контакти із представниками інших культур; толерантного ставлення до інших поглядів і переконань, тактовності в оцінці традицій, звичаїв, ритуалів різних етносів, націй, національностей; розвиток умінь і навичок міжетнічної взаємодії, прагнення до самовдосконалення у цій діяльності; формування вмінь і навичок подолання особистісно-психологічних бар'єрів у спілкуванні, попередження ситуацій, що викликають емоційну напруженість у відносинах представників різних культур, запобігання конфліктним ситуаціям; залучення до спільних моделей і норм поведінки.

2. У змісті феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі» виокремлено такі компоненти: *настановний*, який характеризує ставлення старшокласників до оточуючих людей, подій, фактів, дійсності, явищ, до самих себе через відповідні переживання; уміння старшокласників володіти своїм емоційним станом, адекватно сприймати інформацію під час спілкування; виховання прагнення виявляти у цьому процесі відповідні моральні, етичні, культурні якості (добррозичливість, розуміння, емпатію, толерантність, тощо); розвивати розуміння психологічних особливостей ситуації взаємодії; *світоглядний*, який передбачає усвідомлення цінності іншої людини як повноправної особистості та співрозмовника; усвідомлення старшокласником своєї належності до певної етнічної спільності; наявність певного обсягу знань старшокласників щодо культурних розбіжностей та усвідомлення необхідності поповнення і розширення цих знань для забезпечення взаєморозуміння у полікультурному

середовищі; виховання толерантного ставлення до культурних розбіжностей представників різних культур передбачає сформованість у старшокласників комплексу знань щодо етнокультурного різноманіття соціуму, що є основою для певних дій чи діяльності в цілому; *інтерактивний* компонент передбачає застосування знань про культуру спілкування та поведінки; збагачення досвіду відповідних умінь у певному стилі взаємодії під час спілкування; налаштованість на дієве самовиховання та самовдосконалення в означеному аспекті; бачення шляхів самовдосконалення культури спілкування. Для визначення рівня вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі визначено такі критерії: адаптивний критерій із показниками: емпатійність, емоційний інтелект, діалогічність; аксіологічний критерій із показниками: етнічна ідентичність, етнічна толерантність, лінгвокультурологічні знання; функціональний критерій із показниками: перцептивно-інтерактивна компетентність, невербальна компетентність, рефлексивна компетентність.

3. На підставі аналізу філософської, психологічної, педагогічної і методичної літератури, практики, сучасного стану досліджуваної проблеми обґрунтовано педагогічні умови, що сприяють вихованню культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, а саме: забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

Розроблено модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, в структуру якої входять: мета, методологічні підходи, принципи, компоненти культури спілкування у полікультурному середовищі, педагогічні умови, форми, методи навчання та виховання, етапи реалізації моделі, діагностичний інструментарій, зокрема, критерії оцінки, показники вихованості культури та результат (позитивна динаміка

вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі).

4. На основі аналізу науково-методичної літератури, результатів констатувального етапу експерименту та власного досвіду було розроблено, апробовано методичні рекомендації щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі та експериментально перевірено ефективність педагогічних умов.

З метою забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі було проведено заняття тренінгового курсу з розвитку комунікативних вмінь, навичок та загалом культури спілкування «Мистецтво спілкування», який є сукупністю активних методів навчання та виховання та циклу практичних занять «Світ емоцій і почуттів, який сприяв розвитку емоційного інтелекту та емпатії, опануванню рядом технік управління емоціями, формуванню відповідальності за власні емоційні переживання, набуття емоційних компетенцій.

Відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі реалізовувалося під час уроків української мови та літератури, іноземної мови; проведення виховних заходів з метою виховання толерантності, зокрема етнічної, формування етнічної ідентичності, мовного етикету; засідання «круглого столу», проведеного з метою обговорення анкет «Особливості українського (російського, єврейського, болгарського та ін.) етносів»; реалізації проекту «Ми – українці. Ми – частина загальносвітової спільноти»; засідання клубу міжнаціональної дружби «Freedom».

Набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі відбувалося під час продовження занять тренінгового курсу «Мистецтво спілкування», клубу міжнаціональної дружби та проведення циклу виховних годин «Жити за законами людського спілкування», «Суржик та брутальна лексика у нашій мові», «Правила спілкування», класної години «Взаєморозуміння у спілкуванні».



Унаслідок експериментальної перевірки ефективності педагогічних умов виховання культури спілкування у полікультурному середовищі виявилися значні позитивні зміни в рівні вихованості культури спілкування у респондентів експериментальної групи, на що вказують контрольні зрізи, що були проведені на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи. Кількісні показники за всіма визначеними критеріями, за якими оцінювався рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, значно збільшилися в експериментальній групі, де проводилася цілеспрямована робота зі старшокласниками, на відміну від контрольної групи, де така робота не проводилася.

Аналіз результатів експериментальної роботи засвідчив ефективність визначених та обґрунтованих педагогічних умов.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні питань, пов'язаних з розширенням меж дослідження на інші вікові категорії учнів; розробці технології виховання культури спілкування старшокласників та підлітків; обґрунтуванні системи підготовки вчителів закладів загальної середньої освіти до виховання культури спілкування учнів у полікультурному середовищі.

## ДОДАТКИ

### Додаток А

#### Тренінговий курс «Мистецтво спілкування»

Структура тренінгового курсу «Мистецтво спілкування»

РОЗДІЛ 1 Теоретичні засади спілкування: функції, види, засоби спілкування

Тема 1. Сутність, структура, види та засоби спілкування.

Тема 2. Види взаємовідносин між людьми

Тема 3. Стилi спілкування

РОЗДІЛ 2. Сприйняття та розуміння людьми один одного

Тема 4. Перше враження.

Тема 5. Механізми міжособистісного сприйняття

Тема 6. Прийняття іншої людини

РОЗДІЛ 3 Технології ефективної комунікації

Тема 7. Конструктивне спілкування

Тема 8 Види і техніки слухання

Тема 9. Невербальне спілкування. Міжнаціональні розбіжності неverbального спілкування

РОЗДІЛ 4 Етика та етикет спілкування

Тема 10. Правила етикету – абетка ввічливості

Тема 11. Етикет у різних народів.

#### **РОЗДІЛ 1 Теоретичні засади спілкування: функції, види, засоби спілкування: спілкування**

##### **Тема 1. Сутність, структура, види та засоби спілкування.**

«Єдина розкіш на землі – це розкіш людського спілкування»

А. де Сент-Екзюпері

**Мета:** ознайомити учнів з цілями курсу «Мистецтво спілкування», сформуванню уявлення старшокласників про сутність поняття «спілкування», розглянути структуру та засоби спілкування.

#### **Хід заняття**

##### **Введення. Знайомство з цілями курсу.**

Я думаю ви зі мною погодитесь, що особистісні особливості людини, наприклад, темперамент, впливають на здатність людини спілкуватися, але резерви для збільшення комунікативних можливостей майже у кожній людини такі, що навіть реалізація їх невеликої частини може дати відчутний результат. Кожна людина здатна навчитися спілкуватися продуктивно, в цьому може допомогти сучасна психологія, яка накопила достатньо знань, якими можна оволодіти.

Курс «Мистецтво спілкування» допоможе вам легко та правильно вступати в контакти з людьми, підтримувати їх. Розуміти поведінку

співрозмовника, визивати його довіру, долати бар'єри у спілкуванні, розшифровувати жести та міміку, пози, інтонацію співрозмовника, ефективно взаємодіяти у конфліктних ситуаціях та багато іншого. В цьому вам стануть у пригоді не тільки теоретичний матеріал, а й психологічні тести, ігри та вправи.

Спочатку спробуємо визначити вашу здатність до спілкування за допомогою наступного **бліц-тесту**. *Задумайтесь і дайте відповідь самі собі на наступні запитання:*

Чи вмієте ви звернутися до людини, запитати її про щось так, щоб їй було приємно відповісти?

Чи можете ви уважно, не перебиваючи та не відволікаючи, вислухати співбесідника та визвати у нього цікавість, прихильність, довіру?

Чи станете ви на грубість, що була адресована вам, реагувати іншими способами, а не грубістю?

Чи проявляєте ви витримку та стриманість у конфліктних ситуаціях?

Чи завжди ви намагаєтесь настояти на своєму тактично, щоб не відштовхнути людей, а лише запевнити їх у своїй правоті?

Мабуть знайдеться небагато тих, хто безсуперечно відповів на всі запитання: «Так, я роблю саме так». Відповідно, потрібно вчитися спілкуванню, умінню слухати один одного, відноситись до співрозмовника з повагою, проявляти доброзичливість, терпіння у сварках та конфліктних ситуаціях, вчитися володіти собою і знаходити підхід до людей.

### **Вправа «Якості людини, важливі для ефективного спілкування»**

Серед багатьох якостей, що характеризують людину, є такі, які виявляються крайнє необхідними і важливими для ефективного спілкування. Складіть список таких якостей.

(Після складання кожним учнем такого списку, відбувається обговорення запропонованих якостей та створення з поглядів усього класу загального списку якостей, важливих для ефективного спілкування).

*Як ви думаєте які ще якості повинна мати людина для ефективного спілкування з представниками інших культур?*

### **Спілкування і його сторони**

Як ви думаєте, щ ми можемо назвати спілкуванням? В психології існує багато визначень цього поняття. Ми будемо використовувати наступне:

Спілкування – це специфічна форма взаємодії людини з іншими людьми, процес встановлення та розвитку контактів між ними, що породжується потребами сумісної діяльності.

В процесі сумісної діяльності люди сприймають один одного, обмінюються інформацією та встановлюють різні зв'язки, взаємодії. Тому в процесі спілкування виділяються три взаємопов'язаних сторони:

- перцептивна (взаємсприйняття, взаємооцінка у спілкуванні) ,
- інтерактивна (регулювання взаємодії співрозмовників),
- комунікативна (передача інформації).

Третя сторона спілкування – комунікативна полягає у обміні інформацією між учасниками сумісної діяльності.

Комунікація (від латинського слова *communis* – спільний) – передача інформації від одного суб'єкта до іншого, причому суб'єктами можуть бути хто завгодно: окремі особистості, групи людей, організації та ін. Зміст інформації може бути різним: обговорення новин, повідомлення про погоду або політичний спір, події у культурному житті тощо. Обмін повідомленнями між людьми завжди відбувається не без причини, а заради досягнення певних цілей, задоволення певних потреб.

Друга сторона спілкування – інтерактивна – пов'язана з організацією взаємодії між людьми у процесі спілкування та в обміні не тільки словами, знаннями та ідеями у процесі мовлення, але й діями та вчинками.

Перша сторона спілкування – перцептивна – передбачає сприйняття людьми один одного, встановлення на цій основі взаєморозуміння між ними.

### **Вправа «Якості, що допомагають та заважають мені у спілкуванні»**

Дуже часто людині для здійснення певних змін у собі необхідно об'єктивно уявити свої достоїнства та свої недоліки, а для цього потрібно оцінити себе. Складіть список своїх негативних та позитивних комунікативних якостей, тобто тих, які допомагають вам у спілкуванні, і тих, які важче всього даються або являються вашим слабким місцем.

*Скажіть, які якості допомагають вам у спілкуванні з представниками інших культур, а які навпаки заважають?*

### **Розглянемо засоби спілкування**

Засоби спілкування – це ті операції, за допомогою яких люди здійснюють обмін інформацією. Будь-яке спілкування між людьми здійснюється за двома основними каналами спілкування:

- мовному (вербальному або, іншими словами, словесному);
- немовному (невербальному, несловесному).

Зміст інформації передається нами головним чином за допомогою язика, тобто у словесній формі, так як, спілкуючись між собою, люди використовують мову як один з найважливіших засобів спілкування.

Але всім відомо, що до засобів спілкування також відноситься і поведінка людини, якою він супроводжує своє мовлення. Це своєрідний фон спілкування: жести, пози, дотики, потиск рук, вираз обличчя та ін.

*Як ви вважаєте, чи є універсальні знаки невербальної поведінки, які трактуються однаково в багатьох країнах?*

**Підбиття підсумків заняття.** Обмін враженнями, почуттями від проведеної роботи. Після того, як кожен висловиться, учасники стають у коло (ритуал прощання), обмінюються побажаннями.

## Тема 2 Види взаємовідносин між людьми

«Спілкуйтесь з людьми так, мов би вони  
насправді такі, якими хотіли б бути,  
і ви допоможете їм стати такими»

Й.В. Гете

**Мета:** Ознайомити дітей з різними видами взаємовідносин, їх особливостями.

### Хід заняття

Ми спілкуємось вдома та в школі, на вулиці та в магазині, в транспорті та на роботі, з дітьми та дорослими, у дружній та офіційній обстановці. Сьогодні на занятті ми поговоримо про основні види взаємовідносин між людьми та їхні особливості.

### Види основних взаємовідносин між людьми

Щоб охарактеризувати спілкування, потрібно відповісти одразу на багато запитань: Хто? Кому? Про що? Коли? Де? Що? Навіщо? Чому говорить. Тому говорять про різні види спілкування або взаємовідносин між людьми. Спілкування умовно можна розділити на безпосереднє (або пряме) та опосередковане (або непряме).

При прямому спілкуванні співрозмовники безпосередньо розмовляють один з одним, і спілкування опирається не тільки на слова, але й на міміку, жести, вираз обличчя, інтонацію, тон мовлення. А при непрямому – інформація передається опосередковано через щось (через листи, заяви, через засоби масової інформації і тощо). Пряме спілкування має набагато більшу результативність, силу емоційного впливу на співбесідника, ніж непряме.

За характером та змістом спілкування буває формальним і неформальним, відповідно, взаємовідносини між людьми можуть бути діловими або особистими. Особисті відносини виражають симпатії та антипатії, повагу та неповагу, довіру та недовіру до людей, що виникають в процесі спілкування з ними. Ці відношення складаються між людьми незалежно від положення, що вони займають, від прав та обов'язків, якими вони володіють.

Ділові відносини складаються між людьми, як членами тих чи інших соціальних груп та організацій, на основі прав та обов'язків, які вони мають в цих групах. Ці відносини дуже специфічні, так як вони обмежені правилами взаємної поведінки та відносинами співбесідників.

У свою чергу особисті відносини можуть бути як позитивними (це симпатії, дружба, любов) так і негативними (антипатії, ненависть, ворожнеча). Ділові відносини також діляться на дві групи: позитивні та негативні. До перших відносяться партнерство та співробітництво, а до других – конкуренція та суперництво.

*Наведіть приклади особистих негативних та ділових позитивних відносин.*

І ділові, і особисті відносини можуть бути в той же час як рівноправними, так і нерівноправними. Всі ці відносини в житті проявляються в тих характеристиках і оцінках, які люди дають один одному,

в їхніх діях, направлених один на одного, в думках та почуттях, пов'язаних один з одним. Від взаємовідносин з людьми в житті людини залежить дуже багато. Ті відносини, які складаються в дитинстві формують та розвивають нас як особистостей.

Слід зауважити, що знання особливостей невербальної комунікації важливе і діловій культурі. Існують, звичайно, жести, експресивні сигнали, які майже однакові у всіх народів (посмішка, сердитий погляд, насуплені брови, хитання головою тощо). Водночас досить багато невербальних засобів, звичок, які прийняті лише однією нацією. Так наприклад, німці не плещуть у долоні, як це роблять росіяни та українці, а стукають ногами, свистять і кричать. Пози у німців більш вільні, вони спілкуються на більшій відстані, аніж українці. Контактують поглядами вони значно рідше, ніж українці, вираз обличчя мають більш застиглий. У німців не прийнято плескати по плечах, цілуватися та обніматися з малознайомими людьми при зустрічі.

Відомо, що саме страшне, психологічно нестерпне покарання для людини – остракізм, вигнання з суспільства. Це той випадок, коли оточуючі уникають людину, перестають помічати, позбавляють уваги. Відомі також небагато випадків, коли люди мимоволі позбавлені можливості мати нормальні відносини з собі подібними, в кінці кінців деградували, дичавіли, втрачали людську подобу.

*Які приклади таких випадків ви можете навести?*

Особливістю особистих взаємин є те, що вони завжди емоційно забарвлені. Люди підвладні емоціям і змінюються разом з зміною емоційного відношення однієї людини до іншої.

Ділові відносини, на відміну від особистих, більш постійні. Вони, як правило, не змінюються в залежності від настрою. Ділові відносини називають також офіційними, підкреслюючи тим самим, що ці взаємовідносини не повинні залежати від індивідуальних особливостей та психологічних станів людей.

*Наведіть приклади взаємовідносин між людьми, які можуть одночасно і діловими, і особистими.*

### **Стійкість та мінливість людських взаємовідносин**

Людські взаємовідносини, в цілому, достатньо стійкі з того моменту, коли вони вже сформувались. Якби цього не було, не могли б існувати та розвиватись людські спільноти: держави, організації та групи. Адже їхня основа – саме стабільність, передбачувані взаємовідносини людей.

Міжособистісні взаємовідносини мають різну ступінь стійкості. Серед причин, які впливають на характер взаємовідносин, можна назвати психологічну сумісність (несумісність) людей. Часто буває так, що для задоволення своїх потреб у спілкуванні люди дійсно потребують один в одному, але не в змозі встановити нормальні міжособистісні зв'язки через істотні розбіжності у поглядах, в рисах характеру, в поведінці.

Ще одна можлива причина зміни взаємин людей (вона в першу чергу відноситься до групових взаємин) – це загальна соціально-психологічна атмосфера, в якій існують та розвиваються взаємини між даними конкретними людьми. Наприклад, люди можуть дуже потребувати один одного, бути психологічно сумісними, але через раптові зміни у соціально-політичній обстановці опинитися по різні сторони барикад, як що належать до різних політичних течій чи партій. Так іноді буває і в молодих сім'ях, де відносини подружжя затьмарюються психологічною несумісністю родичів.

На зміни у спілкуванні впливає і вік людей. Досвід, що набувається протягом життя, природним чином змінює ставлення людини до інших людей, до того, що відбувається навкруги. Люди різного віку сприймають одне й теж саме по-різному, і чим значніші вікові розбіжності між ними, тим більш психологічно несумісними вони можуть бути. Те, що, наприклад, традиційно дуже подобається молодим людям (мода на одяг, музику, манеру поведінки та ін.), часто зустрічає байдужість та навіть осуд збоку людей похилого віку. Це не може не вплинути на взаємовідносини людей різних поколінь.

Найбільш постійними вважаються ділові відносини у великих групах. Найменш стійкими є особисті взаємовідносини, так як вони залежать від достатньо нестійких психологічних станів людей. З віком взаємини між людьми стають більш стійкими, ніж на початку їх становлення та в дитинстві.

Характер взаємин між людьми залежить від багатьох обставин. Наприклад, до них відноситься фізичний та психологічний стан людини. Також взаємини людей визначаються обстановкою, в якій вони виникають. В зручній комфортній обстановці взаємини звичайно складаються краще, ніж в дратуючій та некомфортній.

Відносини між людьми залежать і від їхніх індивідуальних особливостей. Пригадайте список своїх власних якостей, який ми склали на минулому занятті. Такі риси характеру, як доброта, відкритість, товариськість, дружелюбність і колективізм сприяють встановленню сприятливих взаємин між людьми. Є й такі риси характеру, які навпаки, перешкоджають спілкуванню. Це – недовіра, ворожість, замкнутість та індивідуалізм.

З віком та життєвим досвідом збільшується не тільки стабільність взаємовідносин, але й здатність ними управляти. Впливати на людські взаємини можливо, розвиваючи свої комунікативні та особистісні якості.

Рефлексія та підбиття підсумків заняття. *Що нового та цікавого саме для вас ви дізнались на занятті?*

### Тема 3. Стилi спілкування

*Мало мати хорошиi розум,  
головне – добре його застосовувати.*

Р. Декарт

**Мета:** сформувати у дітей уявлення про різні стилі спілкування, розкрити особливості найбільш ефективних з них, розвивати навички розпізнавання прояву того чи іншого стилю у спілкуванні.

#### Хід заняття

Сьогодні ми поговоримо про те, які існують стилі спілкування. В результаті роботи ви зможете краще уявити, як той чи інший стиль спілкування впливає на відносини між людьми та навіть на їхнє здоров'я. Думаю, що в майбутньому ви зможете швидко вибирати найкращий варіант власної поведінки в різних ситуаціях спілкування.

#### Поняття стилю спілкування

*Чи можна сказати, що всі люди спілкуються один з одним однаково?*

Всі люди різняться за стилем спілкування – стійкими характеристиками спілкування в різних ситуаціях. Ви не раз спостерігали, як в різних життєвих ситуаціях змінюється ваша поведінка, відповідно, змінюється й стиль спілкування. Стиль спілкування істотно визначає поведінку людини при її взаємодії з іншими людьми. Розглянемо деякі з них.

#### Види стилів спілкування

##### 1. Духовне спілкування

Це довірливо – неформальне спілкування друзів, коли можна торкатися у бесіді будь-яку тему та слова не обов'язкові, друг зрозуміє вас і по виразу обличчя, рухам, інтонації. Таке спілкування можливе тоді, коли кожний його учасник знає інтереси, переконання свого співрозмовника, його ставлення до тих або інших проблем, може передбачати його реакції.

*- Що дає людям використання цього стилю?*

##### 2. Світське спілкування

Суть світського спілкування складається в його безпредметності, так як люди говорять не те, що думають, а те, що належить говорити в подібних випадках. Це спілкування закрите (нещире), так як погляди людей на те чи інше питання не мають ніякого значення, істинна думка співрозмовників не цікавить і не визначає характер комунікацій.

Кодекс світського спілкування:

- ввічливість, такт – дотримуйся інтересів іншого;
- схвалення, згода – не осуджуй іншого,
- симпатії – будь доброзичливим, привітним.

*- Назвіть позитивні, негативні риси даного стилю спілкування.*

##### 3. Ділове спілкування

Ділове спілкування – спілкування, коли враховуються особливості особистості, характеру, віку, настрою співбесідника, але інтереси справи більш значимі, ніж можливі «особистісні розбіжності». Таке спілкування передбачає достатньо велику дистанцію між людьми. Вираження емоцій та



почуттів співрозмовників при цьому обмежені, люди спілкуються між собою як носії певних службових функцій.

Кодекс ділового спілкування:інший:

- принцип кооперативності – твій внесок повинен бути таким, якого вимагає сумісно прийнятний напрям розмови;
- принцип достатності інформації – говори не більше і не менше, чим вимагається в даний момент;
- принцип якості інформації – не кажи неправду;
- принцип доцільності – не відхиляйся від теми, зумій знайти рішення.

*В яких випадках у спілкуванні необхідно обмежитись рамками ділового стиля?*

#### **4. Примітивне спілкування**

Примітивне спілкування – таке спілкування, коли оцінюють іншу людину як потрібний в даний момент об'єкт або такий, що заважає: якщо потрібен – то активно вступають в контакт, якщо заважає – відштовхнуть, іноді використовуючи агресивні та грубі репліки. Якщо отримали від співрозмовника те, що бажали, то втрачають подальший інтерес до нього і не приховують цього. Примітивні форми спілкування пов'язані, як правило, з приниженням один одного. При спілкуванні з більш сильною людиною спроби принизити швидко змінюються на підслесливе спілкування. Для нього характерні реакції амбіції та знаки переваги (зверхності), акценти на зовнішніх ознаках людини. Наприклад, звернення у громадському транспорті: «Гей, ти, руда...»

*Чи може бути ефективним цей стиль?*

#### **5. Маніпулятивне спілкування**

Це спілкування, при якому до партнера відносяться як до засобу досягнення будь-яких цілей, керування ним за рахунок перебільшення або зменшення власних особливостей або рис характеру, використання різних прийомів (лестощі, залякування, «пускання пилу в очі», обман, демонстрація доброти). Маніпулятивне спілкування – надзвичайно поширений вид спілкування, який зустрічається там, де існує сумісна діяльність.

Кожен з нас стикається з ситуацією, коли приходиться робити зовсім не те, що хотілось би. Причому явного тиску ми не відчуваємо, а просто стаємо жертвами маніпуляції, нашими діями мов би стиха керують, і це не дуже приємно. Учні, наприклад, можуть демонструвати збільшений інтерес до будь-якого питання на уроці, щоб заставити вчителя довше його пояснювати та скоротити час на опитування домашнього завдання.

Також, уявіть собі, що ви сидите в кабінеті якогось керівника, якому часто телефонують. Стиль розмови весь час змінюється. Якщо статус опонента вище – один тон, якщо нижче – інший. Цей типовий приклад маніпулятивного спілкування, і кожний про себе пояснюватиме, що «так і потрібно, інакше нічого не зробиш». Але багатьом це не приємно.

*Які причини маніпулятивного спілкування на вашу думку?*

## **6. Формально – рольове або ритуальне спілкування**

Це спілкування, де метою є підтримання зв'язку з соціумом, підкріплення уявлення про себе як про члена суспільства. Партнер у такому спілкуванні являється мов би необхідним атрибутом виконання ритуалу. В реальному житті у нас існує велика кількість підчас дуже різних ритуалів, в яких кожен приймає участь як певна «маска» з заздалегідь заданими властивостями. Ці ритуали вимагають від учасників тільки одного – знання правил гри. В ритуальному спілкуванні для нас істотно дотримання певної ролі – соціальної, професійної або міжособистісної.

Наприклад, день народження. Всі присутні знають один одного багато років, збираються разом 3-4 рази на рік, сидять декілька годин і говорять про одне й те саме. Темі розмов по суті не змінюються і кожен напевно може передбачити точку зору іншого по будь-якому питанню. Ця ситуація – типовий випадок ритуального спілкування, при якому головним є підкріплення зв'язку з усією групою, своїх установок, цінностей, поглядів, підвищення самооцінки та самоповаги.

В багатьох випадках ми з задоволенням приймаємо участь у ритуальному спілкуванні, в ще більшій кількості ситуацій ми приймаємо участь автоматично, виконуючи вимоги ситуації, практично не усвідомлюючи, що ми робимо. Ми часто вітаємось зі знайомими та незнайомими людьми на сходах, на вулиці, в школі, запитуємо «Як справи?», говоримо про погоду, сваримо громадський транспорт, який «погано ходить», сміємось. І таке спілкування людині також необхідне – уявіть собі, якою б була ваша реакція, як би раптово всі навкруги перестали б з вами вітатися.

## **7. Гуманістичне спілкування**

Ситуація гуманістичного спілкування всім відома – це глибоко особисте, психотерапевтичне спілкування, що дозволяє задовольнити потреби людини в розумінні, співчутті, співпереживанні. Наприклад, ми можемо за дві години бесіди добре пізнати випадкового попутчика в поїзді та бути впевненим, що ми його правильно зрозуміли. При цьому ми можемо погано розуміти або зовсім не розуміти, що представляє собою як людина наш однокласник або вчитель, з яким ми «спілкуємось» кожного дня вже багато років підряд.

Наш попутчик, з яким ми відверто поговорили, намагаючись зрозуміти один одного і не переслідували більше ніяких цілей, «відкрився» нам, ми його «відчули». А спілкування з педагогом завжди носить в тій чи іншій мірі маніпулятивний характер. Відповідно, і сприймаємо ми його дуже обмежено – тільки по відношенню до тих функцій, які він повинен виконувати в наших справах. Але є ситуації, коли даний вид спілкування недоречний. Наприклад, телефоністи довідкових служб дратуються коли клієнти, замість того, щоб швидко задати запитання, намагаються спочатку вступити з ними в довірче спілкування: представитись, познайомитись, розповісти про свої проблеми, причини звернення до довідкової служби та ін..

*Які стилі спілкування найчастіше переважають у вас у спілкуванні з друзями, з батьками, з вчителями, з однокласниками? Чому?*

*Від яких особистісних особливостей людини залежить перевага у нього певного стилю в якості ведучого?*

### **Рольова гра «Вгадай стиль спілкування»**

Учні діляться на чотири підгрупи. Кожна підгрупа вибирає карточку, на якій задано певний стиль, моделює та показує сценку з життя, де цей стиль ярко проявляється. Задача учнів з інших підгруп – визначити продемонстрований стиль.

Зміст завдань на карточках: діловий стиль, примітивний стиль, маніпулятивний стиль, духовний стиль.

Рефлексія та підбиття підсумків заняття.

Обмін враженнями, почуттями від проведеної роботи. Після того, як кожен висловиться, учасники стають у коло (ритуал прощання), обмінюються побажаннями.

## **РОЗДІЛ 2. Сприйняття та розуміння людьми один одного**

### **Тема 4 Перше враження.**

Найдивовижніше те, що в дійсності  
все зовсім не так, як насправді.

С.Є. Лец

**Мета:** сформувати в учнів уявлення про компоненти перцептивної сторони спілкування, про основні феномени міжособистісного сприйняття, проаналізувати причини, що ведуть до спотворення інформації у процесі сприйняття, розвинути здатність до більш глибокого розуміння впливу цих механізмів на процес спілкування, показати необхідність взаємного прийняття для розвитку щирих стосунків.

#### **Хід заняття**

**Рефлексія «Тут і зараз».** Учасникам пропонується висловитись про свій стан на момент початку роботи у групі:

- Кожний учасник проговорює «зараз я відчуваю...», або передає свій стан у невербальній формі.

Людина з давніх часів пізнає не тільки оточуючий світ, але й самого себе та інших людей, отже, являється не тільки суб'єктом, але й об'єктом пізнання. Розібравшись в дії різних психологічних механізмів, на основі яких ми сприймаємо як себе, так і інших людей, ми зможемо, слідуючи принципу древніх, «пізнати самого себе» -а значить, і інших людей.

Сьогодні на занятті ми поговоримо про те, яким чином в процесі спілкування ми сприймаємо себе та оточуючих нас людей, як складається перше враження про партнера. Розберемо ті причини, які можуть вплинути на правильність сприйняття та прийняття нами співрозмовника.

#### **Складові перцептивної сторони спілкування**

Багато що в людських відносинах залежить від того, як люди сприймають та оцінюють один одного, тобто від образів один одного, які у

них утворюються в результаті спілкування. Формування образу іншої людини необхідно нам для того, щоб визначити своє ставлення до нього, зрозуміти його індивідуальні особливості. В умовах дефіциту інформації про партнера ми завжди звертаємо увагу на будь-які дрібниці, виділяємо в свідомості та фіксуємо в пам'яті, намагаючись оцінити його як особистість.

Вступаючи в контакт з іншою людиною, ми по-перше, завжди якимось чином відчуваємо (сприймаємо) себе під час цього процесу, по-друге, подаємо себе партнеру і, по-третє, сприймаємо нашого співрозмовника, і те ж саме відбувається з нашим партнером.

Відомий американський психолог В. Джеймс сказав: «Коли зустрічаються дві людини, на зустрічі присутні шестеро – кожен з двох, яким він (або вона) себе бачить, кожен з двох, яким його (або її) бачать інші, кожен з двох, якими вони являються насправді». І найголовніше, все це може бути надто далеким від того, що є насправді.

Отже, перцептивна сторона спілкування складається з наступних компонентів:

- самосприйняття,
- сприйняття співрозмовника,

### **Сприйняття людиною само себе – самосприйняття**

*Як ви вважаєте, чи знає людина само себе? Чи здатна вона мати правильне уявлення про само себе як про особистість?*

На це запитання можна одночасно відповісти як ствердженням, так і запереченням. Якби людина зовсім не знала себе, то її поведінка була б непередбачуваною та непослідовною. Якби б ми не могли собі уявити, як ми виглядаємо зі сторони, то наша поведінка в деяких ситуаціях була б, щонайменше, дивною. Людина похилого віку стала б поводитись як молода, молода людина стала б розмовляти з людьми похилого віку як зі своїми однолітками, не розуміючи чому його ігнорують. З іншої сторони, якби б люди дійсно знали все про себе, то могли б частково втратити інтерес до життя.

*У якій мірі людина дійсно себе знає і не знає?*

Однозначно відповісти важко. Можна припустити, що кожна людина має більш менш правильне уявлення про свій зовнішній вигляд, про риси характеру, про деякі потреби, мотиви поведінки. Але ми майже нічого не знаємо про свою підсвідомість. Ми судимо про те, як нас сприймають та оцінюють оточуючі нас люди за їх реакцією на нашу поведінку, і в результаті співставлення цих реакцій з тими, що їх визвало, та аналізу можемо опосередковано судити про свої особистісні якості.

Зіставляючи те, що в житті приносить їй задоволення та незадоволення, з аналогічним внутрішніми станами, людина цілком здатна зробити висновок про власні потреби і мотиви. Але висновки, які базуються на думці занадто добре або занадто погано настроєних по відношенню до нас людей, не завжди достовірні. Одні люди (добре настроєні по відношенню до нас) перебільшують наші достоїнства, інші (погано настроєні) – недоліки.

У людини, яка впевнено почуває себе, зовсім інше сприйняття себе, ніж тоді, коли вона не впевнена у собі, її застали зненацька в якійсь ситуації та ін.

Наприклад, уявіть собі, що до вас несподівано приїхали гості, а ви зовсім не готові до їх приходу, не одягнені та ін.. Як буде відчувати себе людина в такій ситуації? Не достатньо комфортно. І зовсім інше само сприйняття у людини, у людини, якщо вона в гарному гуморі, добре виглядає, повністю готова до ситуації та впевнена в собі.

Тепер постараємось побачити себе збоку.

### **Вправа «Валіза»**

Один з гравців сідає спиною до решти. Педагог каже, що учасники повинні допомогти зібрати багаж подорожньому. Але в багаж окрім речей кладуть й особисті якості, які допоможуть у житті. Причому потрібно називати ті якості, які справді є в цієї людини. І одночасно звучать слова, які варто «залишити вдома», тому що вони можуть нашкодити в далекому шляху. (Під час виконання вчитель стежить за тим, щоб «багаж» особистості відчутно перевищив те, що залишається)

### **Сприйняття співрозмовника. Перше враження**

Другим компонентом перцептивної сторони являється сприйняття людиною свого співрозмовника. Адже перший крок у спілкуванні – зовсім не знайомство чи привітання, сприйняття зовнішнього вигляду та поведінки один одного, на основі якого формується перше позитивне чи негативне враження про іншу людину. Майже кожна людина, що має досвід спілкування, здатна по зовнішності людини, по її одягу, манері говорити та поведінці достатньо точно визначити її соціально-психологічні характеристики, вік, соціальний статус та ін. Але ця точність можлива тільки в нейтральних ситуаціях. В інших ситуаціях майже завжди присутній якийсь процент помилок. І чим менш нейтральними є відносини, чим більше люди зацікавлені один в одному, тим більша вірогідність помилок.

За впертим і похмурим виразом обличчя під впливом ситуації може приховуватись в цілому доброзичлива людина. А за зовнішньо благовидною зовнішністю та вишуканими манерами, навпаки, - людина різка, зарозуміла, груба та ін. Так за даними психологів, правильно оцінити рід занять за першим враженням можуть лише 50% людей. Наприклад, кожний п'ятий неправильно запам'ятовує зріст, кожний четвертий – колір очей та волосся, майже половина людей не можуть правильно пригадати тип і вираз обличчя, форму носа, Лише один з десяти здатен достатньо точно описати зачіску, одяг, осанку, голос та жести. Часто на сприйняття впливають зустрічі та контакти в минулому, або квапливість в оцінці за першим враженням, невірна оцінка психологічного стану. Тому перше, зовнішнє враження ще не може дати загального правильного уявлення про людину, з якою буде короткочасне чи довготривале спілкування, та у більшості випадків буває помилковим.

*За якими закономірностями формується образ іншої людини? Чому і по якій причині люди роблять помилки міжособистісного сприйняття?*

### **Вправа «Наскільки ви уважні»**

**Мета:** розвиток уважного ставлення один до одного, спостережливості учасників групи.

Ця вправа містить декілька завдань, які виконуються в парах. Кожне завдання розраховане на певний час. Я говоритиму, що робити, стежитиму за часом і повідомлятиму, коли він закінчиться.

Завдання 1. Протягом 3 хвилин мовчки дивимось один на одного.

Завдання 2. Поверніться спиною один до одного. Візьміть зошити та ручки. Я ставитиму запитання щодо зовнішності вашого партнера, на які треба дати письмові відповіді.

Якого кольору очі у вашого партнера? Чи є у нього на обличчі родимки? Якщо є, то пригадайте, де вони розташовані? Якого кольору у нього брови? Чи є на обличчі ямочки?

А тепер поверніться один до одного обличчям та перевірте правильність ваших відповідей.

Завдання 3. Зараз змінимо пару. Один із партнерів переходить у пару, ліворуч від нього. Протягом хвилини мовчки дивіться один на одного.

Завдання 4. Поверніться спинами один до одного. Візьміть зошити та ручки. Я ставитиму запитання щодо зовнішності вашого партнера, а ви даєте письмові відповіді. Якого кольору взуття у вашого партнера? Чи є в нього на одязі, шиї руках які-небудь прикраси? На якій руці в нього годинник? Якої форми гудзики на його одязі?

Поверніться один до одного обличчям та перевірте правильність ваших відповідей.

**Обговорення – дискусія:** *Наскільки у спілкуванні необхідно бути уважним і спостережливим*

Рефлексія та підбиття підсумків заняття.

**Вправа «Незакінчене речення».**

Зараз вам потрібно дописати речення. «Сьогодні для мене важливим було...», «Сьогодні я навчився...».

## **Тема 5. Механізми міжособистісного сприйняття**

Спілкування – це відкриття інших для себе і себе – для інших.

Ольга Муравйова

Психологи виділяють ряд факторів, на основі яких кожен з нас сприймає іншу людину, формує її образ. На міжособистісне сприйняття впливають наступні психологічні механізми: ефект первинності, проекція, ефект новизни, ефект ореола, стереотипізація.

Ефект первинності виступає як явище, пов'язане з першим враженням про людину і психологічно виявляється в тому, що перше враження про людину здатне набагато більше вплинути на формування її образу, ніж наступні.

Помічено, що якщо людині, яка сприймає та оцінює іншу, поступово повідомляти одну за іншою інформацію про її партнера по спілкуванню, то в більшості випадків образ, що складається буде відображати ту інформацію, яка була повідомлена першою по порядку. Але якщо «список» якостей людини дуже довгий та, крім цього, між окремими частинами інформації або між початком та кінцем були значні інтервали часу, то тоді те, що було спочатку, в кінці забувається. В цьому випадку спостерігається прямо протилежний ефекту первинності – ефект новизни.

Ефект новизни полягає в тому, що більш нова, остання інформація про людину виявляється найбільш істотною та визначає сприйняття.

Ефектом ореола називається той вплив на перше враження, що складається про людину, здатний вплинути на її наступне сприйняття та оцінку. Він проявляється у стійкості першого враження і в небажанні його змінювати. Найчастіше цей ефект проявляється, коли ми володіємо мінімальною інформацією про партнера, якого сприймаємо.

На початку знайомства, якщо загальне враження про людину сприятливе, то його позитивні риси переоцінюються, а недоліки або не помічаються, або виправдовуються. Наприклад, якщо якась людина по першому враженню нам дуже сподобалась, то в подальшому ми спрямовані зберегти в душі її позитивний образ, вільно або мимоволі чинячи опір тому, що йому суперечить.

Цей ефект виявляється і при сприйнятті знайомої людини, але в умовах ярко вираженого емоційного ставлення до неї, тобто коли ми любимо людину, то всі її риси здаються нам позитивними, і навпаки.

*В яких ситуаціях ви стикаєтесь з таким ефектом?*

Проекція – неусвідомлене, мимовільне приписування людиною оточуючим людям своїх власних психологічних, моральних якостей і станів. Кожна людина, сприймаючи і оцінюючи інших, мов би проецируючи його через себе, накладає рівень самооцінки. І людина, сприймаючи та оцінюючи інших, схильна логічно припустити: «всі люди подібні мені» або «інші протилежні мені».

Так, люди з позитивною самооцінкою, більш правильно судять про людей і не схильні проецирувати свої недоліки на інших. Людина з низькою самооцінкою сприймає у інших невпевнене та негативне ставлення до себе. Завищена самооцінка часто призводить до переоцінки позитивного до себе ставлення. Вперта, підозріла людина схильна бачити ці ж якості у свого співрозмовника, навіть якщо вони об'єктивно відсутні. Добра ж, чесна людина, навпаки, може сприйняти незнайому людину через «рожеві окуляри» та помилятися.

*Чи зустрічались ви самі з такими феноменами у житті?*

Окрім цих психологічних механізмів, на процес сприйняття та пізнання іншої людини впливають особистісні особливості людини, його стать, професійна належність, тривалість спілкування та ін.

Особистісні особливості людини проявляються уже в манері одягатися, у зачісці, манері говорити, в позах, жестах... Жінки, на відміну від чоловіків, сприймають іншу людину глибше (запам'ятовують більше деталей, дають різносторонні характеристики) та більш емоційно, уявляючи скоріше не об'єктивну картину, а суб'єктивне ставлення до неї.

Наприклад, наступний дослід демонструє професійні особливості міжособистісного сприйняття людей.

Одного й того ж підлітка показували різним спеціалістам: вчителю, лікарю та психологу – в їх кабінетах, тобто в класі, в кабінеті лікаря, в кімнаті для проведення психологічної консультації. Кожен із спеціалістів отримав завдання: задати ряд запитань та отримавши на них відповіді, скласти індивідуальну характеристику підлітка. При співставленні запитань виявилось, що вони, в цілому, відповідають професійному профілю спеціаліста: лікар головним чином задає запитання про здоров'я дитини; вчитель цікавиться його знаннями, вміннями, схильності до тих чи інших видів діяльності; психолог в своїх запитаннях головним чином звертає увагу на особистісні проблеми та міжособистісні відносини підлітка. Така ж різниця виявляється і в індивідуальних характеристиках, які дають підлітку різні люди.

Крім того, в повсякденному житті, не маючи точної інформації, люди часто вимушені будувати свої власні думки відносно причин та вчинків інших людей – шляхом приписування йому почуттів, намірів та мотивів поведінки. Приписування причин чужим вчинкам має ще одну особливість. Звичайно ми схильні вважати, що поведінка інших відображає їх істину сутність. При цьому свою власну поведінку пояснюємо з точки зору якихось обставин або людей, що примусили нас поступити тим чи іншим чином, але пола гем, що інші самі несуть відповідальність за свою поведінку.

Наприклад, дехто Сашко міг би пояснити свою поведінку ситуацією: «Я злюсь, тому що все йде не так, як хочеться», але Настя могла подумати: «Саша поводить себе ворожо, тому що він зла людина».

А ще ми знаходимо причини там, де їх шукаємо. Це добре ілюструє приклад американського психолога Д. Майерса: «Зверніться до свого досвіду і подумайте, що б сказали про свого вчителя: він мовчазний чи балакучий? Я вважаю, що ви дійдете висновку, що він достатньо говіркий. Але якщо подумати, ваша увага зосереджена на поведінці педагога, коли він знаходиться в ситуації, яка вимагає, щоб він говорив. Сам педагог відстежує свою поведінку в багатьох інших ситуаціях – в класі, на зборах, вдома. Коли я в класі чи з добрими друзями, я достатньо говіркий. Але на зборах і в незнайомих ситуаціях я відчуваю бажання мовчати».

Нерідко при міжкультурному спілкуванні й оцінки своїх співрозмовників комуніканти вже спочатку керуються раніше сформованими стереотипами. Часто навіть не маючи особистого досвіду спілкування, люди наділяють іноземців строго фіксованими рисами зовнішності і



особливостями характеру. Наприклад, що «циганам в очі дивитися не можна - обдурять».

Нажаль, помилкова причина інтерпретація може призводити до сумних наслідків, наприклад, до конфліктів та непорозумінь.

*Яким чином, на вашу думку, можна уникнути цієї помилки?*

### **Обговорення (ілюзії соціальної перцепції)**

Обговорення учнями наступних питань: *Яких якостей, необхідних для спілкування, не вистачає, на вашу думку, Вам? Яких якостей, необхідних для спілкування, не вистачає іншим людям?*

### **Вправа «Помилки сприйняття»**

Розділити учнів класу на дві групи. Кожна з груп отримує різну інформацію про те, що зараз буде відбуватись. Одній групі говорять, що зараз їм покажуть портрет відомого письменника, а другій половині – що їм дадуть портрет злочинця – рецидивіста. Двом групам показується портрет (фотографія) зовсім невідомого чоловіка середнього віку, який має відмінну особливість – масивне підборіддя. Приблизно через 20 секунд портрет прибирається і учням потрібно охарактеризувати представлену їм людину як особистість.

Найчастіше ті, кому сказали про портрет письменника, характеризують представленого чоловіка позитивно, приписуючи йому, в основному, достоїнства. Масивне підборіддя, за думкою більшості, свідчить про цілеспрямованість, силу волі, твердість характеру, мужність.

В описах іншої групи переважають негативні риси, а масивне підборіддя інтерпретується, як ознака агресивності, людиноненависті та інших якостей особистості, нібито їй притаманних.

Рефлексія та підбиття підсумків.

Подумайте над моїми запитаннями та дайте відповіді

*Яке значення мало для вас наше сьогоднішнє заняття?*

*На що ви будете звертати увагу при знайомстві чи зустрічі з людиною?*

## **Тема 6. Прийняття іншої людини**

**Мета:** показати необхідність взаємного прийняття для розвитку щирих стосунків.

### **Хід заняття**

**Рефлексія «Тут і зараз».** Учасникам пропонується висловитись про свій стан на момент початку роботи у групі:

- Кожний учасник проговорює «зараз я відчуваю...», або передає свій стан у невербальній формі.

### **Вправа-розминка «Спілкування без слів»**

Мета: отримати новий досвід спілкування, звернути увагу на почуття, відчуття, які виникають у результаті тактильних (фізичних) контактів із партнером, дати можливість відчути більше довіри учасників один до одного.

Вправа виконується мовчки. Всі учасники стають у два концентричних кола обличчям один до одного. Зовнішнє і внутрішнє коло починають рухатись у протилежних напрямках і зупиняються за командою керівника. Зупинившись один навпроти одного, учасники утворюють пари. Керівник просить їх заплющити очі і привітатись за допомогою рук. Відкрити очі і рухатись далі. Знову за командою утворюють пари, які отримують завдання: «Покладіть руки на плечі один одному і подивіться протягом хвилини в очі партнерові, посміхніться, опустіть руки і починайте рухатись далі»

Наступні інструкції утвореним парам: поборотись руками, помиритись руками, висловити підтримку за допомогою рук, попрощатися, спертися спинами один на одного та присісти.

Обмін почуттями, враженнями.

### **Інформування «Прийняття інших».**

Щоб побудувати близькі, щирі стосунки з друзями, рідними та близькими, необхідне взаємне прийняття. Лише тоді виникає відчуття психологічної захищеності, тобто відсутність страху за те, що твій партнер відкриє у тобі щось таке, що відштовхне його від тебе. Але ти знатимеш, з якого боку ти б йому не відкрився, він сприйме тебе без оцінювання, без осуду.

Феномен прийняття відіграє вагомий роль у виникненні доброзичливих, позитивних міжособистісних взаємин. Відомий американський психолог К. Роджерс, так описує цей процес: «Якщо я можу створити стосунки, які характеризуються з мого боку щирістю, прозорістю моїх справжніх почуттів, теплим прийняттям і високою оцінкою іншої людини як окремого індивіда, такою тонкою здатністю бачити його світ і його самого, як він сам їх бачить, тоді індивід у своїх стосунках, відчуватиме і розумітиме свої якості, які в минулому були ним пригнічені, виявить, що стає більш цілісною особистістю, здатною корисно жити, стане людиною, більш схожою на ту, якою він хотів бути, буде самокерованим і впевненим у собі, стане людиною з більш вираженою індивідуальністю, здатною виявити себе, краще розумітиме і прийматиме інших людей, успішно і спокійно справлятиметься з життєвими негараздами.»

### **Вправа «Як без слів виразити прийняття»**

**Мета:** Дати можливість кожному членові групи повністю відчутти прийняття інших учасників.

Виконання вправи відбувається у такій послідовності. Один член групи добровільно сідає у центрі кола, утвореного іншими учасниками групи. Він повинен заплющити очі і мовчати. Решта наближається до нього і виражає позитивні почуття до нього, може обійняти його, попестити, тощо. Після того, як всі учасники побували у центрі кола, група обмірковує свій досвід.

- Що ви відчували, коли одержали стільки приємних і добрих почуттів?
- Якою була ваша реакція, коли ви побували у центрі кола?
- Чи відчували ви напруження? Чи вам це подобалось?

- Що ви відчували, коли виражали стільки добрих почуттів іншим членам групи?

Що ви дізнались про себе в результаті цього досвіду?

Для того, щоб прийняти людину, потрібно вміти спостерігати, аналізувати та зіставляти інформацію.

### **Вправа «Знайомі незнайомці»**

Підготовлено: по два аркуші паперу на кожного учасника, олівці, крейда, фломастери, ручка.

Кожен з учасників малює на аркуші паперу автопортрет (можна підкреслити деталі зовнішності, одягу та ін.), а на іншому пише не менше 10 слів, які по різному характеризують його спосіб життя (наприклад, спорт, музика, книги, дружелюбність та ін.).

Потім всі аркуші паперу з портретами складають в один стос, а з характеристиками – в інший. Кожен з учасників навмання бере аркуш з будь-якого стосу й шукає відповідний йому у іншому стосі. При цьому бажано обгрунтовувати свій вибір.

Питання для роздумів:

*Що важче встановити портрет чи внутрішню схожість? Чи можна деякі характеристики віднести до багатьох людей? Чому? Що розрізняє людей?*

Рефлексія та підбиття підсумків заняття.

Учні відзначають те, що найбільше сподобалось їм на занятті: зміст, види діяльності, атмосфера, тема, результату, тощо.

Обраний момент учні мають назвати одним словом, що змістовно б розкривало їх вибір та записати це слово на дошці. Також потрібно прокоментувати свій вибір.

## **РОЗДІЛ 3 Технології ефективної комунікації**

### **Тема 7. Конструктивне спілкування**

Хочеш бути розумним, навчись розумно запитувати, уважно слухати и перестати говорити, коли нічого більше сказати

І. Лафатер

**Мета:** сформувати у дітей уявлення про основні прийоми ефективної комунікації, познайомити зі способами зниження емоційної напруги, розвивати навички конструктивного спілкування.

#### **Хід заняття**

#### **Конструктивне спілкування**

Спілкування – це комунікація, тобто обмін між людьми думками, переживаннями, настроями, бажаннями та ін. Для здійснення ефективної комунікації між людьми є сформований певний ряд правил спілкування. Але насамперед слід пам'ятати, що ніякі поради та правила не допоможуть людині, якщо вона не проявляє відвертості у спілкуванні, так як багато людей за версту відчують фальш. Нещире спілкування робить наше обличчя схожим на

маску; по-друге, ніякі поради не можуть повністю врахувати все різноманіття нашого життя і тих ситуацій, в які ми попадаємо. У кожного з нас є могутня зброя – інтуїція, і саме вона підкаже вихід там, де правила не працюють. Також потрібно збагачувати свій досвід у спілкуванні знаннями та навичками.

Психологи звичайно називають комплекс правил чи порад у спілкуванні техніками спілкування або техніками ефективної комунікації. Ефективне спілкування покращує відносини між людьми, так як вважається, що ви:

- розцінюєте їх як рівних і не збираєтесь підкорювати своїй волі;
- поважаєте їх право на особисту думку і не збираєтесь всіма правдами й кривдами переконувати прийняти вашу точку зору;
- поважаєте прийняті ними рішення;
- поважаєте їх цінності та досвід.

### **Правила спілкування**

**Правило 1.** Говоріть з партнером на його мові – тоді ви зрозумієте один одного.

Уявіть собі, що ви познайомились з людиною, яка мало розбирається в комп'ютерах або футболі, але проявляє зацікавленість у вашому хобі. Але, коли ви з захопленням починаєте розповідати про свої комп'ютерні ігри або описуєте цікавий матч, ви раптово помічаєте, що вона вас не слухає. В чому справа? Ви напевно використовували багато незрозумілих термінів – ось і вийшло, що ви говорите на різних мовах. Ваш співрозмовник спочатку намагався вникнути у суть справи, але це йому просто не вдалося. Так що, слідкуйте за собою, така помилка може сильно завадити вам, особливо якщо ви робите доповідь у класі або захищаєте реферат.

**Правило 2.** Намагайтесь підкреслити, що ви відносите до співрозмовника з повагою.

Підкреслювання значущості партнера, виявлення поваги до нього сильно впливає на процес спілкування. Психологи вважають, що наша потреба в повазі, визнанні та прийнятті – одна з основних потреб особистості.

Реалізувати це правило можна як на вербальному, так і на невербальному рівні. Необхідно, щоб вираз вашого обличчя не був байдужим, сердитим, впертим. Багато людей не люблять різких жестів, і майже всі люблять, щоб співрозмовник дивився їм в очі. Якщо під час розмови ви неквапливо переминаєтесь з ноги на ногу, поглядаєте на годинник, то на двері, але ніяк не в обличчя партнеру, він може відчувати, що вам неприємно з ним спілкуватись.

Але головне те, що за усіма діями, направленими на реалізацію у спілкуванні цього правила, повинна стояти відверта повага до партнера. В протилежному випадку, всі дії перетворюються на тактику маніпуляції, яка може вам допомогти добитися свого, але одночасно веде до деформації особистості. Крім того, люди якимось «надраціональним», інтуїтивним способом відчують, що хтось відноситься до них нещиро, навіть коли їм зовнішньо демонструється повага.

### **Вправа «Підкреслення значущості»**

Вправа в парах: Один учень, звертаючись до іншого, говорить: «Таня, мені в тобі подобається ...» і називає ту якість особистості, яку він відмітив.

Наприклад: «... у мене викликає повагу твоя незалежність». Інший учень, почувши фразу, повинен обов'язково подякувати у відповідь. Далі вони міняються ролями..

Правило 3. Намагайтесь підкреслити, що у вас із співрозмовником є дещо спільне, це зробить ваші відносини більш теплими та довірливими.

Підкреслення спільності з партнером охоплює багато областей: інтереси, цілі, задачі, позиції, особистісні особливості, навіть спільні проблеми та неприємності.

Підкреслення спільності – прадавнє правило спілкування. Пригадаємо перше правило, яке сформулював Р. Кіплінг у знаменитій «Книзі Джунглів»: «Ми з тобою однієї крові, ти і я».

*Чи застосовували ви самі це правило у житті, чи досягали при цьому успіху?*

### **Вправа «Підкреслення спільності»**

Вправа проводиться з м'ячем (приймають участь всі учні в класі).

Учень, що кидає м'яч іншому учню, повинен назвати психологічну якість, яка об'єднує його з ним (або щось інше спільне, що є у нього і його співрозмовника). При цьому він розпочинає фразу словами «Я думаю, нас об'єднує» і називає цю якість, наприклад, «Мені здається, ми обидва дещо прямолінійні» та ін. Той хто отримує м'яч говорить: «Я згоден», якщо він згоден, або «Я подумаю», якщо не згоден. Навіть якщо учень не згоден, що у нього є ця якість, все одно те, що повідомляє йому партнер, несе в собі певну інформацію про те, як ми виглядаємо в очах інших людей. Той, до кого попав м'яч, передає його комусь іншому і так, поки кожен не отримає м'яч.

Інший варіант – «Грані схожості» (в парах). Кожен з учасників пише на листі паперу «наша схожість» - ті якості, які, на його думку, об'єднують його з цією людиною. Необхідно написати не тільки про схожі фізичні та біологічні ознаки, а більше про психологічні та культурні характеристики. Потім список якостей передається один одному для утвердження згоди чи незгоди з тим, що написав партнер. Якщо партнер не має нічого проти його записів, вони залишаються у списку, якщо не задовольняє – запис викреслюється. Після виконання вправи – обговорення результатів, особливо якщо є викреслені записи.

Правило 4. Проявляйте цікавість до проблем співрозмовника.

Наш інтерес до проблем партнера повинен бути явним: не кожен може здогадатися, що ви йому співчуваєте, якщо ви не кивнете головою, не вискажете своє відношення вголос, не задаєте запитань, а мовчки сприймаєте інформацію з неемоційним обличчям.

Наступні декілька правил психології об'єднують під назвою – «Техніки вирівнювання напруги».

Напруга може виникнути у процесі спілкування поступово та непомітно або ж бути присутньою з початку. При необхідності, якщо постаратися, її можна розрядити або знизити.

Правило 5. Дайте співрозмовнику можливість висловитись.

Не потрібно намагатись добігти до метро під проливним дощем: краще його переждати. Точно так вам навряд чи вдасться добитися уваги партнера, якщо він чимось засмучений, приголомшений або бути захопленим – дайте йому заспокоїтись.

Уявіть, до вас вбігає ваш приятель та збуджено кричить, що він посварився з друзями, так що ви обидва повинні перестати з ними спілкуватися. Дайте йому вволю покорчаться, розказати в чому причина сварки. Дуже часто зниженню напруги сприяє вже те, що він отримав можливість висказати свої переживання та погляди без обмежень, без того, щоб його перебивали.

Правило 6. Використовуйте техніки «вербалізації емоційного стану» промовляйте вголос те, що відчуваєте ви, і те, що відчуває ваш співрозмовник. Вербалізація (промовляння) власного емоційного стану, ваших позитивних та негативних почуттів може виражатись, наприклад, такими фразами: «Мені дуже приємно, що ми знайшли спільну мову...», «Я радий, що нам вдалось домовитись...», «Мене турбує, що...». Ця техніка ефективно заміняє їдкі зауваження та прояви образи: «Те, що ти зараз сказав, дуже мене засмутило».

Вербалізація емоційного стану, почуттів співрозмовника може бути виражена таким чином: «Здається, ти зараз дуже засмучений», «Ви виглядаєте дуже стомленим, стурбованим», «Мені здається, що Ви відчуваєте...».

Правило 7. Запропонуйте конкретний вихід з ситуації, що склалася.

Коли напруга досягає максимуму, спробуйте перейти до конкретних пропозицій, які можна обговорити. Запропонуйте обговорити ваш план рішення проблеми, запропонуйте партнеру внести зміни, уточнення. Для цього зверніться до фактів, розпочніть дискусію. Можна до нескінченості жалітись один одному на те, що світ жахливий, і при цьому почувати себе ще гірше. А можна обговорити, як же вийти з депресії, поглянути на життя по іншому.

Правило 8. Постарайтесь зайняти позицію «на рівних» з співрозмовником. Ця техніка одночасно пов'язана і з підкресленням значущості партнера, і з проявою поваги до нього. Якщо ви розмовляєте надмірно або, навпаки, підлесливо, це навряд чи сподобається співрозмовнику, і напруга тільки зростатиме.

Правило 9. Використовуйте техніки слухання.

Конструктивному спілкуванню дуже заважає невміння слухати співрозмовника. Спілкування з іншими буде набагато ефективнішим, якщо ми якимось проявляємо свою зацікавленість в розмові. Це доказує

співрозмовнику, що наші думки не десь далеко, і ми показуємо партнеру, що розуміємо його і правильно інтерпретуємо його думки.

Правило 10. Дійте відповідно до правила: Не «ти поганий», а «ти щось не так зробив».

Суть правила можна сформулювати так: якщо ж вам необхідно дати негативну оцінку, то ні в якому випадку не направляйте її на співрозмовника – тільки на саму дію, вчинок. Не говоріть: «Ви нічого в цьому питанні не розумієте і ніколи не зможете зрозуміти». Краще: «Мені здається, що у вашому підході до рішення цієї проблеми можна внести корективи».

Спілкування – велике мистецтво, але створюється воно найдрібнішими нюансами. Уявіть собі, як ви з другом опинилися на грані сварки. Якщо потрібно повідомити другу, що ви не хочете більше з ним сваритися, сформулювати це можна по-різному. Можна сказати:

«Потрібно навчитися на тебе не реагувати»;

«Потрібно навчитися на тебе не реагувати на твої випадки»;

«Потрібно навчитися на тебе не реагувати на твої зриви».

Яка фраза, на вашу думку, визве найбільший ефект? Чому?

Перша фраза – надзвичайно конфліктна. Ваш друг може «перекласти» її так: «Ти –пусте місце, що з тобою сваритися, потрібно навчитися тебе не помічати». Це ще більше загострить конфлікт, піділлє масла у вогонь.

Друга фраза краща. По перше, вона не допускає інтерпретації, що приведена вище, не дає партнеру підстав подумати, що його вважають нікчемною людиною. По друге, вона оцінює вже не особистість, а сам вчинок, на який потрібно реагувати.

Третя фраза – найкращий варіант в описаній нами ситуації. Все-таки у слові «випадки» є доля негативної оцінки. А сказавши «зриви», ми неявно проявляємо співчуття до людини, яка не вміє контролювати свою поведінку. Сварка тим самим пом'якшується, так як доброзичливість може торкнутися кого завгодно.

### **Тест «Чи вмієте ви слухати?»**

Рефлексія та підбиття підсумків заняття.

Скажіть, чому ви навчилися на занятті? Чого б ви хотіли навчитись надалі?

### **Тема 8 Види і техніки слухання**

Істина знаходиться не в словах того,  
хто говорить, а в вухах того, хто слухає.

Східна мудрість

Навчись слухати, і ти зможеш мати  
користь з тих, хто погано говорить

Плутарх

**Мета:** сформулювати в учнів уявлення про різні види та техніки слухання, розкрити важливість вміння слухати для ефективного спілкування в процесі комунікації, розвивати навички активного та емпатичного слухання.

## **Хід заняття**

### **Процес слухання**

Уміння слухати – найважливіша складова процесу спілкування. Існує велика різниця між «слухати» та «чути». Найчастіше люди можуть добре говорити, але не чути (розуміти, сприймати) співрозмовника. Часто люди не вміють чути іншого і, навіть зосередившись на предметі, багато чого пропускають. Відбувається це через те, що людина, слухаючи, дуже швидко переключається на власні думки.

Людина думає в чотири рази швидше, ніж говорить, і, поки ми чекаємо нових слів нашого співрозмовника, наш мозок то «відключається» від того, що говорилось, то знову «включається». В результаті, у ньому осідає лише частина вимовлених слів, і ми не завжди можемо поновити значення сказаного.

### **Види слухання**

Під час слухання вирішуються дві задачі: сприймається зміст повідомлення та відчувається емоційний стан співрозмовника. Окрім змісту бесіди, може бути важливо знати, які почуття (нетерпіння, приховане роздратування, хвилювання, байдужість та ін.) відчуває ваш співрозмовник. Під час слухання важливо давати йому зворотній зв'язок. Зворотній зв'язок може виражатися як а) відображення почуттів того, хто говорить, та б) відображення інформації. Можна виділити такі види слухання: активне, пасивне, емпатичне слухання.

Активне слухання (рефлексивне) – це слухання, під час якого відбувається рефлексія, тобто усвідомлення і аналіз своїх власних почуттів, причин вчинків. Воно представляє собою процес розшифровки змісту повідомлення, виділення з мовлення того, хто говорить закінчених речень (та слів, які підкреслюються самим співрозмовником), а також оцінка почутого, яка включає відокремлення фактів від слів співрозмовника.

Зараз ми пограємо з вами в гру, яка допоможе нам ще раз переконатись у важливості вміння уважно, активно слухати співрозмовника.

Учасники розбиваються на пари. Один з партнерів отримує картку з описом поведінки, яку він має демонструвати (одна з ознак поганого слухання). Другий партнер, не знаючи про зміст інструкції першого, починає розповідати про своє життя або говорити на одну тему протягом 3 хвилин: цікава подія тижня, де б я хотів відпочити, мій улюблений фільм, телепередача тощо.

Інструкції на виконання дій, які відображають погане слухання:

- Не дивитись на співрозмовника.
- Почати робити свої справи, наприклад, зав'язувати шнурки на черевиках, приводити до ладу свій одяг, дивитися у дзеркало.
- Перебивати співрозмовника, почавши розповідати про аналогічну подію у своєму житті, перебільшено жестикулюючи руками.



- Втомлено дивитись, позіхати, говорити дуже повільно, тихо, розтягуючи слова.

- оцінити вчинок співрозмовника такими словами «Це жахливо, як ти міг так вчинити!»), «От дивак» тощо.

Після того, як минув певний час, ведучий звертається до тих хто говорив, із запитанням: що заважало їм і наскільки комфортно вони почувалися у цьому діалозі. У процесі групового обговорення зясується, що таке активне слухання, яким би хотіли бачити школярі активного слухача. Висловлювання фіксується ведучим на плакаті.

Пасивне (не рефлексивне ) слухання – це уміння уважно, мовчки слухати, не втручаючись у мовлення співрозмовника своїми зауваженнями.

Пасивне слухання корисне в тих випадках, коли співрозмовник проявляє глибокі почуття, горить бажанням висказати свою точку зору. Тут важливо просто слухати його та давати йому зрозуміти, що він не один, що ви його чуєте, розумієте та готові підтримати. Спілкування буде кращим, якщо ви будете повторювати, проговорювати що сказав партнер. Замість «так» можна повторити, нічого не змінюючи, яесьь слово чи фразу.

Найкраще в цьому випадку діють прості, короткі фрази: «Угу», «Так-так», «Та ну» тощо. Такі фрази можна підкріпити простим кивком. Не потрібно мовчати, так як глухе мовчання у будь-якої людини викликає роздратування, а у збудженого це роздратування буде посилюватись.

Емфатичне слухання – дозволяє переживати ті ж почуття, які переживає співрозмовник, відображати ці почуття, розуміти емоційний стан співрозмовник та розділяти його.

*Давайте подумаємо, навіщо ми розповідаємо друзям або близьким про свої проблеми?*

Головне в цих випадках – бажання, щоб зрозуміли й розділили з нами ті почуття, переживання, які ми відчуваємо, співчували нам. Правила емфатичного слухання поміняються лише в тому випадку, коли співрозмовник сам хоче поділитись якимись переживаннями.

Правила емпатійного слухання:

- необхідно настроїтись на слухання: на деякий час забути про свої проблеми, постаратися відсторонитися від власних переживань та готових установок, упереджень відносно співрозмовника, щоб зрозуміти, що він відчуває, «побачити» його емоції.

- у своїй реакції на слова партнера ви повинні так виразити переживання, почуття, емоції, щоб продемонструвати співрозмовнику, що його почуття не тільки правильно зрозуміле, а й прийняте вами.

- необхідно тримати паузу. Після вашої відповіді співрозмовнику звичайно потрібно дати помовчати, подумати. Пауза необхідна людині щоб розібратися у своїх переживаннях.

- не потрібно пояснювати партнеру причину виникнення у нього певного почуття. Зауваження типу «Так насправді тобі хотілось би, щоб на тебе весь час звертали увагу» не може визвати нічого, окрім відточення та захисту.

-у тих випадках, коли партнер збуджений та говорить «не закриваючи рота», і ваша бесіда носить досить довірливий характер, достатньо просто підтримати співрозмовника вигуками «так-так», «угу», кивати головою.

### **Вправа «Іноземець та перекладач»**

В групі вибирають два учасника, один з яких грає роль іноземця, а інший – перекладача. Іншим пропонується уявити себе журналістами, що знаходяться на прес-конференції гостя. «Іноземець» сам обирає образ свого героя та представляється публіці. Журналісти задають йому запитання, на які він відповідає «іноземною мовою». Насправді вся вправа проходить українською мовою. Задача перекладача – коротко, в кращому випадку, зжато, але точно передати те, що сказав іноземець. Таких пар може бути декілька. В кінці проходить обговорення, хто з перекладачів виконав інструкцію найбільш точно і хто найбільше сподобався.

### **Прийоми активного слухання**

Прийомами активного слухання являються постійні уточнення правильності розуміння інформації, яку хоче донести до вас співрозмовник, шляхом задавання уточнюючих запитань. Зрозуміти реальне значення повідомлення можна за допомогою наступних видів рефлексивних запитань: з'ясування, перефразування, віддзеркалення почуттів та резюмування.

1. З'ясування являють собою уточнюючі запитання – ствердження, які допомагають лишній раз переконатись, що ви правильно зрозуміли основну думку співрозмовника. Ми використовуємо фрази типу: «Що ви маєте на увазі?», «Будь ласка, уточніть це» та ін.

2. Перефразування. Перефразування – це невідемна частина активного слухання, вміння розбирати значення того, що сказав співрозмовник., і які почуття він висловив. За своєю суттю воно являє собою порівняння власної гіпотези з картиною внутрішнього світу іншої людини. У цьому сенсі перефразування – вид зворотного зв'язку, при якому слухач демонструє співбесіднику розуміння його почуттів та слів. Коли чує свої думки від іншої, вони звучать по іншому, і ця різниця підсилює їхнє розуміння. Коли поліпшується розуміння проблеми, збільшується і здатність ефективніше її розв'язувати.

Перефразування виражає ставлення до людини – показує, що партнер добре розуміє її, занурюється в те, що хвилює, і довіряє їй. Добре перефразування мовби каже: «Я з тобою», воно схоплює сутність того, що сказав співбесідник, випускає деталі; передає зміст іншими словами.

3. Віддзеркалення почуттів. При віддзеркаленні почуттів акцент робиться не на зміст повідомлення, а на відображення емоційного стану співбесідника за допомогою фраз: «Мабуть, ти відчуваєш...», «Мені здається, ви дуже схвильовані цим», тощо.

Іноді після таких запитань людина починає краще розуміти ситуацію та свої власні почуття, може почати аналізувати причини проблеми та побачити вихід із ситуації.

Резюмування має місце під час обговорень розбіжностей в кінці розмови, при завершенні бесіди, телефонної розмови, а також в ситуаціях регулювання конфліктів. «Вашими основними ідеями, як я зрозумів, являються...», «Якщо підвести підсумок ...». Резюмування допомагає з'єднати фрагменти розмови у смислову єдність, акцентувати основні ідеї, допомагає тому, хто говорить зрозуміти, наскільки добре йому вдалось передати свою думку.

### **Вправа «Активний слухач»**

1. Виконується у трійках. Під час вправи два учні ведуть бесіду, а третій виступає у ролі спостерігача – «контролера» і дає ї зворотній зв'язок після виконання завдання. Можна запропонувати для теми бесіди наступну «Якими якостями потрібно володіти, щоб ати багато друзів?». Перед тим, як висказати свою думку, учню необхідно повторити те, що сказав співрозмовник, використовуючи прийоми активного слухання.

2. Також можна виконати вправу у парах. Перший учень повинен протягом 2-3 хвилин коротко розповісти іншому свою автобіографію. Другий учень декількома реченнями излагає зміст того, про що говорив перший та розповідає свою автобіографію, а перший її коротко переказує.

### **Вправа «Чи хороший я слухач»**

Кожен учень повинен записати у графі таблиці частоту проявів (часто, рідко або ніколи) у своєму спілкуванні ознак хорошого слухача. Вправа виконується в парах. Спочатку вас оцінює ваш друг (сусід по парті) та заповнює відповідні графі. Потім ви оцінюєте себе самі. Ообов'язково порівнюємо та обговорюємо результати.

Ознаки хорошого тону

Прояви цих ознак у моєму спілкуванні  
(часто, рідко, ніколи)

Моя думка

Думка друга

Не перебиваю

Не відволікаюсь

Не висміюю

Не коментую

Не шуткую не в тему

Стараюсь зрозуміти

співрозмовника

Розумію настрої свого

співрозмовника

### **Вправа «Діалог»**

- Як ви вже переконались, бути прийнятим – дуже приємно. Готовність до повного прийняття іншого – це неодмінна увага до його думок, почуттів та вміння їх почути. Тобто, ми приймаємо людину тоді, коли не тільки слухаємо, а й чуємо її, вміємо відчувати її внутрішній психологічний стан та адекватно реагувати на нього.

Зараз ми пограємо з вами в гру, яка допоможе нам ще раз переконатись у важливості вміння уважно, активно слухати співрозмовника.

Учасники розбиваються на пари. Один з партнерів отримує картку з описом поведінки, яку він має демонструвати (одна з ознак поганого слухання). Другий партнер, не знаючи про зміст інструкції першого, починає розповідати про своє життя або говорити на одну тему протягом 3 хвилин: цікава подія тижня, де б я хотів відпочити, мій улюблений фільм, телепередача тощо.

Інструкції на виконання дій, які відображають погане слухання:

- Не дивитись на співрозмовника.
- Почати робити свої справи, наприклад, завязувати шнурки на туфлях, приводити до ладу свій одяг, дивитися у дзеркало.
- Перебивати співрозмовника, почавши розповідати про аналогічну подію у своєму житті, перебільшено жестикулюючи руками.
- Втомлено дивитись, позіхати, говорити дуже повільно, тихо, розтягуючи слова.
- Оцінити вчинок співрозмовника такими словами «Це жахливо, як ти міг так вчинити!» , «От дивак» тощо.

Після виконання вправи відбувається обговорення запитань, чи комфортно учням було спілкуватись, що їм заважало.

### **Правила ефективного слухання**

Для багатьох виявляється важким завданням слухати ефективно. Часто ще й виникають різні перешкоди для цього, наприклад, шум, розмови інших, запізнення когось, тощо. Також впливає втома співрозмовника. Вміння ефективного слухання розвивається шляхом тренувань та використання спеціальних методик.

Рекомендації для ефективного слухання наступні:

1. Будьте уважні до співрозмовника. Поверніться до нього обличчям та підтримуйте візуальний контакт. Поза та жести повинні говорити про те, що вислухаєте.

*Давайте пригадаємо про яку позу та жести йде мова?*

2. Повністю концентруйте свою увагу на співрозмовникові. Звертайте увагу і на невербальний компонент мовлення (пози, міміка, жести, дистанція)

3. Намагайтесь зрозуміти не тільки слова співрозмовника, а і його почуття.

4. Якщо вам не зрозуміло, про що говорить співрозмовник, ви повинні дати знати про це, використовуючи активне слухання, за допомогою уточнюючих запитань.

5. Дотримуйтесь схвальної установки по відношенню до свого співрозмовника. Це створить сприятливу атмосферу.

6. Не давайте оцінок. Будь яка негативна установка з боку слухача викликає почуття невпевненості та настороженість у спілкуванні.

Рефлексія та підбиття підсумків заняття.

- Ось і закінчилось ще одне заняття. Ви вже висловили думку про нього, але коли щось залишилось у душі, особливо неприємне чи тривожне, висловіться вголос зараз. Ще краще, якщо ми зможемо сказати кілька теплих слів своїм друзям, членам нашої групи. Отже, хто хоче взяти слово... Обмін враженнями, почуттями від проведеної роботи. Після того, як кожен висловиться, учасники стають у коло (ритуал прощання), обмінюються побажаннями.

### **Тема 9. Невербальне спілкування**

**Мета:** сприяти розвитку у старшокласника уважності, спостережливості, вміння адекватно інтерпретувати невербальну поведінку учасників групи.

#### **Хід заняття**

**Вправа-розминка.** Учасники сидять у колі. Кожний по черзі виходить у центр, повертається обличчям до групи і вітається з усіма будь-яким способом, не повторюючи використані раніше.

#### **Вправа «Знайди свою пару»**

**Мета:** зняття емоційного напруження, розвиток виразної поведінки (міміки, пантоміміки), уваги.

Ведучий роздає картки, на яких написані назви тварин (ці назви повторюються на двох картках). Напис має бачити тільки той, хто отримав картку. Завдання кожного – знайти свою пару. При цьому можна користуватися будь-якими виразними засобами, але не можна говорити та видавати характерні для даної тварини звуки. Після того, як учасники знайдуть свої пари, необхідно залишатися поруч і не переговорюватись. Тільки коли будуть утворені всі пари, перевіряють, чи співпали пари.

#### **Інформування**

**Мета:** ознайомити із особливостями вербального та невербального каналів передачі інформації.

Упродовж усього суспільного розвитку люди взаємодіють за допомогою вербального і невербального спілкування. Останнє – це виразні рухи (міміка й пантоміміка), жести. Фахівці з психології спілкування висловлюють думку про те, що за допомогою вербального (словесного) каналу передається інформація, а невербальний канал використовується для «обговорення» міжособистісних стосунків. Австралійський спеціаліст «з мови рухів тіла» А. Піз стверджує, що за допомогою слів передається лише 7 % інформації, зате за допомогою звукових засобів (включаючи тон голосу, інтонацію тощо) — 38 %, міміки, жестів, пози — 55 %.

Розуміння мови міміки і жестів дає можливість правильніше визначити позицію іншої людини та її внутрішній стан. Тобто, для встановлення довірливих стосунків варто творчо використовувати вербальні і невербальні засоби. Людина, компетентна у спілкуванні, знає, що внутрішні думки і почуття розмовляють мовою тіла, мовою тих змін, які відбулися. Кожному душевному порухові відповідає особливий рух тіла; вони завжди у парі у однієї і тієї ж людини. Це можуть бути пози тіла, нахил голови, рух плечей і

рук, жестикуляція тощо. Крім того, невербальні сигнали спонтанні, несвідомі і тому завжди щирі. Вміння користуватися цим арсеналом невербальної комунікації сприяє формуванню культури спілкування.

Мистецтво повного розуміння невербальних сигналів відбувається в процесі навчання і постійного тренування. Для цього ми будемо виконувати вправи, які дають змогу оволодіти прийомами невербального спілкування

### **Вправа «Розкажи про психічний стан людини»**

Мета: підвищувати уважність, спостережливість учасників групи, адекватність сприйняття і розуміння ними внутрішнього стану іншої людини за зовнішнім виразом її емоцій, сприяти розвитку емпатійності.

Уважно придивіться до розданих фотокарток, на яких зображені люди. Відтворіть та опишіть їхні емоції, почуття, які на вашу думку вони переживають у даний момент, особливості їхнього настрою. Спробуйте уявити, які події могли передувати зображеному, а які могли б відбуватися у майбутньому, і розкажіть про них.

Вчені розглядають 16 невербальних засобів спілкування – це рухи тіла, жести (рухи рук, ніг), просторове поле між співрозмовниками, вираз очей та направленість погляду, вираз обличчя, акустичні засоби (пов'язані з мовою і не пов'язані з нею), тактильні засоби (потиск руки, поцілунки), посмішка, косметика, реакції шкіри (почервоніння, збліднення), запахи (парфуми, алкоголь), одяг та його колір, манери (наприклад, тримати сигарету) та ін.

Цікаво, що людина, яка з повагою ставиться до співрозмовника, повертається до нього всім тілом, а якщо не хоче його слухати, — то стоятиме напівобернувшись. Якщо одна людина начебто віддзеркалює позу іншої, вона демонструє свою згоду з нею. Певний психологічний стан людини передають такі пози, як "іти з високо піднятою головою", "розправити плечі", або, навпаки, "стояти на напівзігнутих ногах".

Є кілька положень голови, які передають настрій та ставлення співрозмовника. Так, якщо голова у нього поставлена прямо і він робить маленькі кивки нею, отже, він уважно слухає. Якщо співрозмовник нахилив голову трохи вбік, це означає, що у нього прокинувся інтерес до предмета розмови. Якщо ж він нахилив голову вниз, то це означає, що він ставиться до розмови негативно, навіть осуджуючи.

Міміка – це експресивно-виразні рухи різних частин обличчя людини (особливо очей, рота), які передають психологічний її стан у певний момент часу. Пантоміміка — це система виразних рухів людини, за допомогою яких вона демонструє іншим людям свій внутрішній психофізіологічний стан, або показує своє особисте ставлення до того, що відбувається з нею, навколо неї.

У дослідженнях М. Аргайла вивчались частота і сила жестикуляції в різних ділових культурах і встановлено, що протягом однієї години фіни використовують жести 1 раз, італійці – 80, французи – 120, а мексиканці – 180 разів.

Відомо також, що не лише долоні, а й в цілому руки у певному положенні підтверджують наше ставлення до співрозмовника. Так, якщо

руки схрещено на грудях — це знак захисту, бар'єру, спроба сховатися від інших, відгородитися від них. А якщо людина, схрестивши руки, ще й тримає пальці в кулаці, то цим вона демонструє ворожість або наступальну позицію. Дослідження показали, якщо група людей слухає лекцію або промову зі схрещеними на грудях і міцно стисненими руками, то їх увага та сприйняття інформації знижуються на 40 %, а більшість думок має негативний характер. Якщо людина стоїть, тримаючи руки за спиною, то цим вона демонструє впевненість у собі.

Велику роль у спілкуванні відіграють очі людини. Саме завдяки ним встановлюється перший контакт між незнайомими людьми. Направленість погляду та його довжина, частота поглядів – все це має значення для співрозмовників. Коли людина говорить, вона звичайно рідше дивиться на співрозмовника, аніж тоді, коли його слухає. Якщо двоє співрозмовників спокійно дивляться один одному в очі, то вони починають відчувати довіру і взаємну симпатію. Неприязнь певною мірою пов'язана з тим, що люди не бачать один одного і рідко спілкуються за принципом "очі в очі". Люди здавна знали, що поглядом можна позитивно або негативно вплинути на іншого. Завжди говорили: "очі бігають", "очі випромінюють блискавки", "затьмарені очі", "недобрі очі" тощо. Неприємно розмовляти з людиною, яка не дивиться на співрозмовника, весь час "відводить очі". Якщо людина хоче досягти взаєморозуміння з іншими, вона дивиться їм в очі. Відомо, що зіниці у людини розширюються, коли їй щось зацікавило. Зміст такого сигналу знають давно. Цим, наприклад, користувалися і купці Київської Русі. Успішно користуються цим і нині китайські та турецькі продавці товару.

Етнографи навіть за особливостями поглядів поділяють нації на «контактні» та «неконтактні». До перших відносять, наприклад, італійців, іспанців, латиноамериканців, арабів. Погляд в їх спілкуванні має велике значення. Представниками «неконтактних» культур вважають народи Скандинавії, Японії, Індії, Пакистану, де не прийнято прямо розглядати людину. Японці, наприклад, дивляться на шию співрозмовника. Тому при зустрічах з людьми різних національностей важливо користуватися не лише загальнолюдською культурою спілкування, а й мати уявлення про особливості невербального спілкування представників тієї чи іншої національності.

Окрему систему становлять невербальні засоби, що стосуються голосу та його вокалізацій (інтонація, гучність, темп, тембр, тональність), а також вкраплення у голос (сміх, плач, покашлювання, дикція тощо). Завдяки таким особливостям голос людини неначе проникає у душу співрозмовника, передаючи йому потрібну думку. А. Макаренко зізнавався, що педагогом відчув себе тільки тоді, коли зміг той самий наказ віддавати двадцятьма різними інтонаціями. Розповідають, що один італійський актор, перебуваючи на гастролях у Польщі, якось прочитав монолог. Слухачам здалося, що це був монолог страшного злочинця, який розкаюється у скоєному і широко просить вибачення. На очах багатьох із слухачів з'явилися сльози. Потім

з'ясувалося, що актор не підготував запасного номера і просто італійською мовою вимовляв цифри від одиниці до сотні, але з різними інтонаціями і жестами. Відомо, що французи не сприймають підвищений тон і при виборі партнера перевагу віддадуть тому, у кого голос буде м'яким і негучним. Високий тембр голосу стомлює і дратує. Не бажано говорити дуже швидко, також і дуже повільно. Спеціалісти вважають, що середній темп мовлення повинен становити 100 – 120 слів на хвилину.

Велике змістове навантаження мають паузи в мовленні. Це здається парадоксом: людина мовчить, а інформація слухачам надходить. Невипадково Цицерон зауважив: "найсильніший крик — у мовчанні". Згадаємо знамениту німу сцену в п'єсі "Ревізор" М. Гоголя. Рідко хто вміє спеціально використовувати паузу, тобто тягти її так, щоб вона сама по собі впливала на інших. Найчастіше пауза є свідченням того, що думка відстає від мови, що людина не знає, про що сказати в певній ситуації. Іноді при цьому людина починає "е-е-е-кати", що справляє гнітюче враження.

Вибір дистанції залежить від взаємин між людьми — як правило, людина стає ближче до тих, кому симпатизує. Друзі завжди стають поруч, конкуренти, як правило, подалі і так, щоб між ними щось знаходилося, наприклад, стіл. Нового співробітника оточення спочатку тримає на дистанції соціальної зони, і тільки коли добре пізнає його і прийме в свою групу, то дозволить знаходитися у межах особистої зони.

Слід зазначити, що люди, які проживають на густо заселеній території, під час спілкування знаходяться близько один від одного. Ті, що проживають на відносно малозаселеній території, спілкуючись, розміщуються на значній відстані один від одного. Так, латиноамериканці вважають, що житель Північної Америки тримається холодно і відчужено. Коли латиноамериканець підходить до північного сусіда, щоб поговорити з ним, той відходить від нього. Річ у тім, що північноамериканець не любить, щоб до нього торкалися, для нього зручною відстанню між ним та співрозмовником буде не менш як 75 см. А для латиноамериканця та японця така відстань є дуже далекою для важливої розмови. У міських жителів особиста просторова оболонка становить 46 см, і саме на стільки сантиметрів вони відводять руку від тіла для потиску. Люди, які виростили в сільській місцевості, де щільність населення невисока, мають просторову оболонку до 1,2 м і саме на таку відстань подають руку, вітаючись.

Люди, які виростили в малозаселених місцевостях і потребують великої просторової зони, здебільшого за руку не вітаються, а махають один одному рукою на відстані. Для того щоб усамітнитися, арабу достатньо закрити очі й поглинути в себе (не звертаючи уваги на присутніх), а німцю обов'язково для цього потрібні двері. Під час війни німецьких полонених поселяли по 4 чоловіки в кімнату. Але вони відразу починали будувати перегородки, щоб у кожного був якийсь замкнений простір навколо нього.



*Як ви вважаєте, чи є універсальні знаки невербальної поведінки, які трактуються однаково в багатьох країнах? І, навпаки, чи знаєте ви будь-які жести, які, наприклад в Україні означають одне, а в іншій країні – інше?*

Так, бувають жести універсальні жести. Кивок голови майже повсюди означає «так», згоду. Жест «стискання плечима» означає, що людина не знає або не розуміє, про що йде мова. Коли люди щасливі – вони посміхаються, коли сумні – плачуть, хмуряться. Але не завжди міміка та жести трактуються так легко. Так, наприклад, жест, яким українець засмучено демонструє пропажу або невдачу, у хорвата означає успіх та задоволення.

Піднятий уверх великий палець в Англії та Америці використовується при спробі піймати машину, також він означає «все в порядку», а ось у Греції він означає «заткнись». Ось і уявіть собі американця, який звичним жестом зупиняє машину на дорогах Греції.

Якщо в Голландії ви покрутите пальцем біля скроні, маючи на увазі якусь нісенітницю, як в Україні, то вас не зрозуміють. Там цей жест означає дуже дотепну фразу. Говорячи про себе, європеець показує на груди, а японець на ніс. В США та в багатьох інших країнах, «нуль», утворений великим та вказівним пальцем, говорить, що «все нормально», «відмінно» або просто «ОК». В Японії цей жест означає – «гроші», «заплатити». В Португалії та деяких інших країнах цей жест сприймуть як непристойний.

Коли француз, німець та італієць вважають якусь ідею нерозумною, вони виразно стукають себе по голові, якщо німець лясне себе по лобові долонею, то це еквівалент фрази: «Та ти з глузду з'їхав!». Крім того, німці, французи, італійці та американці мають звичку малювати вказівним пальцем спіраль біля голови, що означає: «Божевільна ідея».

І, навпаки, коли англієць або іспанець стукає себе по лобові, всім ясно, що він задоволений собою: «Ось це розум!». Якщо голландець стукаючи себе по лобові, витягує вказівний палець догори, це означає, що він по достоїнству оцінив розум співбесідника. Німці часто піднімають брови догори в знак захоплення чиеюсь ідеєю. Така ж поведінка у Англії буде розцінена, як вираження скептицизму.

Вважається, що найбільш експресивною є мова жестів у французів. Наприклад, коли француз потирає вказівним пальцем основу носа, «тут щось нечисто», «обережно», «цим людям не можна довіряти». Цей жест дуже близький до італійського постукування вказівним пальцем по носу. В Голландії той самий жест має інше значення – я «п'яний» або ти – «п'яний», а в Англії – це «конспірація та секретність».

Найбільш поширеним жестом являється дотик або тактильний контакт. Більшість культур накладає багато обмежень на дотики. Так в Англії співрозмовники дуже рідко торкаються один одного. У Кембриджі між студентами прийнято тиснути один одному руку двічі на рік – на початку та в кінці навчального року. В країнах Латинської Америки, навпаки, частота дотиків дуже велика.

Рух пальців з однієї сторони в іншу має багато різних значень. В США, Італії, Франції та Фінляндії це може означати легкий осуд, загрозу або заклик прислухатись до того, що було сказано. В Голландії та Франції такий жест просто означає відмову.

У більшості західних цивілізацій не надають перевагу ні правій ні лівій руці. Але на Близньому Сході, як і в інших ісламських країнах, таких як Індонезія, Малайзія, не можна протягувати їжу, гроші або подарунок лівою рукою. Там вона вважається нечистою рукою та користується дурною славою.

Цей короткий список досить таки стандартних жестів показує, як легко ненавмисно образити представників інших культур або опинитися у смішному становищі. Якщо ж людина зможе передбачити реакцію свого співбесідника, спостерігаючи за його невербальною поведінкою, це може допомогти уникнути багатьох непорозумінь.

### **Особистий простір. Захист психологічних кордонів**

**Мета:** дослідити кінестетично особистий простір у взаємодії з іншими людьми, ознайомити з прийомами захисту власних кордонів.

**Метод:** тематична вправа.

Окрім фізичних кордонів, кожна людина має особистісні психологічні, які визначають межу втручання в її внутрішній світ. Встановлення здорових особистісних кордонів - це розуміння власного «Я», відокремленого від інших. Провести невидимі психологічні кордони у взаємодії зі світом – означає зміцнити «Я» і виробити психологічний «центр ваги». Це дозволяє людині стати більш стійкою до мінливостей долі.

У вправі бере участь парна кількість людей. Група ділиться на дві частини (наприклад, перші і другі номери). Учасники груп стають вдовж протилежних стін приміщення один навпроти другого (ніби два ряди навпроти). За сигналом ведучого перші номери повільно наближаються до других. Завдання ж других номерів, зупинити партнера жестом «Стоп», коли стане некомфортно. Якщо ж перший номер відчує дискомфорт, він має зупинитися сам. Обмін ролями.

Обговорення.

*Ваші враження? Який досвід здобули, виконуючи вправу?*

*Як захищасте свої кордони від некоректних людей?*

*Як поважаєте кордони іншої людини?*

### **Вправа «З ким і про що ти розмовляєш»**

**Мета:** розвивати вміння розуміти невербальну поведінку іншої людини. Учасники групи сідають півколом. Перед ними у центрі стоїть стілець.

Зараз на цей стілець сідатиме хтось із нас і «розмовлятиме» по уявному телефону. Під час цього вони не вимовлятимуть жодного слова вголос. Наше завдання спробувати зрозуміти з ким і про що йде розмова.

Деяким учасникам педагог дає завдання, написані на аркуші: «поговорити по телефону з дитиною», «начальником», «з другом», «з

коханою людиною». Кожна розмова триває близько хвилини. Після цього тренер просить тих, хто спостерігав, висловити припущення, з ким і про що розмовляли їхні товариші.

*На які ознаки ви орієнтувались, визначаючи, з ким розмовляв...?*

Висновки: основним орієнтиром для визначення того, з ким розмовляла людина, були її стани, які ідентифікувались за допомогою невербальних, мімічних проявів.

### **Вправа «Відчуй настрій іншого»**

Кожний учасник повинен протягом 2-3 хвилин поспостерігати й описати настрій кого-небудь з групи. Уявіть собі цю людину, відчуйте її стан, емоції, переживання.

Потім всі характеристики зачитуються вголос і підтверджується чи не підтверджується їхня правильність.

### **Рефлексія та підбиття підсумків**

Настав час анкетування. Кожному з вас потрібно відповісти на питання анкети, висловивши свою думку про те, що відбувалося сьогодні в групах в парах. Пам'ятайте, що відповідаючи на запитання, варто бути щирим, бо думка групи допоможе ведучому продумати наступне заняття, зробити його цікавим і корисним.

#### **Анкета**

1. Мій настрій зараз...
2. Сьогодні на занятті мені вдалось зрозуміти, що...
3. Мені не сподобалось...
4. Найбільше мені сподобалось...
5. На місці ведучого я б...

## **РОЗДІЛ 4 Етика та етикет спілкування**

### **Тема 11 Правила етикету – абетка ввічливості**

«Етика – опора життя, а моральна людина – істинний громадянин життя».

Т.Манн

**Мета:** сформувати у старшокласників уявлення про етику та етикет, ознайомити з основними правилами етикету, проаналізувати міжнаціональні розбіжності у правилах етикету.

#### **Поняття про етику та етикет**

Вічним та головним регулятором спілкування виступають етичні норми, в яких виражені наші уявлення про добро та зло, справедливість та несправедливість, правильності та неправильності вчинків людей. Ви мабуть у своєму житті вже переконувались у необхідності знання основних правил етикету.

Слово «етика» (грець. Etikos) – такий, що стосується моральності, виражає моральні переконання.

Етика – вчення про мораль, про правила та норми поведінки людей по відношенню одне до одного. Термін «етика» вперше використав Аристотель, говрячи про те, що ми повинні робити, щоб чинити правильно. Золоте правило етики спілкування: «Відносьтесь до інших так, як би ви хотіли, щоб відносились до вас».

Етикет (франц. *Etiquette* – «ярлик», «етикетка») це правила поведінки та спілкування людей, які прийняті у даному суспільстві. Виробленні людством протягом століть багато правил ми використовуємо майже автоматично.

Етикет – це особлива система знаків. Так, при зустрічі ми можемо кивнути, похлопати по плечу, обнятися, тощо. Всі ці дії несуть інформацію, виражають ставлення до людей, яким вони адресовані.

Етикет – явище історичне. Правила поведінки людей змінювались зі змінами умов життя суспільства, конкретного соціального середовища. Етикет виник у період зародження абсолютної монархії. Було необхідно дотримуватись певних правил поведінки, церемоніалу для звеличування царських осіб – імператорів, королів, царів, князів, принців, тощо. Від знання етикету, виконання його правил часто залежала не тільки кар'єра, а й життя людини. Так було у Стародавньому Єгипті, Китаї, Римі, Золотій Орді.

Етикет підпорядковується до системи цінностей, що склалася у певного народу. Виконувати приписи етикету означає приймати певну систему цінностей, і навпаки. За допомогою етикету можна «виміряти» відношення між людьми, відношення близькі та далекі, теплі та прохолодні, дружні та напружені.

Які норми етикету ми виконуємо автоматично, не особливо замислюючись над тим, що ми робимо. А які виконуємо обдуманно?

### **Правила етикету – азбука ввічливості**

Перед вами загальні правила формального етикету:

1. При знайомстві старайтесь дивитись співрозмовнику в обличчя, посміхайтесь.
2. Вітаючись або знайомлячись, першим простягає руку старший, жінка – чоловіку, учитель – учню, начальник – підлеглому. Чоловік при цьому встає.
3. При зверненні до незнайомої чи малознайомої людини, а також у офіційній обстановці говоріть «ви». Ця форма свідчить про вашу культуру, підкреслює повагу до співрозмовника. (До речі, звернення на «ви» ввів Петро I. воно означало та означає – «Ти один коштуєш багатьох»).
4. Пропозиція перейти на «ти» повинно виходити завжди від більш старшої людини або того, хто займає більш високе службове положення. Молоді люди можуть попросити старших говорити їм «ти», але самі вони продовжують звертатися на «ви».
5. Не потрібно «викати» у неофіційній обстановці своїм рідним, знайомим, подібною поведінкою ви не підкреслите свою ввічливість. В.Даль говорив: «Краще по честі тикати, ніж з підступом викати».

6. Не потрібно ніколи звертатись до людини зі словами «Чоловіче!», «Жінка!». А до молодих людей, навпаки, зі словами «Дівчино!», «Юначе!» звертатися можна. Часто до незнайомих ми звертаємось, використовуючи слова: «пробачте», «вибачте», «скажіть будь – ласка».

7. До знайомих звертайтеся по імені або імені та по-батькові. Це залежить від ступеню офіційності та віку тих, хто розмовляє.

8. Привітання та прощання супроводжується жестами: рукостисканням, піднятою рукою, кивком голови, поклоном. Рукостискання не повинно бути занадто міцним або, навпаки, млявим, воно повинно бути коротким. Руку подавайте впевнено та вільно.

9. Якщо в кімнаті знаходиться декілька осіб, подавати руку слід всім без виключення.

10. Шумні привітання вважаються порушенням етикету.

11. Заходячи до приміщення, чоловік повинен зняти головний убір.

12. Коли у будинку зібралось багато людей, той хто приходить вітається з усіма присутніми. Гостя, яка приходить, коли всі вже сидять за столом повинна спочатку привітатися з жінками, а потім – з чоловіками. Так само чоловік, який запізнився, вітається спочатку з жінками, потім з чоловіками.

13. Якщо ви не можете пригадати, чи ви знайомі з людиною, яку зустріли, то правильно буде вклонитися їй.

14. Якщо ви хочете попросити незнайому людину про послугу або надати вам якусь інформацію, то першим вітаєтесь ви, а потім говорите про прохання.

Рефлексія та підбиття підсумків

### Тема 12. Етикет у різних народів

Етикетні знаки завжди умовні. Одна та ж інформація може передаватися у різних народів різними знаками. Якщо європейці при зустрічі тиснуть один одному руку, то народи Азії в основному обходяться без рукостискань. Якщо форми привітань у різних народів не співпадають, це помічається зразу, може здатися дивним, а в певних випадках й образливим.

Наприклад, при зустрічі на одне й те ж запитання: «Як справи?» українець відповість : «Нічого» або «Нормально», болгарин найчастіше скаже: «Добре», а ось чех обов'язково почне жалітися, при цьому він мов би гордиться труднощами, тому що без труднощів, за його уявленням, живе лише ледар.

Стародавні греки зустрічали один одного привітанням «Радуйся!», а сучасні «Будь здоровим!». Араби говорять «Мир з тобою!».

В українській мові біля 40 привітань. Які привітання ви можете пригадати? Подумайте про привітання в різних ситуаціях.

Як ви розумієте пораду «В чужий монастир зі своїм уставом не ходять»?

У Європі колір трауру – чорний, а в Китаї – білий. В Японії неможна увійти до будинку, не знявши взуття, в ресторанах на підлозі сидять чоловіки

в європейських костюмах та носках. Якщо до європейця приходить гість та починає захоплюватись картиною на стіні, вазою, тощо, то хазяїн задоволений. Якщо європейець захоплюється якоюсь річчю у будинку китайця, хазяїн дарує йому цей предмет – цього вимагає ввічливість. Нас вчать, о в гостях не можна нічого залишати на тарілці, В Китаї до чашки сухого рису, яку подають в кінці обіду ніхто не торкається – потрібно показати що ти ситий. Світ дуже різний і не потрібно ламати голову над тим чи іншим звичаєм: якщо є чужі монастирі, то, відповідно, є й чужі устави»

### Додаток Б

#### Практична робота щодо забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі

#### Додаток Б.1.

#### Цикл практичних занять з розвитку емпатійності та емоційного інтелекту «Світ емоцій та почуттів»

#### Тема 1. Внутрішній світ людини: цінність емоцій та почуттів.

#### Заняття 1. Портрет емоційно-компетентної людини

Кожна людина має потенційні можливості для розвитку здібностей.

Мета: створення спільно з учасниками образу емоційно компетентної людини і поступове його уточнення та збагачення під час наступних занять; усвідомлення ролі емоційного інтелекту у житті; налаштування учасників на розвиток власного емоційного інтелекту у тренінговій діяльності з метою подальшого перенесення цього досвіду в життєвий простір.

Опис. Щоб глибше зрозуміти тему заняття та розглянути якості емоційно компетентних людей, необхідно звернутися до народної мудрості. Афоризми коротко і ясно передають накопичену століттями мудрість, пояснюють людям причини багатьох життєвих ситуацій. Учасникам пропонується вибрати одну чи декілька карток з написаними на них думками, в парах прочитати й дати короткий коментар в контексті обговорюваної теми.

Мудрі думки	Емоційні якості та вміння
Слухай, що говорять люди, але розумій, що вони відчувають. <i>Східна мудрість</i>	Усвідомлювати і розуміти власні емоції й почуття та інших людей
Тільки серцем ми бачимо ясно. <i>А. Сент-Екзюпері</i>	Усвідомлювати важливість емоційної сфери у житті,
Теплі слова розтоплюють холодні серця. Щирість – це відкрите серце.	Вміння висловлювати симпатію, говорити добрі слова

Те, що починається у гніві, завершується соромом. <i>Л. Толстой</i> Будь-яку фразу можна висловити тактовно	Уміння управляти емоціями у спілкуванні, тактовно висловлювати претензії та невдоволення, гнучкість поведінки
Справжня мудрість небагатослівна. <i>Л. Толстой</i>	Вміння зосереджуватися на головному
Найголовніше у спілкуванні – це почути те, що не було висловлено. <i>Дракер</i>	Вміння розуміти підтекст
Немає нічого усередині, все, що усередині, - зовні. <i>Гете</i> Інтонація голосу, очі і весь образ співрозмовника містять не менше красномовства, ніж слова. <i>Ф. Ларошфуко</i>	Володіння засобами невербальної комунікації
На людей впливають не самі події, а те, як люди їх сприймають. <i>Еніктет</i>	Об'єктивно сприймати реальність
Одержати можна тільки віддаючи	Вміння надавати емоційну підтримку іншим
Якщо ми не знаходимо спокою у собі, безнадійно його шукати будь-де. <i>Ф. Ларошфуко</i> Якщо миру немає в тобі, миру немає ніде	Вміння зберігати спокій, рівновагу у напружених ситуаціях; прагнення до самовдосконалення та внутрішньої гармонії
Не існує такої критики, в якій не можна було б знайти для себе щось корисне	Вміння сприймати критику, а також її висловлювати
Якщо є проблема, існує її вирішення	Вміння вирішувати комунікативні проблеми
Якщо взаємовигідне рішення можливе, необхідно шукати його разом	Вміння співпрацювати з іншими людьми
Моя таємниця успіху полягає в умінні зрозуміти точку зору іншої людини і дивитися на речі з її і з своєї точок зору. <i>Г. Форд</i>	Вміння поставити себе на місце іншої людини та її зрозуміти
У кожного своя правда. <i>Наполеон Бонапарт</i> Дозвольте й іншим бути самими собою	Толерантність у взаєностосунках
Істинна перемога та, коли ніхто не відчуває себе переможеним. <i>Будда</i> Інколи треба і поступитись	Вміння вирішувати конфліктні ситуації
Якщо хочеш, щоб тебе любили, люби сам	Позитивне ставлення до оточуючих
Мудрий цінує всіх, бо в кожному помічає щось добре. Щастя на боці тих, хто вміє радіти. <i>Аристотель</i>	Оптимістично мислити, бачити позитивні аспекти життя

Ніколи не втрачайте віру в себе! Навіть тоді, коли у вас уже не вірить ніхто! Якщо хочеш, а не можеш, значить, не дуже хочеш	Мотивувати себе, вірити у можливість позитивних змін
Чого не розумію, тим не володію. <i>І. Гете</i> Неможливо змінити світ, але можна змінити себе. <i>Японська мудрість</i>	Бути відповідальним за власне життя і події, які відбуваються

*Обговорення.* – Що означає «бути емоційно компетентною людиною»?

– Для чого потрібно вміти управляти емоціями?

– Чи кожна людина може бути емоційно компетентною?

– Які з вказаних умінь можете опанувати, якщо захочете?

Коментар. Емоційно компетентна людина уміє управляти власними емоціями, тобто може оцінити ситуацію з різних позицій, побачити варіанти реакцій на неї, обрати найкращий. На наступних заняттях зможемо доповнити наш портрет

### **Самооцінка емоційної компетенції**

Дертися на круті схили необхідно у повільному темпі.

У. Шекспір

Мета: самооцінка емоційної компетентності, розвиток самосвідомості, оволодіння навичками практичного самопізнання, підсилення мотивації самовдосконалення.

Опис: «Пізнай себе», – переконував грецький філософ Сократ. Самооцінювання – цінне джерело самопізнання. Кожний учасник отримує бланк самооцінки з переліком емоційних компетенцій. Список якостей можна доповнювати, дописуючи вільних рядках. Учасникам потрібно визначити власний рівень емоційної компетентності. Якщо комусь цікава думка інших про себе, можна про це запитати та попросити заповнити чистий бланк самооцінки. Порівняйте профіль самооцінки та профіль оцінки вас іншими учнями.

*Обговорення:* Що нового довідались для себе чи про себе?

*Як оцінили себе і як вас оцінили інші?*

### **Словник емоцій та почуттів**

Усвідомлення почуттів у всій їх повноті й розмаїтті не тільки збагачує життя, а й слугує першим кроком до їх вираження.

Мета: збагачення учасників інформацією про почуття та емоції.

Метод: «мозковий штурм» або змагання між командами.

Опис. Першим кроком розвитку емоційного інтелекту є фіксація факту наявності емоції в конкретний момент життя та її розуміння, наприклад – гнів, розчарування, пригніченість, сум, страх, неспокій, радість... Інколи людині важко повідомити про свої емоції, підібрати «правильні слова». Для опису емоцій та почуттів потрібний достатній словниковий запас, тому складемо спеціальний словник – емоцій та почуттів.



Якщо з'ясується, що це нелегко, можна запропонувати певні ситуації, наприклад: «Що буде почувати людина, якій належить ухвалити дуже важливе рішення?» (збентеженість, хвилювання, сум, злість тощо).

Результатом спільної роботи групи є укладання словника емоцій та почуттів, який відобразатиме емоційний досвід групи.

*Обговорення.* Зазвичай учасники називають більше негативних, ніж позитивних емоцій. Коли так буде у вашій групі, запитайте про це.

*Як пояснити той факт, що названо більше негативних, ніж позитивних емоцій і почуттів? Які емоції наснажують людину? Які емоції позбавляють сил?*

*Коментар.* На жаль, не завжди люди говорять про емоції, а ігнорують чи пригнічують їх. На питання, як себе відчуваєш, здебільшого, можна почути відповідь «добре», «нормально» або «погано». Люди не завжди знаходяться «в контакті» зі своїми почуттями, тому важко їх зафіксувати, тим більш висловити.

Є й інша причина зайвої стриманості – традиції, що регулюють емоційні прояви. Наприклад, в японській культурі, навіть про свої нещастя прийнято повідомляти з ввічливою усмішкою, щоб не викликати незручність у сторонньої людини. Дехто, особливо чоловіки, вважають, що говорити про емоції й почуття недоречно. Як наслідок, виникають проблеми: така людина виявляється «глухою», нечутливою до емоцій інших людей, що унеможлиблює побудову комфортних стосунків. Лише усвідомлюючи власні емоції, можемо навчитися розуміти емоції інших, а також причини, що їх викликали. Фіксувати наявність емоції, ідентифікувати і висловлювати її коректно – означає управляти нею.

**Рефлексія та підбиття підсумків.** Ваші враження? Який досвід здобули?

### **Вправа «Телеграма»**

- Що ви думаєте про наше заняття? Що було для вас важливим? Чого ви навчились? Що вам сподобалось? Що не сподобалось? Що залишилось незрозумілим? У якому напрямі нам варто рухатись далі?

Напишіть мені коротке послання про це – телеграму з 14 слів. Я хочу знати вашу думку для того, щоб використовувати її у подальшій роботі.

Домашнє завдання: написати есе на тему: «Спілкування серцем – це означає...»

## **Заняття 2. Ідентифікація емоцій та почуттів**

### **Фантом**

*Все змінюється, але ніщо не пропадає*

*Овідій*

**Мета:** усвідомлення тісного зв'язку між думками, емоціями і тілесними проявами, підвищення рівня емоційного самоусвідомлення, ознайомлення з технікою ідентифікації емоцій.

**Метод:** тематична вправа

Опис. Організм людини є своєрідним архівом всієї її життєвої історії. Він наділений мудрістю і пам'ятає почуття, переживання, важливі події. Як ви думаєте, *де і як в тілі відкладаються емоції?*

Учасникам пропонується по черзі підійти до аркуша паперу із схематичним зображенням людського тіла і заштрихувати ділянки тіла на малюнку так: чорним кольором ті місця, які реагують на почуття страху (наприклад, холоне в шлунку – замальовуємо область живота); синім кольором – місця, які реагують на смуток, жовтим – на радість, червоним – на злість.

*Обговорення. Які частини тіла найбільше реагують на страх, смуток, злість, радість? Що відбувається, якщо ці емоції повторюються часто? Де знаходиться радість, і як вона впливає на організм?* (радість пронизує кожен клітинку, додає людині сил, наснаги, натхнення)

Коментар. Емоції, думки, тілесні процеси взаємопов'язані. Виникнення думок, емоцій викликають зміни в тілі. Механізм простий: кожна зміна думки спричиняє емоцію, активізує діяльність мозку. Ця активізація нервових клітин викликає в них електричні та хімічні імпульси, які передаються в органи й тканини, та впливають на їхні функції. Глибока пристрасть, ненависть, ревності, занепокоєння, спалахи роздратування реально роз'їдають душу, руйнують клітини тіла і призводять до хвороб серця, печінки, нирок, селезінки та шлунка. Клітини постійно «прислухаються» до думок і реагують на емоції. Отже міркування, переконання, настрої, емоції та почуття «втільюються» в організм людини. Це означає, що не можна з упевненістю відокремити біологію від психології. Спогад про неприємності, який є лише потоком думок, викликає ті ж руйнівні процеси, що і сама неприємна подія.

**Техніка ідентифікації** (фіксація факту наявності переживання, розпізнавання емоції) емоції за тілесними реакціями, думками. Управління емоцією починається з її ідентифікації. Першим рівнем ідентифікації є фіксація факту наявності переживання. Важливо навчитися вловлювати момент, коли ви тільки починаєте переживати емоцію, тобто до того, як ви говорите чи дієте. Другим рівнем ідентифікації є розпізнавання емоції, тобто визначення того, що саме переживаєте в конкретний момент. Кожна емоція породжує унікальний набір відчуттів у тілі, сприяє виникненню певних думок. Учням потрібно назвати кілька емоцій і записати їх у лівому стовпчику таблиці. У правому стовпчику записують тілесні реакції, які відповідають переліченим емоціям, з життєвого досвіду учасників.

Наприклад:

Емоції	Тілесні реакції
Гнів	Руки на стегнах, серце калатає, прискорене дихання, виступає піт
Відчай	Опущені плечі та голова, згорбленість
Смуток	Сутулість; погляд, спрямований десь у простір; уповільнена мова, часті зітхання
Тривожність	Неспокійні рухи, серцебиття, прискорене дихання
Страх	Напружені м'язи, задерев'янілість

Емоції, думки і тілесні реакції настільки взаємопов'язані, що можна визначати емоцію, яка виникла, через думки і/або через тілесні відчуття (виступив піт, змінився ритм дихання), фізичні прояви (стислі кулаки, стиснуті зуби, ниючий голос, руки на стегнах, сповільнення або прискорення мови).

Досліджуйте, наскільки узгоджуються ваші думки стосовно емоції, яка переживається, з підказками тіла. Розуміння тілесних відчуттів, аналіз думок дають змогу заздалегідь спрогнозувати емоційну реакцію та її змінити. Окрім того, усвідомлення людиною емоційного стану, як правило, трансформує саму емоцію, полегшує процес переживання.

### Психологічна скульптура

Мета: усвідомлення зв'язку між емоцією і тілесним самовираженням.

Метод: тематична вправа.

Опис. Завдання для малих груп полягає у тому, щоб побудувати по дві скульптури протилежних емоцій, наприклад: оптимізм – песимізм; радість – смуток; натхнення – знесилення; любов – ненависть. Потім кожна група презентує результати спільної роботи, починаючи зі скульптури негативної емоції і завершуючи позитивною. Можна запропонувати бажаючим побути в скульптурі позитивної емоції.

Обговорення. *Як відбувався процес побудови скульптур? Чи змінювався емоційний стан, коли знаходилися в різних скульптурах? Як впливають позиції тіла на емоції?*

**Техніка впливу на емоційний стан через зміну позицій тіла.** Наше тіло є ніби провідником емоцій. Коли боїмося або хвилюємося, це видно неозброєним оком: тіло стискається, голова втягується в плечі, плечі піднімаються, спина сутулиться. Якщо емоції так впливають на наше тіло, чи можлива зворотна залежність? Так, зміна позицій тіла впливає на емоційний стан. Знання цієї закономірності може допомогти навчитися викликати бажані емоції. Цю техніку, яка дозволяє за секунди змінити внутрішній стан, використовують актори. Встаньте рівенько, зробіть глибокий вдих, розпрямте плечі, підніміть голову, дивіться прямо перед собою... Постійте так декілька секунд, вимовіть щось впевнено, навіть командним тоном.

Завершіть вправу тоді, коли відчуєте упевненість, силу, власну гідність. Запам'ятайте цей стан.

### **Емоційний самоаналіз**

Спокій – це не що інше, як належний порядок в думках.

М. Аврелій

Мета: усвідомлення важливості емоційного самоаналізу для розвитку емоційного інтелекту, ознайомлення з технікою емоційного самоаналізу.

Метод: інтерактивна міні-лекція.

Емоційний самоаналіз – це здатність розрізняти свої емоції і розуміти, які саме події їх викликали. Очевидно, що неможливо управляти емоціями, якщо їх не усвідомлювати, не звертати на них увагу. Постійне спостереження за переживаннями, «емоційною температурою», впливом власних емоцій на оточуючих допомагає налагоджувати і підтримувати продуктивні стосунки.

Як ви переживаєте емоції?

*Як ви сердитесь:* зі злістю, добродушно або ображаєте партнера?

*Як ви скаржитесь:* намагаєтеся знайти співчуття, звинувачуєте когось, нападаєте чи переживаєте при цьому почуття незручності?

*Що робите, коли вимагаєте щось:* заохочуєте партнера, принижуйте, докоряєте або ввічливо просите?

*Як ви робите зауваження:* спокійно, роздратовано, терпляче, нетерпляче, у м'якій чи жорсткій формі, при цьому поважаєте чи ображаєте партнера?

*Як ви реагуєте на критику:* агресивно, роздратовано, з почуттям гумору, із щирою вдячністю?

*Як ви відгукуєтеся про більшість своїх колег:* з почуттям заздрості, образи, невдоволення або доброзичливо?

Техніка емоційного самоаналізу допомагає частково звільнитися від негативних емоцій, визначити проблемне поле і шляхи подальшого самовдосконалення. Ця техніка передбачає пошук відповідей на запитання такого типу: Що зараз відбувається? Що я думаю? Що я відчуваю в цей момент? Що я роблю? Чи адекватні мої емоції цій ситуації? Чому я переживаю саме ці емоції? Які причини? Чого я хочу насправді? Як мені діяти далі?

Одним із результатів емоційного самоаналізу є зменшення інтенсивності негативної емоції. Людина з високим рівнем емоційного інтелекту аналізує причини негативних емоцій, об'єктивно оцінює ситуацію і замість довготривалих переживань мудро реагує на неї.

Ще одна техніка емоційного самоаналізу (Д. Рейнуотер). Два простих запитання мають чарівну силу, можуть допомогти розібратися в собі і здійснити позитивні зміни. Перше магічне запитання: *що відбувається зі мною в цей момент?* А саме: Що я зараз роблю? Що я почуваю? Про що я думаю? Як я дихаю?

Друге магічне запитання: *що б мені хотілося в наступний момент?* Чи я хочу продовжувати робити, думати, почувати, дихати так само? Може, я хочу щось змінити?

Емоційний самоаналіз уможливилює визначення своїх емоцій до того, як їх висловити; а це дозволяє управляти імпульсами, виражати бажання адекватно ситуації.

### **Цінність емоцій та почуттів**

Мета: формування ставлення до емоцій і почуттів як до життєвих цінностей.

Метод: фасилітація.

Всі наші емоції і почуття є цінними, якими б вони не були, оскільки несуть корисну інформацію про самих себе і про світ. У природі негативні почуття не тривають довго, якщо не надаємо їм сенсу, який примушує страждати.

*Обговорення.* Що є цінним у переживанні позитивних/негативних емоцій?

Коментар. Емоції є природним явищем, не варто їм опиратися, краще мудро використовувати. Реалізована емоція є ресурсом. На її створення організм витратив енергію. Якщо починаєте з нею боротися, витрачаєте залишки енергії на внутрішню боротьбу. Тому все, що потрібно зробити, це скористатися ресурсом емоції за призначенням.

Розвиток емоційного інтелекту – це не контроль над емоціями, а управління ними. Контроль – це завжди протистояння, переважання однієї частини особистості над іншою. Стати цілісною особистістю означає досягти гармонії в думках, емоціях, поведінці, ніби зібрати себе по частинах. Можливо, одна з цілей нашого життя – зібрати свій пазл.

Рефлексія «Ідея»

## **Тема 2. Що робити з емоціями? Емоційна саморегуляція**

### **Заняття 3. Конструктивне управління емоціями**

#### **Заборона на емоції**

*Навчися жити серцем і дивитись очима любові –  
тоді станеш господарем своїх емоцій*

Мета: усвідомлення відповідальності за власні почуття, формування готовності учнів до управління емоційними реакціями.

Метод: тематична вправа.

Опис. У центр кола виходить один доброволець. За допомогою хусток, шарфів «заблокуйте» йому послідовно всі канали сприйняття та передання інформації:

рот – щоб не сварився і не кричав (зав'язати хусточкою);

очі – щоб не бачили нічого недостойного, не виказували ненависть, гнів невдоволення, щоб не плакали (пов'язати хусточкою очі);

вуха – щоб не чули нічого зайвого (затулити шарфом вуха);

ноги – щоб не ходили в погані компанії (перев'язати хусточкою ноги);

душу – щоб не страждала (пов'язати шарф на тулуб в ділянці серця)

Після завершення процедури запитайте учасників: «*На що спроможна така людина? Спостерігати, бачити прекрасне? Творити, обіймати, висловлювати радість? Співчувати, радіти, довіряти?*»

Поступово звільняючи учня, супроводжуємо дії оптимістичними висловлюваннями. Наприклад, «розв'яжемо очі, щоб ви могли бачити прекрасне і насолоджуватися ним», тощо.

Обговорення. Спочатку запитуємо добровольця: *«Як ти себе відчуваєш? Що відчував впродовж виконання вправи?»* Потім переходимо до обговорення всією групою. *«Що робити з негативними емоціями? Що нас очікує, коли стримуємо емоції, тобто забороняємо собі їх виразити?»* (Невказані емоції породжують страх і руйнують душу). *«Якщо пригнічувати емоції недоцільно, тоді як бути?»* (Емоції варто висловлювати і робити це в коректній формі).

### **Конструктивне управління емоціями**

Конструктивно управляти емоціями не означає їх «гасити» або «тримати під контролем». Насправді це:

- зафіксувати емоцію (подумки назвати її). Важливо точно знати, що відчуваєте – гнів, розчарування, сум, страх, ...;
- взяти відповідальність за свою емоційну реакцію. Переживати конкретну емоцію – це власний вибір. Ніхто інший не може примусити вас переживати в такий спосіб, як ви це робите. Воля кожного промовити щось на вашу адресу, а ваша воля – прийняти це чи не прийняти. Ми не можемо контролювати реакції інших людей, лише власні реакції нам підвладні.
- зрозуміти причини виникнення емоції. Емоційний самоаналіз та усвідомлення проблеми зменшують інтенсивність емоції - це психологічна закономірність;
- обрати емоційну реакцію адекватну ситуації (уміння гнучко реагувати в процесі спілкування);
- і лише при необхідності – стримати «емоційну бурю», погасити агресію.

Для того, щоб керувати власними емоціями, потрібно вміти робити з ними кілька речей: усвідомлювати, управляти інтенсивністю, викликати ту або іншу емоцію, виражати, реагувати.

*Усвідомлення емоції.* Перший і найбільш важливий крок в управлінні емоціями – навчитися їх усвідомлювати та подумки називати.

*Управління інтенсивністю емоцій,* передусім, уміння приглушувати досить сильні емоції. Кожна з емоцій має спектр інтенсивності. Наприклад, низький рівень інтенсивності страху – передчуття, тривога, а високий – паніка і жах.

*Виклик бажаної емоції* полягає в умінні наснажувати себе, мотивувати.

*Зовнішнє вираження емоцій:* вербальне (вербалізація емоцій) і невербальне (експресія). Емоції несуть у собі енергію. Ця енергія вимагає прояву на вербальному і невербальному рівнях. Коли розпізнаємо і називаємо емоцію, - певною мірою управляємо нею, емоційним процесом (К. Ізард).

*Реагування.* Емоції – це повідомлення, сигнали. Перед тим, як емоційно реагувати на щось, варто зупинитися і зрозуміти, що відбувається. Як бурхливе висловлення емоцій, так і їх пригнічення або уникнення («позиція

страуса») через прагнення виглядати соціально схвалюваним (робити вигляд, що «усе гаразд») є малоефективними.

Отже, управління емоціями – це вміння людини вибрати серед широкого спектру можливих у конкретний момент емоційних реакцій таку, яка допоможе ефективно працювати і взаємодіяти з людьми.

### **Техніка метафоричного висловлення**

Людина страждає не стільки від того, що відбувається, скільки від того, як вона це сприймає.

М. Монтень.

Мета: збагачення знань учасників про емоційну сферу; розвиток емоційного самовираження за допомогою образів.

Метод: тематична вправа.

Опис. Учасникам пропонується написати асоціації до словника емоцій і зачитати їх. Можна ставити уточнюючі запитання. Наприклад, гнів – шторм на морі; піднесення – повітряна кулька; страх – заєць тощо.

Техніка метафоричного висловлення почуттів. Емоції і почуття важливо висловлювати. І в цьому можуть допомагати образи, які виникають. Застосування метафор, порівнянь, гумору допомагає пом'якшити гостроту комунікативної ситуації. Давайте пригадаємо фрази, за допомогою яких люди описують свій внутрішній стан, і скажемо їх за бажанням («Я відчуваю...на сьомому небі, не в своїй тарілці» тощо).

Коментар. Вербалізація почуттів виконує подвійну роль: з одного боку, інформує партнера про почуття, а з іншого – допомагає регулювати власний емоційний стан. Негативне почуття втрачає свою інтенсивність і владу над людиною, якщо про нього розповісти.

### **Заняття 4. Вербалізація емоцій і почуттів**

*У душі є щось дуже глибоко заховане;  
воно звільнюється, коли його вимовити*

*Сенека*

Мета: ознайомлення з техніками вербалізації власних почуттів і партнера, набуття навичок адекватного і толерантного вираження емоційного стану.

Метод: тематична вправа

Техніка «Я-висловлювання» використовується для власних почуттів.

Уміння конструктивно і відверто повідомити співрозмовнику про свої переживання, бажання, потреби є важливою складовою емоційного інтелекту. «Я-висловлювання» повідомляє іншій людині про ставлення до того, що відбувається, без звинувачень та вимог щось змінити. Ця техніка передбачає опис почуттів, конкретної поведінки, яка їх викликала, та інформацію про вирішення ситуації.

Схема «Я-висловлювання»:

Я відчуваю... (емоція);

коли... (поведінка);

і я хочу . (бажаний результат).

«Я відчуваю...» – опис власних емоцій і почуттів, викликаних конкретною подією. Люди можуть не зрозуміти, що саме в їхніх вчинках образило вас, якщо їм про це не повідомите.

«Коли...» – короткий та об'єктивний опис поведінки, яка викликала емоцію. Це може навіть допомогти іншій людині побачити свої дії під іншим кутом зору. Можливо, вона навіть не підозрювала, що її вчинки так вплинули на вас. Той, хто вас образив, може і не пам'ятати цього. Образу пам'ятає людина, яка її зачала.

«Я хочу...», «Мені хотілося б...» – повідомлення очікувань стосовно поведінки у майбутньому, бажаного результату.

Ця проста формула дає людині можливість відчувати себе відповідальною за думки й почуття, а значить – емоційно зрілою. Зазвичай, достатньо важко використовувати «Я-висловлювання» тоді, коли переповнені негативними емоціями. Водночас, вміння зрозуміти емоцію, назвати її «по імені» і виразити не криком, а спокійно, характеризують впевнену в собі людину.

### **Техніка вербалізації почуттів партнера.**

Перевірка власних вражень про те, як себе почувають інші, є важливим комунікативним умінням. Перед тим, як реагувати на емоції співрозмовника, варто переконатися у тому, що ви правильно їх розумієте. Найкраще це зробити в такій послідовності:

1. Опишіть те, що думаєте про почуття іншої людини під час розмови. «Мені здається, що...». При цьому утримуйтеся від оцінки, схвалення чи несхвалення переживань співрозмовника.

2. Уточніть правильність розуміння. «Чи не так?», «Чи правильно я вас розумію?».

Для повідомлення про емоційний стан співрозмовника більш ефективна непряма вербалізація, наприклад: «Так, це дуже прикро.», «Здається, почута інформація вас здивувала.», «Я згоден, що такий поворот справи може викликати неприємні відчуття». Спілкування на рівні почуттів дозволяє весь час бути в контакті з іншою людиною.

### **Практична вправа**

Мета: навчитися застосовувати комунікативну техніку «Я - повідомлення» при висловленні своїх бажань.

Метод: практичні вправа.

Опис. Запропонуйте учасникам перетворити запропоновані «Я-повідомлення» в «Ти-висловлювання», записуючи результати у праву колонку таблиці.

«Ти-повідомлення»	«Я-
Ти завжди мене перериваєш	
Ти завжди спізнюєшся	
Ти постійно залишаєш папери на моєму столі	



Ти постійно займаєш робочий телефон для вирішення особистих питань	
Ти завжди на мене кричиш	
Ти завжди повідомляєш про зміни в останню хвилину	
Ти ніколи не виконуєш свої обов'язки, я мушу все робити замість тебе	

Обговорення.

*Які переваги і недоліки застосування «Я-висловлювань»?*

*Як використання «Я-повідомлень» може допомогти у саморегуляції емоцій?*

### **Вербалізація негативної емоції (на прикладі злості)**

Мета: закріплення навичок вербалізації емоцій та почуттів, інтеграція досвіду шляхом використання опрацьованих технік у рольовій грі.

Метод: рольова гра, «акваріум».

Опис.

Старшокласників об'єднано у малі групи по три особи. Кожен з учасників має зіграти три ролі – особа, яка висловлює негативну емоцію; особа, яка сприймає негативну емоцію і реагує, спостерігач. При чому, співрозмовникам потрібно робити все неправильно, неконструктивно. Завдання спостерігача полягає у тому, щоб записувати побачені помилки. Кожна фаза рольової гри триває до 5 хв. Обговорення у малих групах, потім у великому колі.

Тепер кожна команда продемонструє іншу ситуацію, в якій все зроблено правильно. Замість звинувачень та дорікань потрібно говорити про свої почуття. Презентація команд відбувається за методом «акваріума».

Обговорення. Після кожної «неправильної сценки» учнів запитують: «Що було неправильно?». Після кожної правильної: «Чи справді усе було зроблено правильно?». Учасникам допомагають, підказують правильні слова і дії та сприяють тому, щоб вони виявилися максимально ефективними в «правильних діях». Можна перервати сценку, оголосивши: «Дубль два» і почати знову, щоб покращити результати учасників.

*І варіант.* Кожному учаснику пропонується вибрати картку, на якій записана назва емоції, та показати її за допомогою невербальних засобів. Для виконання цієї вправи можна скористатися словником емоцій, запропонувавши добровольцям самим вибрати слово-почуття (не говорячи нікому, яке саме) і показати його. Завдання групи у тому, щоб вгадати, який емоційний стан демонструється.

Кожного разу після того, як стан названий, потрібно запитати у спостерігачів, за якими ознаками вони його визначили. Це дає можливість сформуванню «банк» невербальних проявів емоцій та використовувати його у майбутньому. Сором'язливим учасникам можна запропонувати показати емоцію, сидячи на стільці спиною до усіх.

*II варіант.* Можна підготувати набір карток, на яких відзначені емоції і частини тіла, за допомогою яких ці емоції потрібно виразити, наприклад: сум – обличчя, радість – губи, гордість – спина, страх – ноги, смуток – руки та ін.

*Обговорення.* Які емоції найлегше розпізнати за невербальними виявами? Чому деякі люди стримані у демонструванні своїх емоцій? Якщо двоє посварилися, а лише один із них виглядає сердитим, чи означає це, що другий не сердиться?

### **Заняття 5. Невербальна мова емоцій**

*Немає нічого усередині, все, що всередині, - зовні.*

*Гете*

Мета: розвиток умінь передавати, сприймати, інтерпретувати невербальну інформацію в процесі спілкування; розширення експресивного репертуару учасників.

Метод: тематична вправа.

Ресурси: набір карток.

Вираження емоцій відбувається на вербальному й невербальному рівнях. Іноді можна почути: «Я не знаю, як передати це словами». Мається на увазі, що почуття настільки глибокі або складні, що для них важко підібрати слова і легше передати невербальною мовою.

*I варіант.* Можна підготувати набір карток, на яких відзначені емоції і частини тіла, за допомогою яких ці емоції потрібно виразити, наприклад: сум – обличчя, радість – губи, гордість – спина, страх – ноги, смуток – руки та ін.

*II варіант.* Цікавим є ще один варіант цієї вправи, коли учасники витягують по дві картки, на одній з них – емоція, на другій – експресивна частина тіла, за допомогою якої її потрібно показати.

*Обговорення.* Які емоції найлегше розпізнати за невербальними виявами?

*Чому деякі люди стримані у демонструванні своїх емоцій? Якщо двоє посварилися, а лише один із них виглядає сердитим, чи означає це, що другий не сердиться?*

Коментар. Кожне душевне переживання пов'язане з тілесним рухом. Щойно ми розпізнавали емоційні стани інших учасників, спостерігаючи за їхньою невербальною поведінкою. Ви побачили, що одне почуття можна виразити кількома різними невербальними засобами. Відсутність зовнішнього прояву емоцій не означає, що людина їх не переживає, вона може приховувати їх, заганяти всередину. Деколи стримування демонстрації свого переживання допомагає легше перенести біль або інші неприємні емоції. Експресія позитивних емоцій покращує спілкування і продуктивність діяльності.

### **Передай гримасу по колу**

*Якщо щось не виходить - спробуй ще раз! П. Коельо*

Мета: використання міміки для вираження емоційного стану, енергетизація групи.

Метод: тематична руханка.

Опис. Ведучий просить учасників почергово по ланцюжку передати вираз обличчя. Дякує учасникам за творчу роботу.

Коментар. Вираз обличчя, очей – дзеркало емоційного стану. Кожен рух думки відбивається на обличчі. Вираз емоцій на обличчі триває від півсекунди до чотирьох, рідко виходить за ці межі. Тривалість вираження емоції здебільшого залежить від її сили.

### **Усмішка Будди**

*Дійте, зберігаючи на губах усмішку, а усередині – відчуття власної сили і можливостей.*

Техніка впливу на емоційний стан за допомогою усмішки. «Усмішка Будди» є простою, приємною та ефективною технікою для вироблення стабільного позитивного емоційного фону. Можемо поліпшувати настрій, навчившись розслабляти обличчя, додаючи йому виразу щасливого спокою або радості.

Повністю розслабте м'язи обличчя, уявляючи, що вони наливаються теплом, стають важкими. Потрібно зосередитись на куточках губ, відчуваючи лише їх, уявити (не докладаючи м'язових зусиль), ніби губи починають злегка розтягуватися в сторони, утворюючи ледь помітну усмішку. Цей вираз обличчя називають «подихом вітерця радості», коли лише народжується усмішка, а мімічні м'язи рефлекторно викликають легке відчуття блаженства і спокою усередині. Важливо запам'ятати цей емоційний стан, викликаний «усмішкою Будди», і повертатися до нього для створення позитивного настрою, а також коли схвильовані, напружені та скуті. Роблячи вираз обличчя, який відповідає певній емоції, зазвичай починаємо переживати цю емоцію.

### **Вираження емоцій у мовній інтонації**

*Найголовніше у спілкуванні -  
почути те, що не було сказано.*

*Дракер*

Мета: розвиток умінь передавати, сприймати, інтерпретувати невербальну інформацію в процесі спілкування; розширення експресивного репертуару учасників.

Метод: практичні вправи.

Опис. I. Учасникам пропонується поекспериментувати: по колу вимовити ту саму фразу чи слово з різною інтонацією та швидкістю, наприклад: «Алло», «Скільки можна тебе чекати?», «Сьогодні сонячний день», «Молодець». Можна запропонувати такі варіанти висловлення фрази: із задоволенням, радістю, гордістю, роздратуванням, злістю, захопленням, натхненням, сумом, страхом, байдужо, напористо, впевнено, оптимістично, песимістично, грайливо, сумніваючись, з почуттям вини, ніби ви втомлені, закохані, швидко – повільно, монотонно – енергійно, з паузами і без них.

II. Кожен учасник отримує картку, на якій написана одна з фраз:

Радий вас бачити! Спасибі за роботу. Приходьте завтра. Я в захопленні. Спасибі, мені дуже приємна ваша увага. Було приємно з вами поспілкуватися. Дякую за комплімент. Дуже вам вдячний. Ціную вашу наполегливість. Мені це дуже подобається.

Завдання в тому, щоб сказати одну і ту саму фразу, надаючи їй спочатку прямий, потім протилежний зміст за допомогою інтонації.

Обговорення.

*Які емоції легше/важче передавати інтонацією голосу? Які емоції легше/важче розпізнати за інтонацією голосу? В яких випадках довіряємо невербальним засобам спілкування, а лише потім - змісту слів?*

### **Заняття 6. Відновлення емоційної рівноваги**

#### **Техніка відновлення емоційної рівноваги за допомогою образів.**

Нервова система потребує час від часу відпочинку, відновлення енергії, досягнення емоційної рівноваги.

У цій техніці використовується закономірність: уява, образи впливають на емоційний стан. Ведучий пропонує учасникам назвати образи, які асоціюються у них зі спокоєм, рівновагою, записує на фліпчарті. Наприклад, глибини океану, які завжди нерухомі й спокійні навіть у найсильніший шторм на поверхні. Сформуйте цей образ у своїй уяві, відчуйте, як вас наповнює його енергія й потужність. Зафіксуйте це відчуття і повертайтеся до нього при потребі.

#### **Техніка «Зроби крок назад. Подивись на ситуацію з іншого боку»**

Суттєве послаблення внутрішнього напруження досягається якщо «вийти із ситуації» - зробити крок назад саме тоді, коли переживаєте емоцію.

1. У напруженій ситуації взаємодії, в той момент, коли почали переживати емоцію, скажіть собі «Стоп» та зробіть крок назад подумки або фізично (краще зробити справжній маленький крок назад). Зробити крок назад – означає віддалитися на деяку відстань від того, чим ви в даний момент зайняті, і відокремитися від можливих неконструктивних дій, емоцій і міркувань. Відступити, щоб зібратися з думками.
2. Перед ухваленням рішення щодо подальших дій, запитайте себе:

Чи хочу я чинити під впливом емоції або зроблю самостійний вибір наступних дій? Чи хочу я, щоб гнів охопив мене і керував мною, або я буду просто за ним спостерігати? Які можливі наслідки поведінки під впливом емоцій? Чого я насправді хочу?

Розглядайте різні варіанти рішення життєвих завдань та вибирайте найкращі.

3. Дайте право емоції бути, просто спостерігайте за нею.
4. Проведіть інтелектуальну оцінку ситуації. Деструктивні емоції часто виникають внаслідок неправильного уявлення ситуації. виправлення помилки в інтелектуальній оцінці ситуації, що склалася, змінює емоції..

**Техніка відтермінування емоційної реакції** «Я буду хвилюватися завтра». Відкладаючи реакцію, людина зберігає душевний спокій і успішно

справлятися з обставинами, незважаючи на війну, пожежу, хвороби, нерозділене кохання.

### **Техніка зменшення інтенсивності негативних емоцій «Мінус - плюс».**

1. Коли переживаєте інтенсивну емоцію, відразу «включіть внутрішнього спостерігача» і зосередьте увагу на тілесних відчуттях, м'язових затисках. Наприклад, кулаки стиснулися, або плечі піднялися, можливо, лікті притиснулися до тулуба тощо.

2. Зробіть ці відчуття ще сильнішими, тобто стисніть кулаки міцніше або підніміть плечі вище, максимально притисніть лікті до тулуба.

3. Зробіть досить різкий видих, розслабтеся, дозвольте розчинитися м'язовим напруженням.

4. Прийміть якусь іншу позу: Радості, Відкритості або Спокою і послушайте своє тіло, відчуйте зміни у внутрішньому стані. Корисно використовувати в таких ситуаціях техніку «Усмішка Будди».

Стираючи м'язовий малюнок негативних емоцій, послаблюєте їх сили. Цю техніку можна застосовувати для зменшення інтенсивності емоцій у відповідальних ситуаціях, які чекають у майбутньому (іспит, ділова зустріч, співбесіда тощо). «Стирайте мінус - малюйте плюс» задалегідь.

Техніка вивільнення сильних емоцій через рухи.

Перед тим, як ознайомити з технікою, можна запропонувати учасникам вправу «Диригент», яка дозволяє відчувати можливості емоційного звільнення через рухи.

Учасникам пропонується стати у коло, спинами до центру та пригадати емоцію, від якої хотіли б звільнитися. Із закритими очима під швидку музику учасники роблять достатньо інтенсивні та різкі рухи, ніби диригуючи, при цьому намагаються звільнитися від непотрібної емоції.

**Техніка роботи з емоціями «7 - П»** використовується для формування психологічної готовності до емоційно розумної поведінки в стресових ситуаціях. Кожний крок супроводжується жестом, що допомагає краще засвоїти цю техніку.

1. Піймай, схопи емоцію (наприклад, злість). *Жест*: двома руками щось вхопити. *Зміст*: фіксація наявності переживання, розпізнання емоції.

2. Продихати негативну емоцію. *Жест*: руки на животі. *Зміст*: глибоке дихання має заспокійливий вплив.

3. Попий водички. *Зміст*: прохолодна вода допомагає прийти до тями.

4. Потягнутися, розтягнутися. *Рухові дії*: потягнутися до гори, у сторони, окремо витягнути ноги, руки. *Зміст*: потягування, розтягування зменшує м'язову напругу, послаблює емоцію.

5. Подумай, проаналізуй! *Жест*: руки покласти на маківку голови. Подумки дати відповіді на запитання: «Що зараз відбувається?», «Звідки моя емоція?», «Що я хочу?», «Як вчиню наступного разу в аналогічній ситуації?».

6. Поклади у серце позитив, наповни його іншою емоцією. Подумайте, яку емоцію ви хотіли б переживати та наповніть нею серце. *Жест*: руки до

серця. Зміст: природа не любить порожнечі, тому звільнене від негативної емоції місце краще заповнити позитивом.

7.Подякуй! Разом скласти долоні й подякувати долі за можливість здобувати цінний досвід. *Зміст:* формування позитивного мислення, уміння бути вдячними.

### **Тема 3. Психофізіологічна саморегуляція емоцій**

#### **Заняття 7. Гармонізація емоцій.**

##### **Дихальна саморегуляція**

*Дихайте глибше, ви схвильовані.*

*Сакраментальна режисерська репліка*

Мета: освоєння дихальних психотехнік для гармонізації власних емоцій.

Метод: тілесні вправи.

При переході від дихання, властивого для переживання стресу, до дихання, характерного для стану спокою, змінюється емоційний стан людини. Для цього необхідно опанувати такими навичками:

1. Достатньо тривалий час спостерігати за тілесними відчуттями (сенсорне усвідомлення). Стосовно дихання воно включає спостереження за самим процесом дихання, його ритмом, фізіологічними відчуттями. Формування цієї навички потребує тренування.

2. Підтримувати глибоке дихання протягом 15-20 хв. і більше. Формуванню цієї навички необхідно приділити особливу увагу, тому що для багатьох людей характерно верхнє діафрагмальне дихання.

3. Подумки ніби спрямовувати дихання в певну ділянку тіла, синхронізувати дихання із змінами тілесних відчуттів у вибраній ділянці.

Техніки управління диханням. Нижче наведені кілька способів використання дихання для саморегуляції.

*Глибоке дихання* (за участю м'язів живота) – важливий фізіологічний інструмент релаксації.

Згадаймо сакраментальну режисерську репліку: «Дихайте глибше, ви схвильовані». Дзеркалом емоцій є ритм дихання. Часте (грудне) дихання забезпечує високий рівень активності організму, підтримує нервово-психічну напруженість. При повільному і глибокому диханні відбувається природній масаж внутрішніх органів, стабілізується кровообіг у них. Таке дихання сприяє м'язовому розслабленню (релаксації), зниженню збудливості нервових центрів та психоемоційного напруження, звільненню невідредагованих емоцій.

Сядьте зручно. Розслабтесь і заплющити очі. Розслабте м'язи тіла і сконцентруйте на власному диханні. Почніть дихати так, щоб грудна клітка практично не брала участі у цьому процесі. Для контролю покладіть долоню лівої руки на грудну клітку, а правої – на живіт. Дихайте так, щоб права долоня піднімалася і опускалася при вдиху/видиху, ліва ж залишалася нерухомою.

Глибоке дихання є ефективним способом звільнення від тривоги. На тілесному рівні тривога означає нестачу повітря. Тому найкращий спосіб впоратися з тривогою – прийняти її як частину життя, дозволити існувати і дихати... Будь-яку емоцію можна «продихати». Деколи достатньо просто зробити глибокий вдих і видих (під час якого відпустити переживання), потягнутися і позіхнути, щоб повернутися у нормальний стан.

Руки, схрещені на грудях, обмежують можливість глибокого дихання, яке є необхідною умовою для взаємодії з власними почуттями.

*Заспокійливе дихання.* У цій вправі використовується різна психофізіологічна роль вдиху і видиху: вдих – збуджує, мобілізує, підсилює м'язову напругу, супроводжується відчуттям прохолоди; видих – заспокоює, розсіює негативні емоції, допомагає розслабленню м'язів, супроводжується відчуттям тепла.

Сидячи або стоячи розслабте м'язи тіла і зосередьте увагу на диханні.

1. На рахунок 1-2-3-4 робіть повільний глибокий вдих (при цьому живіт випинається вперед, а грудна клітина залишається нерухомою).

2. На наступні чотири рахунки затримайте дихання.

3. Потім робіть плавний видих на рахунок 1-2-3-4-5-6.

4. Знову затримайте дихання перед наступним вдихом на рахунок 1-2-3-4.

Вже через 3-5 хвилин такого дихання помітите, що стали більш спокійними і врівноваженими.

### Десять кроків.

Техніка звільнення від небажаних емоцій

1. *Увійдіть у стан рівноваги* (дихання, м'язова релаксація тощо).
2. *Сконцентруйтеся на проблемній ситуації.* Пригадайте ситуацію, яка викликає неприємні емоції.
3. *Визначте емоцію, яку переживаєте у зв'язку з цією ситуацією, від якої хочете звільнитися.*

Оцініть інтенсивність емоції за 10-бальною шкалою.

Ще раз подумайте, чи насправді хочете відпустити емоцію. Як почуватиметеся, якщо ця емоція зникне. Якщо готові попроситися з емоцією, переходьте до наступних кроків.

4. *Прислухайтесь до фізичних відчуттів у тілі.* Що ви відчуваєте (порожнечу, холод, задерев'яніння, тиск, напругу, спазм, відчуття важкості, серцебиття, змінене дихання тощо) і де (у голові, горлі, грудях, животі, спині, руках, ногах...)? Наприклад, тиск в грудній клітці, спазм у шлунку, клубок у горлі тощо.

5. Які асоціації, образи пов'язані з цими тілесними відчуттями (*камінь, палка, змія, їжак тощо*).

6. *Відокремте ваше «Я» від емоції.* Емоція є лише частиною вас, належить вам, від неї можете звільнитися. Коли відчуєте, що «Я» це «Я», а емоції – це лише емоції, якими ваше «Я» може управляти, тоді з'явиться можливість відпустити їх.

7. *Відпустіть емоцію на свободу.* Просто відпустіть. Виберіть найбільш

прийнятний для себе спосіб.

(А) Продихайте емоцію, спостерігаючи за образом. Уявляйте собі, ніби з потоком дихання на видиху образ поступово покидає вас, ваше тіло. Або трансформуйте образ з негативного в позитивний: міняйте форму (закругляйте гострі кути, згладжуйте виступи), забарвлення (агресивні кольори перефарбуйте в спокійні, створюйте гармонійну колірну гамму), робіть його легким, теплим, приємним на дотик, таким, що приносить вам задоволення. Поверніть змінений вами образ в себе і розчиніть його в глибинах свого організму. Відчуйте, як змінилися ваші переживання.

Б) Починайте переживати свої емоції. Нехай вони заповнять ваше тіло і розум. Якщо це горе, можете заплакати, гнів – відчуйте, як «закипає кров», змінюється дихання і напружується тіло. Переживіть свої почуття та емоції. Переживайте і спостерігайте. Будьте в контактi з диханням. Відчуйте, як змінюються ваші переживання.

А) Висловіть емоцію в русі (наприклад, протанцюйте її під музику).

Г) Висловіть емоцію мовою малюнку або в іншій творчій діяльності.

8. *Перевірте результат.* Критерій, ознака звільнення від емоції: фізичне й емоційне полегшення. Ви можете відчутти, ніби тягар впав з плечей; раптову хвилю холоду по тілі; чи стало смішно. Така реакція означає, що накопичена емоційна енергія звільнилася.

9. *Виміряйте знову інтенсивність емоції* за 10-бальною шкалою. Повторюйте техніку до тих пір, поки інтенсивність не зменшиться до найменшої цифри.

10. *Похваліть себе.* Скажіть щось таке: «Я це зробив/ла», «Я – молодець».

### **Постава**

Мета: опанування прийомами фізичної релаксації.

Метод: тілесна вправа (за системою Ф. Александера).

Пригнічені емоції сковують і спотворюють тіло, поставу, ходу. Неусвідомлені, невиражені емоції ховаються в м'язах і пригноблюють людину. Особливо це стосується спини і шиї. Від того, як тримаємо голову, залежить робота всього організму. Шия з'єднує два головних нервових центри: спинний і головний мозок. У людини, яка неправильно «несе» голову, порушується обмін речовин головного мозку. Американський актор Ф. Александер розробив систему м'язових тренувань. Основою правильної постави є звільнення від шийних зажимів. Правильна постава – це правильне взаємне розташування всіх органів, правильна робота хребта.

*Станьте прямо, руки вільно висять вздовж тулуба.*

*Уявіть, що до вашої голови прикріплена ниточка, за яку вас тягнуть догори.*

*Повільно витягуйте шию.*

*Потім починайте витягувати хребет.*

*Коли відчуєте, що хребет випрямився, станьте на носочки.*

### **Усвідомлене самонавіювання**

Мета: освоєння технік самонавіювання для впливу на психофізіологічні функції організму.



Метод: практична вправа.

*Самонавіювання* – це психічний вплив людини на себе за допомогою слова, що змінює її психофізичний стан. Ефективність самонавіювання залежить від здатності людини концентруватися на предметі навіювання та навичок саморозслаблення.

*Самонакази*. Це короткі, уривчасті розпорядження собі в моменти, коли відчуваєте труднощі зі самоорганізацією поведінки. Самонакази типу «Розмовляти спокійно!», «Мовчати» допомагають стримувати емоції, поводитися гідно, дотримуватись етичних вимог.

Формулювання позитивних тверджень.

1. Спершу подумайте, як би вам хотілося себе почувати? Опишіть цей позитивний стан. Наприклад, «мир, спокій, радість, гармонія».
2. Придумайте власні позитивні налаштування, наприклад: «Я відчуваю спокій, радість і гармонію». Складайте твердження у теперішньому часі, ніби вже знаходитесь у цьому стані.

Повторюйте твердження. Навіть уявне багаторазове повторення цих нескладних тверджень переносить вас у простір радості. Окрім того, занурення в позитив оздоровлює і відновлює організм. Формулювання позитивних тверджень.

*Самозаохочення*. Важливо практикувати самозаохочення, не очікуючи позитивної оцінки з боку інших. У випадку навіть незначних успіхів доцільно підбадьорювати себе, подумки кажучи: «Молодець!», «Чудово вийшло!».

Домашнє завдання: практикувати запропоновані техніки.

## **Тема 4. Життєва позиція. Світоглядна саморегуляція**

### **Заняття 8. Переконавання щодо себе**

#### **Ставлення до себе**

Неможливо змінити світ, але можна змінити себе.

Японська мудрість

Мета: дослідження взаємозв'язку думок стосовно себе і виникаючих емоцій.

Метод: фасилітація.

Людина як соціальна істота, взаємодіючи з іншими, займає певну життєву позицію. *Життєва позиція* – це сукупність переконань стосовно себе та інших людей. У кожної людини є свій «Я – образ», тобто уявлення про себе: «Я – поганий» або «Я – хороший», «Мене супроводжує вдача» або «Я – невдаха» тощо. «Я – образ» людини визначає і підтримує її самооцінку: завищену, занижену чи адекватну, яка проявляється в поведінці. Самооцінка ґрунтується на почутті згоди з собою.

*Ознаки низької самооцінки*: відчуття провини із приводу і без нього; схильність виправдовуватися; звичка думати про себе як про безнадійну людину, у якої все не так; схильність часто згадувати життєві невдачі; звичка скаржитися на життя, безпорадність, неможливість щось змінити у своїй

ситуації; сутула спина, схилена голова, сумний вираз обличчя, опущені донизу куточки рота; емоційна скутість у рухах.

Страхи, сумніви, як дзеркало, відображають те, що діється в душі людини, створюючи ілюзію злого, несправедливого світу. Вона насправді починає потрапляти в ситуації, спровоковані власними страхами. Звинувачувати себе з приводу невдач або вважати, що це цілком заслужене покарання за гріхи і недоліки, є неконструктивним. Краще замість цього пошукати способи вирішення проблеми, вчитися на помилках і виправляти їх. Само знищувальні думки і вирази призводять до пригнічення і відчаю. Недооцінка себе суттєво зменшує можливості.

Людина з низькою самооцінкою ніби накопичує досвід неуспіху, помилок, поразок і поступово починає відчувати себе безнадійною, знаходячи аргументи для свого виправдання («Я такий, який є», «Щоб я не робив, це мене не зробить щасливим», «Все одно нічого не вийде, для чого ж напружуватися»). Почуття жалості до себе або синдром «бідний я» переважно виникає від небажання розпоряджатися власним життям, узяти відповідальність за нього.

Проаналізуємо взаємозв'язок між руйнуючими думками, які часто не відповідають реальності, та емоціями. Учасникам пропонувалось назвати думки, які можуть виникати стосовно себе та відповідні їм емоції. Вся інформація записується на фліпчарті для подальшого аналізу.

Орієнтовний їх перелік в узагальнених формулюваннях може бути таким:

Думки стосовно себе	Емоції
Я ні на що не здатний	Відчай, сором, печаль, пригнічення
Я у всьому винен	Розчарування, провина
Я негідний цього	Невпевненість, приниження, страх успіху
Я повинен був вчинити інакше	Розчарування, зніяковіння, провина

Інший варіант, коли людина позитивної думки про себе, вірить у свої можливості, а на неприємності відповідає: «На все воля Божа», «Все до кращого» тощо. Така позиція допомагає адекватному реагуванню на невдачі, формує позитивне світосприйняття. Упевненість – це віра в себе або в те, до чого прагнемо, характерна для людей з адекватною самооцінкою. Упевненість - це віра без доказів. Коли є віра, докази приходять самі. Впевнені люди випромінюють потужну енергію, яка знаходить вияв у погляді, поставі, жестах, ході. Вони розслаблені фізично і психологічно, оскільки не бачать для себе загрози з боку оточення.

Віра у власні можливості вирощується поступово. Важко прощатися зі звиклими схемами поведінки. Якщо боятися втрат, вчепившись за старе, тоді не лишається місця для нового. Вміння попроситися і відпустити непотрібне збільшує шанси зустріти щось приємне, радісне і цікаве.

Якщо ви вірите, що можете змінитися, тоді змінитесь (А. Еліс). Все спочатку формується в душі, лише потім проявляється в житті.

*Обговорення.* Що робити, щоб почати позитивно ставитися до себе?

### Переваги і недоліки. Самоповага

Усі люди мають переваги і недоліки.  
Набагато більше достоїнства є в тому,  
аби уміти подолати недоліки, ніж у  
тому, щоб не мати їх.

П. Буаст

Мета: формування адекватного ставлення до власних переваг і недоліків, толерантності стосовно інших людей.

Метод: тематичні вправи.

Вправа 1. Розглянемо «образ самого себе». Запропонуйте учасникам скласти два списки: «Мої достоїнства, переваги» у лівій колонці; «Недоліки, погані звички» – у правій.

Мої переваги	Мої недоліки

Після виконання вправи, учасники рахують по кількості – переваги і недоліки. Ведучий пропонує урівноважити списки, дописавши якості, яких менше.

*Обговорення.* Що було легше/важче визначити: переваги чи недоліки?

*Який список довший за інший?*

*Що робити з негативними якостями? Як до них ставитися?*

Коментар. Обидва списки – цінні джерела самопізнання. Якщо кількість недоліків значно перевищує кількість переваг, це свідчить про недооцінку власних здібностей. Якщо список переваг вийшов довшим, можливо, людина себе переоцінює.

Важливо усвідомлювати свої переваги і недоліки. Розуміння сильних сторін додає впевненості, почуття самоповаги. Самоповага – це здатність цінувати свої позитивні якості, приймати негативні сторони, при цьому думати про себе переважно позитивно. Якщо ви собі подобаетесь, тоді подобаетесь й іншим; поважаєте себе, тоді і вас поважатимуть; зневажаєте себе, тоді, не виключено, що й інші почнуть вас зневажати.

Самоповага не тотожна сліпому самовдоволенню. Надмірна і нерозбірлива похвала може привести її до гіркого розчарування у майбутньому: світ не буде схвалювати за успіхи, яких вона не заробила. Самоповага будується поступово, крок за кроком, коли у людини з'являється виправдана гордість і визнання за реальні досягнення.

Прийняття себе з усіма перевагами і недоліками, почуттями та емоціями вивільняє велику кількість життєвої енергії. Вислів «прийняття себе» часто асоціюється з покірністю долі та принципом «прийми те, що є, і будь цим задоволений». Це не так. Щоб прийняти себе, достатньо просто любити себе таким, яким є, встановити контакт з любов'ю, яка вже закладена в кожному з нас.

Якщо людина щось на приймає в собі, не дає права на існування, це означає, що вона відкидає якийсь аспект своєї особистості. Це послаблює і руйнує фізіологічний і енергетичний стрижень, завдяки якому існуємо, втрачається відчуття об'єктивності та інтуїції. З'являються внутрішня тривога, емоційний хаос, труднощі в управлінні емоціями. Щоб уникнути страждань, вдаємося до захисних механізмів: уникнення, заперечення, пригнічення, засудження або критики тощо. «Погані» або «неправильні» емоції намагаємося відкинути замість того, щоб визнати і дати їм право на існування, встановити з ними контакт. Неможливо навчитися управляти емоціями, якщо не приймати їх.

*Вправа 2. Пригадайте людину, яка вам чомусь неприємна. Спробуйте знайти в ній якості, яким могли би повчитися. Запишіть їх.*

*Чи змінилося ваше ставлення до цієї людини?*

*Коментар. Прийняття себе – прийняття інших.* Немає досконалих людей, кожен має свої переваги і недоліки. Прийняття себе або іншого – це позитивне ставлення не лише до сильних своїх якостей чи особливостей іншої людини, а також до недоліків. Адже унікальність кожної людини складається саме з її сильних і слабких сторін, протиріч, сумнівів та внутрішнього пошуку.

Приймати іншу людину – не означає погоджуватися з нею у всьому. Важливо поважати думку іншої людини, не засуджуючи її, навіть тоді, коли її позиція не збігається з вашою і робить прикрість. Бути толерантними означає дозволяти іншій людині залишатися собою у спілкуванні з вами.

Існує закономірність: кожна людина, яку ми внутрішньо відкидаємо, є відображенням того аспекту нашої особистості, який в собі не приймаємо. Зверніть увагу, як часто звинувачуємо людей за те, що нам не подобається в нас самих. Засуджуючи вчинки інших, ніби говоримо: «Я не подобаюся собі, коли таке роблю, тому не можу допустити, щоб подібна поведінка зійшла з рук тобі». Важливо розуміти, що навіть «найжахливіші стосунки у житті» можуть принести користь у вигляді цінного уроку. Ви не в змозі змінити поведінку інших, у вашій владі змінити своє ставлення до них і реакцію на їхню поведінку.

## **Тема 5. Позитивне мислення. Інтелектуальна саморегуляція**

### **Заняття 9. Оптимістичний спосіб життя**

Щастя на боці тих, хто вміє радіти.

Аристотель

Мета: ознайомити учасників з оптимістичним способом життя, прийомами створення та підтримки позитивного налаштування.

Метод: інтерактивна міні-лекція.

Позитивне мислення – це здатність звертати увагу більше на позитивні аспекти життя, ніж на негативні. Ті, які акцентовані на негативні прояви життя, до себе частіше притягують негатив. Ті, які бачать у світі позитивне,

притягують до себе позитив. Подібне притягує подібне. Розгадка цього феномена у тому, що енергія думки впливає на події життя. Думка творить дива. Ми можемо використовувати силу думки значно ефективніше.

Виокремлюють такі різновиди позитивного мислення:

1. Позитивні твердження (афірмації). Це усвідомлені думки, які людина навмисно повторює вголос або подумки для того, щоб замінити вже сформовані переконання ментально позитивними думками, які сприяють досягненню бажаного результату. Правило просте: чим сильніші емоції, тим швидше змінюється переконання.

2. Позитивне налаштування – віра, що все вийде, віра у власні можливості. Ключовими фразами є: «Я зможу», «Я зроблю», «Якщо не я, то хто ж?», «Я довіряю мудрості життя», «Моя ситуація вирішується якнайкраще». Така побудова фраз наближена до сьогодення.

3. Власне позитивне мислення - акцент уваги на позитивних аспектах життя.

Звичка – друга натура. Вислів «Посієш звичку – пожнеш характер» є народною мудрістю. Особливості поведінки, емоційні реакції є переважно результатом сформованих звичок. Піаністові не треба «вирішувати», по якій клавіші ударити, щоб зазвучав потрібний звук, танцюристові не треба «роздумувати», яку ногу куди ставити. Вони діють автоматично. Так само стають звичними наші погляди, емоційні реакції, переконання. Але перш ніж нові звички будуть автоматичними, за ними необхідно невпинно спостерігати та якомога частіше вправлятися. Тому, якщо ви хочете мати звичку до оптимізму, починайте над нею працювати. Сила позитивного мислення зростає у щоденній практиці.

*Рецепт діяти позитивних думок:* помічайте хороше, зосереджуйтеся на позитивних аспектах життя; знаходьте в людях позитивні риси та якості; говоріть про хороше, уникаючи пересудів, пліток, негативних висловлювань.

I. Кожен новий день – це частинка багатства нашого життя. Гарний настрій прикрашає життя і позитивно впливає на здоров'я. Настрій диктується сферою емоцій і почуттів.

Думки, які виникають у пригніченому і радісному станах, істотно різняться. Одним із найпростіших способів підтримки позитивного налаштування є такий: кожен вечір перед сном згадайте, що нового та доброго відбулося за прожитий день, а, прокинувшись вранці, подумайте, що приємного чекає сьогодні.

Зараз подумайте і скажіть, що позитивного відбулося з вами вчора (чи останнім часом).

*Обговорення. Легко чи важко пригадувати позитивні події вчорашнього дня?*

*Позитивні чи негативні події краще запам'ятовуються?*

*Як впливає позитивне налаштування на життя?*

II. Позитивне налаштування зранку. Настрій, з яким людина прокидається уранці, впливає упродовж дня. Починати кожен новий день краще з радістю і готовністю до життєвих випробувань, приємних сюрпризів. Гарний настрій – це тренування. І починати його потрібно зранку. Уранці швидкість обміну

речовин незначна, температура тіла мінімальна, а рівень вмісту глюкози в крові низький. Цей фізичний спад інколи супроводжується почуттям відчаю та безнадійності. Тому наступного разу, коли прокинетесь не в гуморі, заспокойте себе тим, що цей стан зумовлений біологічно, і що вдень ви відчуєте себе краще й оптимістичніше. Так виробляється звичка оптимістично мислити.

Потім зробіть декілька фізичних вправ і усміхніться. Для цієї ситуації підійде усмішка Будди. Цілі, плани, мрії - це сконцентровані думки, в них прихована сила. Тому кожен свій день починайте думками, наповненими впевненістю, радістю та оптимізмом. Будуйте свій день на фундаменті з позитивних думок. Так поступово станете майстром талановитого життя.

### III. Позитивне завершення дня, емоційний аналіз дня

Для утримання сприятливого налаштування необхідно уміти не лише позитивно починати день, а й гідно його завершувати. «Не закривай очей, коли хочеш спати, не проаналізувавши всіх вчинків за минулий день» (Піфагор). Перед сном прогляньте події дня, підведіть підсумки. Що було зроблено, які питання вдалося вирішити. Навіть якщо не вдалося досягти якихось відчутних результатів, умійте радіти малому. Знайдіть у тому, що відбулося, щось позитивне для себе.

Якщо ж якісь завдання дня не вирішили, складіть короткий план дій на завтра. Це створить відчуття завершеності справ і звільнить мозок від напруження. Позбудьтесь неприємних думок, обтяжливих емоцій перед сном, в іншому випадку вони роїтимуться у вашій підсвідомості протягом ночі. Це легко сказати, а не так просто зробити. Думки поводяться дуже довільно, неначе самостійні живі істоти: коли захочуть, тоді й приходять, коли захочуть – йдуть. Пропонуємо техніку «Стоп» (О. Жданов).

Техніка переривання неприємних думок «Стоп» полягає у тому, щоб подумки або навіть вголос вигукнути «Стоп!» при першій появі небажаної думки з одночасним (уявним або реальним) вставанням або тупанням ногою, або ударом по столі, або іншою дією, що демонструє рішучість. Коли чуєте музику, яка вам не подобається, ви просто вимикаєте її або вмикаєте іншу. Так само вчиняйте з негативною думкою.

Звичка мислити позитивно, як і будь-яка інша, вимагає практики і зосередженості, особливо спочатку. Зберігайте та підтримуйте позитивне ставлення до життя, тобто впевненість, віру, активність, оптимізм. З часом позитивне мислення стане для вашого розуму програмою за замовчуванням.

### **Скептики й оптимісти**

Навіть зів'ялий виноград можна перетворити у божественну родзинку.

Мета: формування позитивного мислення, розвиток комунікативної креативності, гнучкості в оцінці будь-якої ситуації, а також зміцнення групової єдності.

Метод: тематична вправа.

Опис. Ведучий об'єднує учасників у дві групи. Першій групі пропонується уявити себе скептиками, песимістами – незалежно від справжньої життєвої позиції. Друга група – оптимісти.

*Завдання групи «Скептики»* полягає у тому, щоб сумно назвати щось, що на їхню думку, є проблемою, негативним фактом (краще починати з відносно нейтральних висловлювань, наприклад: «За вікном дощ...»).

*Завдання групи «Оптимісти»* – змінити емоційний полюс повідомлення, наприклад: «Так, і це створює діловий настрій.» або «Коли йде дощ, це чудово, тому що є можливість ще посидіти й випити гарячої кави після тренінгу». Спілкування можна продовжити в тому ж стилі. Гра продовжується доти, доки є аргументи. Потім учасники міняються ролями. Ті, хто були скептиками, стають оптимістами і навпаки.

*Обговорення. Про що було легше говорити - про добре чи погане?*

*Як себе почували в ролі скептика/оптиміста? Як думки впливають на емоції? Які особливості мислення скептиків/оптимістів помітили?*

*Які висновки для себе зробили?*

Резюме. У більшості ситуацій можна знайти позитивні й, навіть, смішні сторони. Коли зусиллям волі намагаєтесь бачити позитивне у тому, що відбувається, тоді піднімаєте рівень своєї життєстійкості, оптимізму. Якщо фокусуєтесь на негативному в житті, тоді все виглядає суцільною проблемою. Неприємні події, які трапляються в житті людини, і негативні думки про них – лише «млин – зерно»; усе перемелеться на борошно.

### **Заняття 10. Позитивна мова**

Промовляючи негативні настанови, ми ніби програмуємо їх виконавців на негатив (у результаті часто розбивається і розливається). Краще замість «не втрачть ключі» сказати «збережи їх, принеси додому». Негативні образи призводять до негативних результатів. Рекомендується подумки уявити, як буде відбуватися важлива подія, і вимовити сприятливі прогнози. Чим детальніше й ґрунтовніше вдається уявити та описати бажаний результат подій, тим сильніша ймовірність його здійснення.

Доведеться позбутися звички говорити запереченнями, використовуючи частку НЕ. При цьому варто пам'ятати, що для зміни навичок потрібний час: якщо для освоєння нової інформації може вистачити й кількох днів, то зміна звичної емоційної реакції, закріпленої роками, наново потребує кількох місяців.

*Техніка звільнення від часток НЕ* полягає у переформулюванні негативних тверджень у позитивні.

*Крок 1.* Увімкнути внутрішнього спостерігача за думками, емоціями, мовою, словами. Цей «внутрішній спостерігач» повинен бути уважним, неупередженим і об'єктивним.

*Крок 2.* Після кожного твердження з часткою НЕ, вимовити слово «стоп» і зупинитись.

*Крок 3.* Повторити всю фразу в переформульованому варіанті, без частки «не».

Учасникам пропонується у першій колонці таблиці скласти список того, чого б вони не хотіли мати у житті. Потім переформулювати негативні твердження у бажання і записати у другу колонку таблиці. Наприклад:

Не хочу.	Хочу.
Не хочу хворіти	Хочу бути здоровою
Не хочу мати низькооплачувану роботу	хочу знайти високооплачувану роботу

**Обговорення.** Попросіть учасників поділитися враженнями. Запитайте, чи не страх перешкоджає досягненню важливих для людини цілей та отриманню цікавих вражень. Страх має «великі очі». Часом боїмося навіть думати про те, чого хочемо. Краще мислити категоріями бажань, уявляючи яскраво результат, ніж страхів. Думайте про те, чого насправді хочете. При цьому вести боротьбу з негативними думками недоцільно, просто замінійте їх на позитивні, уявляйте сприятливий результат. Це випробувана й ефективна техніка.

**Персоніфікація висловлювань «А я думаю так.** Персоналізація почуттів і думок – це використання висловлювань від першої особи як джерела конкретних думок або почуттів. Такі висловлювання розпочинаються із займенників: я, мій, мене або мені. Фраза «у нашому відділі вважають, що...» є голослівним твердженням, яке ні до чого не зобов'язує. А вислів «я вважаю, що...» змушує замислитися чи варто взагалі говорити. Останнє формулювання передбачає відповідальність за висловлене.

Відповідаємо за власні емоції і почуття. Трапляється, що відповідальність за власні, цілком підконтрольні вчинки і дії, людина приписує зовнішнім чинникам. Наприклад, «Ця людина мене дратує (засмучує)», або «Ця ситуація мене турбує». Сміслова некоректність таких виразів полягає у тому, що ніхто і ніщо не в змозі створити в людині почуття, окрім неї самої. Світ навколо нас просто існує. А почуття – результат сприйняття цього світу.

Людина є господарем своїх почуттів, тільки вона може дозволити їм бути чи не бути. Подібні висловлювання свідчать, що людина не є відповідальною за власні переживання. Здається, ніби у неї немає можливості реагувати інакше, свободи вибору. А почуття непадвладні їй, залежні тільки від зовнішніх обставин і управляються зовнішніми силами. Похідним від слова відповідальність є відповідь за свою реакцію. Бути відповідальними за власні думки, почуття, вчинки - означає керуватися принципом: що б не зробили інші люди, ваша реакція на це виникає у вашій свідомості й організмі та залежить від ставлення до ситуації. Тому правильніше сказати: «Я зараз роздратований (засмучений тощо) у зв'язку з.....



Аналізуючи проблему емоційного саморозкриття, дослідник міжособистісної комунікації Дж. Уоллен рекомендує в процесі спілкування враховувати таку інформацію:

- повідомляти про конкретні дії іншої людини, які викликали у вас ті або інші емоції. Це дозволяє їй зрозуміти, про яку саме поведінку йде мова («Ви перервали мене перш, ніж я висловив свою пропозицію.»);

- висловлювати власні почуття в динаміці, як такі, що безперервно змінюються. При цьому те, що турбує, краще обговорювати відразу, не накопичуючи образи («Мені подобається те, що ви щойно сказали., або «Те, про що ви сказали, викликає у мене протест.»);

- використовувати висловлювання: *конкретні*, а не узагальнюючі (краще сказати: «Ти розкидав мої папери. ніж «Ти ніколи не дивишся за тим, що робиш.»); *уточнюючі*, а не звинувачувальні (краще сказати: «Ти ще не розмовляв з N7. ніж «Чому ти не поговорив з N7.»); інформування замість наказів (краще сказати: «Я ще не висловив думку. замість «Не перебивайте мене.»);

- використовувати уточнюючі репліки, щоб переконатися у правильності розуміння почуттів співрозмовника («Я подумав, що вас не дуже зацікавила моя ідея. Чи я правий?.);

- відмовитися від звинувачувальних повідомлень, які насправді є виразом інших почуттів, наприклад, образи, злості («Ти ніколи не проявляєш уваги.»); приписування небажаних мотивів іншому («Тобі подобається принижувати людей.»); наказів й розпоряджень («Припини сміятися.; «Не кажи занадто багато.») тощо.

Шкідливі слова. Розглянемо деякі ключові слова і фрази та їхній вплив на самосвідомість.

**Повинен, мушу.** Слово «повинен. є одним з демотивуючих («Я повинен, мушу, зобов'язаний., «Інші повинні..). Безглуздо думати, що оточуючі люди повинні допомагати, бути більш уважними, частіше пробачати тощо. Інші не зобов'язані вести себе відповідно до наших очікувань. Тому й виникають розпечені емоції, коли ці нереалістичні бажання не задовольняються.

Краще замість слова «повинен. використовувати слова «можу., «хочу., «віддаю перевагу». Так само є певні відмінності мотиваційного впливу таких мовних структур: «Я не можу, не хочу. Ці слова знеохочують, заморожують здатність діяти, заперечують можливість бути відповідальними.

*Чи є у вас обов'язки, які виконуєте охоче, з особливим задоволенням?*

**Може бути, спробую.** «Може бути, завтра сяду на дієту», «Я спробую написати звіт». Говорячи «може бути», «спробую», уникаємо відповідальності, залишаємо за собою свободу дій, посилаємо у мозок сигнал про те, що у випадку інших пріоритетів, ніякої дії зроблено не буде.

Неможливо досягнути бажаного, якщо ви тільки намагаєтеся спробувати щось зробити. Спроба означає «зробити це лише подумки без реальних дій..

**Завжди і ніколи.** Ще класики кінематографа стверджували: «Ніколи не говори ніколи.. І були праві. Для життя немає такого поняття, як «ніколи.. У ньому все можливо. Тоді навіщо слово, яке обмежує потік життя? Вирази на кшталт «Мені ніколи не щастить., або «Завжди всі мене тільки використовують. викликають відчуття безнадійності та безпорадності.

**Але/і.** Мені це подобається, але... Які відмінності у сприйнятті фраз, коли в середині речення використовуються сполучники *але* або *і*. *Але* заперечує першу частину речення, *і* – об'єднує першу і другу частини речення. Сполучник *але* сприймається з опором з боку слухача. Там, де можливо, замість *але* використовуйте *і* або *водночас*. Єдине, що обмежує можливості у завтрашньому дні, – це ті «але., які ви промовляєте сьогодні (Л. Браун).

### Коридор просвітління

Коли Ви щось втрачаєте, зберігайте урок-досвід з цієї втрати.

Д. Лама

Мета: формування навичок автономної поведінки, розвиток вміння зберігати емоційну незалежність від думок інших.

Метод: тематична вправа.

Опис. Кожному з вас пропонується пройти від однієї стіни до протилежної кілька разів. Інші учасники діляться на дві частини і стоять біля кожної стіни. При цьому коли ви рухаєтеся від однієї стіни до іншої, вас усі вихваляють. Під час зворотнього руху, навпаки, критикують та прогнозують невдачі, говорять неприємні фрази. Нецензурні слова не вживати, говорити рівно і спокійно. Ваше завдання – ходити мовчки від стіни до стіни, не реагуючи на позитивні й негативні реакції учасників, ніяк не відповідати на почуте. Закінчувати рух кожного учасника потрібно на позитивних підкріпленнях.

*Обговорення. Як на вас впливали висловлювання: позитивні, негативні? Які переживання, емоції виникали? Чи легко було мовчати у відповідь? Що допомагало стримуватися, не реагувати, зберігати спокій? Які слова зачіпали найсильніше, який тон? Що нового дізналися про себе?*

Коментар. Корисною життєвою навичкою є уміння легко і внутрішньо вільно реагувати на неприємні слова, насмішки. У відображенні агресивного гумору допомагає уміння розслабити власне тіло, приймати вільні природні пози, здійснювати легкі рухи.

Якщо придивитися до тих, хто комплексує при кепкуваннях, вони знаходяться в неприродно затиснутих або покірних позах, скуті в рухах. Свідоме розслаблення тіла допомагає почуватися природніше і вільніше у ситуаціях, що несуть в собі можливість кепкувань.

І, звичайно ж, культивуйте в собі великодушність і поблажливість до тих, хто намагається вас укусити, це теж дієвий метод психологічного захисту. Якщо відчуваєте себе настільки впевненою людиною, що можете собі дозволити не помічати комарині укуси кепкувань, то це є найхворобливішим для жартівників. Корисно дозволити собі побути в такій ситуації героєм афоризму: «Мужик на пана злився-злився, а пан і не знав».

### Рухаємося до...

Мета: інтеграція отриманого досвіду, визначення орієнтирів самовдосконалення після завершення циклу практичних занять.

Метод: тематична вправа.

Ресурси: картки, на яких написані ознаки людей з низьким рівнем емоційної компетентності (ліва колонка таблиці).

Опис. Ведучий пропонує кожному учаснику вибрати картку, на якій написана ознака емоційно некомпетентної людини. Прочитавши уважно, потрібно назвати щось протилежне, характерне для людей з добре розвинутим емоційним інтелектом, та обґрунтувати думку, використовуючи досвід участі у тренінгу. Взаємопідтримка і доповнення з боку інших учасників заохочується.

Низька емоційна компетентність	Висока емоційна компетентність
Неадекватна самооцінка (занижена, завищена).	Адекватна самооцінка, здорова самокритичність, чесність стосовно своїх достоїнств
Уникнення відповідальності за життя, міжособистісні стосунки, власні емоційні реакції	Відповідальність за життя, міжособистісні стосунки, власні емоційні реакції
Песимістичне мислення, депресивність, пригнічення.	Оптимістичне мислення, життєрадісність, енергійність. Розвинене почуття гумору.
Переважають негативні емоції	Переважають позитивні емоції
У процесі слухання перебивають, звинувачують, командують, читають нотації	Слухають уважно – дотримуються балансу між «говорити самому» і «чути іншого»
Низький самоконтроль поведінки, виплескують негативні емоції	Високий самоконтроль поведінки (вміють чинити опір негайним бажанням виплеснути емоції)
Захисна поведінка (нападають, звинувачують або виправдовуються)	Конструктивно захищають власні психологічні кордони
Ховають своє справжнє обличчя за маскою. Скуті, внутрішньо напружені	Аутентична взаємодія, природність самовираження.
Звинувачують інших, самозвинувачення	Аналізують власні помилки, ставляться з розумінням до помилок інших, вміють пробачати
Приховування, пригнічення емоцій або неконтрольований їх «вибух»	Вербалізації емоцій – тактовне висловлення емоцій та почуттів, розрядка емоцій

Прості правила допомагають бути щасливими:

1. Звільни своє серце від ненависті – пробач.
2. Звільни своє серце від хвилювань – більшість з них не збувається.
3. Живи просто і цінуй те, що маєш.
4. Віддавай більше.
5. Очікуй менше.

Побажання: Унизу аркуша паперу кожний учасник пише своє ім'я. Після цього передає аркуш сусідові ліворуч. Той зверху пише побажання його «власнику», загинає аркуш так, щоб інші не могли бачити написане, і передає наступному учасникові зліва. Це триває доти, доки всі учасники тренінгу не напишуть побажання один одному.

### Додаток В

#### Практична робота щодо відображення у змісті навчально-виховного процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі

#### Додаток В.1.

#### Проект «Ми – українці.

#### Ми – частина загальносвітової спільноти»

Тип проекту: інформаційно-дослідницький, культурологічний, довготривалий

Учасники проекту: учні 10-11-х класів

Автор: Н. І. Ришак, вчитель вищої категорії, вчитель англійської мови, аспірант кафедри педагогіки ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського», м. Одеса

Консультант: І. О. Бартенева, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки ДЗ «ПНПУ імені К.Д. Ушинського», м. Одеса.

#### Аргументація

Рівень готовності учнів до життя в полікультурному суспільстві залежить від знань, умінь та навичок, а також певних якостей особистості, які формуються під час навчально-виховного процесу.

Населення українських земель споконвіку було полікультурним. Але в сучасних умовах активізації міграційних процесів, відкритості кордонів, спрощення подорожей, транскордонних переміщень тощо ця полікультурність набуває нового масштабу і нових горизонтів.

Актуальною у полікультурному середовищі постає проблема спілкування та діалогу культур. Важливість цього питання безперечна, оскільки діалог, як прийнята форма спілкування, орієнтований у майбутнє і передбачає глибокі знання про духовну структуру та інтелектуальну систему суспільства, з яким здійснюється діалог.

Педагоги орієнтуються в своїй діяльності на формування особистості з глобальним мисленням, тобто такої, яка здатна досягнути всієї повноти інтелектуального, культурного, психологічного та соціального розвитку. Для цього створюються технології, які сприяють формуванню усвідомлених

позитивних ціннісних орієнтацій особистості по відношенню до всього культурного спадку своєї країни, виховання поваги до історії інших народів.

Підготовку молоді до життя в полікультурному соціумі оголошено пріоритетним завданням у документах ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, багатьох міжнародних форумів, присвячених актуальним проблемам освіти. Нові педагогічні реалії й пов'язані з ними освітньо – виховні завдання відбито і в Конституції України, державній програмі «Освіта. Україна XXIст.», в законах «Про освіту», «Про загальну середню освіту», в Концепції національної освіти і виховання та в інших нормативно-правових документах та матеріалах.

### Актуальність

Тема нашого проекту актуальна, так як вона пов'язана з вихованням культури спілкування у полікультурному середовищі та полікультурним вихованням.

Уся система ставлення людини до інших людей реалізується у спілкуванні. Спілкуючись, люди можуть обмінюватися думками, досвідом, інтересами, почуттями тощо. У спілкуванні людина формується і самовизначається, виявляє свої індивідуальні особливості. Результат спілкування — налагодження певних стосунків з іншими людьми. Завдяки спілкуванню здійснюється інтеграція людей, виробляються норми поведінки, взаємодії.

Полікультурна освіта та виховання розширює горизонти освітньої діяльності, сприяє формуванню в індивіда поліфонічного сприйняття світу, культивує толерантність як моральний ідеал та норму поведінки. Керуючись принципами такої освіти, педагоги виховують повагу та визнання мов та культур усіх етнічних груп.

Полікультурне виховання – це процес цілеспрямованої соціалізації учнів, що передбачає оволодіння особистістю системою національних і загальнокультурних цінностей, комунікативних і емпатичних вмінь, що дозволяють школяреві здійснювати міжкультурну взаємодію і виявляти розуміння інших культур, а також толерантність стосовно інших носіїв.

Метою полікультурного виховання є формування національної свідомості, розвиток інтеркультурної комунікації особистості, здатності до діалогу, толерантності. Воно передбачає наслідування традицій тих культур, в яких діти живуть, і разом з цим, введення інноваційного поля культурної взаємодії. Це привчає школярів сприймати складні культурні процеси як закономірну еволюцію безлічі людських спільнот, нерозривно пов'язаних між собою. Учні реально стають як носіями культурних традицій, в яких вони виховуються, так і учасниками постійної соціокультурної взаємодії, що розвиває в них толерантність, доброзичливість, сприйняття інших, інтерес до культурних відмінностей.

Проблема, на вирішення якої спрямований проект:

Основними проблемами, на вирішення яких спрямований наш проект, є виховування любові до рідного краю, поваги до свого роду і народу,

виховання толерантного ставлення до культурних цінностей інших людей та виховання у дітей культури спілкування. У доповіді Міжнародної комісії з освіти ЮНЕСКО у 1997 році було проголошено, що виховання повинно сприяти тому, щоб з однієї сторони, людина усвідомила своє коріння і тим самим могла визначити своє місце у сучасному світі, а з іншої – привити їй повагу до інших культур. В документі підкреслюється ця двоєдина задача

Людина, яка здатна подолати стереотипи, що живуть у її свідомості, сформувати в собі бережливе ставлення до «іншого» та його культури, має стати активним учасником міжкультурного діалогу, так як діалог передбачає рівноправне спілкування. Практично всі дослідники загальнолюдські цінності особистості визначають як базові, а ціннісні орієнтації здебільшого, є результатом вибіркового засвоєння особистістю суспільних цінностей, як стимулів власної поведінки.

Реалізація проекту буде відбуватись у позакласній роботі а також під час уроків.

Мета і завдання проекту:

- опрацювати літературні джерела;
- виховувати любов до рідного краю, повагу до свого роду і народу;
- виховувати культуру спілкування дітей;
- збагачувати моральний досвід дітей;
- виховувати толерантне ставлення до культурних цінностей інших людей;
- формувати життєві компетенції особистості;
- розвивати пізнавальний інтерес учнів.

План реалізації проекту

Організаційно – діагностичний етап

Консультація з кандидатом педагогічних наук, доцентом кафедри педагогіки Південноукраїнського Національного Педагогічного Університету ім. К.Д. Ушинського Бартенєвою Іриною Олександрівною з питань виховання національних та загальнолюдських цінностей у старшокласників;

консультації з вчителями літератури, історії та географії;

аналіз літератури та періодичних видань з питань культури спілкування, полікультурного виховання, толерантності,

підготовка до уроку англійської мови на тему «National Identity».

Термін : 1 місяць

Очікувані результати: визначення загальної проблеми та мети дослідження.

Планування та регламентація роботи

- розробка плану роботи над проектом;
- проведення уроку англійської мови на тему «National Identity» («Належність до нації»)
- проведення вхідного анкетування для визначення думки учнів 10-х класів щодо ментальності українців та характеристики України;

- підготовка листа до вчителів деяких шкіл графства Ланкашир з пропозицією розпочати листування між учнями шкіл та очікування відповіді на нього.

Термін: 1 тиждень

Очікувані результати

- визначення напрямків роботи учнів під час проекту;
- ознайомлення з думками учнів за допомогою вхідного анкетування;
- налагодження зв'язків з деякими школами Великої Британії.

#### Пошуковий етап

На цьому етапі здійснюється пошук, аналіз та відбір інформації. Учні готують матеріал для уроку - вікторини, де команди учнів будуть відповідати на запитання про освіту та державний устрій України та Великобританії

Також, під час пошукового етапу нашого проекту учні здійснюють пошук інформації, щоб дати відповідь на запитання чим можемо ми пишатись в Україні. Учні підбирають матеріали для виставки «Ми живемо в Україні і дуже любимо її». Це можуть бути їхні власні фотографії мальовничих куточків України; фото людей, якими може пишатися країна та розповідь про них.

Термін: 1 місяць

Очікувані результати:

- набуття навичок спілкування з однолітками, які є представниками різних культур на якісному рівні; набуття вмінь та навичок дослідника.

#### Діяльність. Підсумковий етап

На цьому етапі проводиться гра-вікторина.

Термін: 2 тижні

Очікувані результати:

- підвищення загальної культури дітей та рівня полікультурного виховання;
- розкриття здібностей учнів.

#### Стислий опис проекту

Наш проект розпочинається під час вивчення на уроках англійської мови теми «Україна у світі».

Першим кроком в реалізації проекту було проведення уроку англійської мови на тему “National identity”(Належність до нації).

#### ПЛАН УРОКУ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В 10-А КЛАСІ «НАЛЕЖНІСТЬ ДО НАЦІЇ»

Тема уроку: Належність до нації

Мета: ознайомити учнів з культурою жителів Великої Британії та їхніми традиціями та цінностями; розвивати навички аудіювання та монологічного мовлення; вивчення нової лексики, пов'язаної з описом країни та характеристики людей; розвивати пізнавальний інтерес учнів;

Обладнання: підручники New Opportunities (upper intermediate), словники, ТЗН.

## Хід уроку

Привітання. Організаційний момент.

Робота над темою уроку:

Ознайомлення з лексикою уроку:

So, you'll get some minutes to work with dictionaries to check the meaning of any new words and then we'll read these words out and check pronunciation. (Учні працюють зі словником, перевіряючи як вимовляються слова та їх значення, потім читають слова по черзі.)

And now put the words below into the correct categories in the Key Words box. (учні працюють самостійно, роз приділяючи слова до категорій «країна» та «люди») Let's check your answers:

*Country: advanced, democratic, liberal, modern, powerful, violent*

*People: animal lovers, emotional, friendly, nature lovers, noisy, outgoing, powerful, violent.*

Опрацювання лексичного матеріалу уроку:

Tell me please, Have you ever been to Britain? (Якщо хтось з учнів був у Великобританії, вони розповідають, що вони бачили та що робили там)

Look at the photos of Britain in your books. Choose eight adjectives or expressions from Key Words box that reflect your view of Britain and the British and tell the class as in the example. (учні працюють індивідуально, готуючись висловити свою точку зору, потім розповідають по черзі, що вони думають. Всі разом звертаємо увагу, чи є схожі точки зору про Велику Британію та британців)

Розвиток навичок аудіювання:

We are going to listen to a radio phone-in programme. You'll have to decide if the statements in ex.3 are true or false. But at first, let's read the Listening Strategies. (Учні читають та обговорюють стратегії, потім читають 10 речень у вправі №3, готуючись прослухати радіо-програму та виконати завдання. Потім слухаємо запис перший раз, перевіряємо, що зрозуміли учні. Слухаємо програму другий раз та перевіряємо всі твердження)

Розвиток навичок монологічного мовлення та письма.

Робота в групах

Let's look back at the words in Exercise 1, think of another country and its people and write four or five sentences about them in groups. When you finish every group will describe their country and other pupils will guess which country is being described.

(Учні в групах записують 4-5 речень для опису будь-якої країни та її жителів, використовуючи лексику уроку з впр.№1. Потім учні кожної групи розповідають про свою країну, а учні інших груп здогадуються, яку країну було описано.)

Підведення підсумків уроку

Пояснення домашнього завдання

Your homework is describe your own country and people from it. Write your description using words you've learnt today.



Наступним етапом нашого проекту було проведення вхідного анкетування для визначення думки учнів 10-х класів щодо України та ментальності українців. В анкеті були використані прикметники з уроку англійської мови на тему “National identity”, а також учні мали можливість доповнити анкету своїми власними думками.

### *Анкета*

Виберіть характеристики, які відображають Вашу думку щодо України та ментальності українців.

(поставте + або v )

Українці –

емоційні

серйозні

законослухняні

консервативні

підозріло ставляться до іноземців

релігійні

дружелюбні

щирі

поважають традиції

цінують сімейні традиції

люблять спілкуватися

націоналісти

відчувають себе українцями

замкнуті

жорстокі

люблять тварин

люблять природу

**Допишіть свої характеристики:**

Україна -

розвинута

така, що розвивається

багатокультурна

багата

добре організована

передова,

прогресивна

могутня

---



---



---

В 10-му класі було проведено відкритий урок-вікторину англійської мови на тему «Ukraine among other countries» («Україна серед інших держав»).

На уроці було застосовано спеціально підготовлені таблиці з номерами запитань, прапори України, США та Великої Британії, проектну дошку для перегляду слайдів.

Учні були розділені на дві команди. Після привітання та організаційного моменту вчитель розпочав урок словами про те, що вивчення іноземних мов допомагає людині краще пізнати свою рідну мову та ознайомив учнів з темою уроку «Україна серед інших держав», продемонструвавши перший слайд. На наступному слайді було записано

завдання уроку – повторити та порівняти інформацію про державну та освітню системи в Україні, Великобританії та США.

Потім вчитель нагадав учням правила гри:

- на спеціально підготовлених таблицях є номери запитань та кількість балів, які можна отримати за кожне запитання;
- кожне запитання стосується трьох країн;
- якщо відповідь не повна, то учні не можуть отримати кількість балів, зазначену в таблиці;
- члени кожної команди мають право вибрати запитання, беручи до уваги, що більшу кількість балів можна отримати за важчі запитання;
- команди по черзі вибирають запитання.

Спочатку учні відповідали на запитання до теми «Державна система»

Запитання до категорії «STATE SYSTEM» ( «Державна система» )

### STATE SYSTEM

<b>The UK</b>	<b>Ukraine</b>	<b>The USA</b>
<b>#1</b>	<b>6</b>	
<b>#2</b>	<b>6</b>	
<b>#3</b>	<b>12</b>	
<b>#4</b>	<b>12</b>	

Для учнів були підготовлені такі запитання:

Запитання № 1. Розкажіть будь-ласка про державний устрій Великобританії, України та США. (Відповідь: До складу Великобританії входять Англія, Шотландія, Уельс та північна Ірландія. Америка складається з 50-ти штатів та 1 федерального району. Україна складається з 24 –х областей та Автономної Республіки Крим)

Якщо учні дають повну відповідь про всі три країни, то отримують 6 балів, якщо ж учасники не знають відповідь про будь-яку країну, сума балів зменшується на 2 бали. Якщо ж вони відповідають про всі три країни, але допускають якісь помилки або неточності то віднімається 1 бал за відповідь про кожну країну.

Запитання № 2. Що символізує прапор кожної країни? (Відповідь: Прапор Великобританії складається з прапорів Шотландії, Англії та Північної Ірландії. На прапорі США 50 зірок символізують 50 штатів Америки, які існують зараз а 13 полос символізують 13 колоній, які повстали проти Британської монархії. Прапор України складається з двох..... Голуба полоса символізує голубе небо, а жовта – пшеничні поля України).

Запитання № 3. Хто голова в кожній державі? Розкажіть про законодавчий орган кожної країни. (Відповідь: Головою Великобританії є

королева. Парламент складається з двох палат: Палати Лордів та Палати Общин. Головою США являється президент. Конгрес складається з Сенату та Палати Представників. Головою України є президент. Законодавчий орган України – Верховна Рада).

Якщо учні дають повну відповідь про всі три країни, то отримують 12 балів, якщо ж учасники не знають відповідь про будь-яку країну, сума балів зменшується на 4 бали. Якщо ж вони відповідають про всі три країни, але допускають якісь помилки або неточності то віднімається 2 бал за відповідь про кожну країну.

Запитання № 4. Для четвертого запитання були підготовлені три слайда (слайди №3,4,5). На слайдах були підібрані портрети відомих людей Великобританії, України та США. Учням потрібно було впізнати цих людей. Вчитель показував кожний слайд 10-15 секунд, даючи учням час записати імена. (Відповідь: На слайді №3 були зображені королева Єлизавета I та сучасна королева Єлизавета II. На слайді №4 були портрети Джоржа Вашингтона (першого президента США) та Баррека Обама (сучасного 44-ого президента) На слайді №4 учні побачили портрети Леоніда Кравчука та Віктора Януковича.)

За повну правильну відповідь на це запитання команда може отримати 12 балів. Якщо ж учні не називають ім'я та прізвище однієї відомої людини знімається 2 бали. Якщо ж вони допускають якісь помилки або неточності то віднімається 1 бал за відповідь. Потім було підраховано кількість балів, отриманих учнями у першому етапі.

На наступному етапі учні відповідали на запитання до теми «Система освіти». В цій категорії кожне запитання також стосується трьох країн  
Запитання до категорії «SYSTEM of EDUCATION» («Система освіти»)

Запитання № 1. Назвіть, будь-ласка в яких з цих трьох країнах освіта є обов'язковою?

(Відповідь: В Україні, Великобританії та США) За повну та правильну відповідь учні мають можливість отримати 3 бали. Якщо ж одна з країн не названа – знімається 1 бал.

Запитання № 2. Скажіть будь-ласка в яких з цих трьох країн 90-93% шкіл є державними школами, в яких не потрібно платити за освіту?

(Відповідь: Україна, Великобританія та США) За повну та правильну відповідь учні мають можливість отримати 3 бали. Якщо ж одна з країн не названа – знімається 1 бал.

Запитання № 3. Скажіть будь-ласка які з цих трьох країн мають державну систему освіти? (Відповідь: Україна, Великобританія та США) За повну та правильну відповідь учні мають можливість отримати 3 бали. Якщо ж одна з країн не названа – знімається 1 бал.

Запитання № 4. Скажіть будь-ласка, що означає поняття “gap year”? В яких країнах це явище є популярним? Що звичайно роблять підлітки в цей час? (Відповідь: У Великобританії та США так називають рік після закінчення школи. Під час цього року підлітки думають чи

продовжуватимуть вони навчання і де саме, чи краще йтимуть працювати. Також під час цього року підлітки шукають роботу, щоб заробити кошти для майбутнього навчання, або просто мандрують світом.)

За повну та правильну відповідь учні мають можливість отримати 6 балів. Якщо ж один з пунктів запитання не розкрито, відповідно знімається 2 бала.

**Запитання № 5.** Пригадайте етапи навчання в школі в кожній країні та заповніть таблицю.

The UK			Ukraine			the USA		
Stage	Form	age	stage	form	age	stage	grade	age

За повну та правильну відповідь учні мають можливість отримати 12 балів. Потім було підраховано кількість балів, отриманих учнями у другому етапі гри та загальну суму балів для кожної команди. Також вчителем було підготовлено декілька додаткових запитань на випадок якщо учні двох команд отримують однакову суму балів. За кожну правильну відповідь можна отримати 2 бали.

Додаткові запитання:

1. Як називається прапор Великобританії? (Відповідь: Union Jack)
2. Подивіться на екран. Назвіть, що ви бачите на екрані?
3. Де повинен сидіти Lord Chancellor, який контролює дебати в Палаті Лордів? Чому? (Відповідь: Він сидить на мішку шерсті, так як шерсть з XIV – ого століття є символом процвітання Великобританії.)

В кінці уроку учні по черзі пригадали інформацію, яка обговорювалась під час уроку. Також були підведені підсумки гри та виставлені оцінки.

На цьому етапі також, було організовано фотовиставку «Ми живемо в Україні і дуже любимо її» та проведено диспут, де учні висловлювали свої думки щодо запитання чим можемо ми пишатись в Україні, розповідали про людей якими може пишатися країна.

На цьому етапі дітям стануть у пригоді знання з різних шкільних предметів: географії, історії, мови, літератури та ін. Учні здійснюватимуть пошук необхідної інформації у мережі Інтернет та використовувати інші джерела. Необхідною буде також допомога батьків.

Учні матимуть змогу консультуватись з педагогом та коригувати власну пошукову діяльність.

**Робота проходить в тісній інтеграції:**

батьківським клубом «Родина»;

вчителями української мови та літератури;

вчителями англійської мови, історії та географії.

*Анкета*

Шановні учні!

Наукове дослідження, в якому Ви приймаєте участь, покликане з'ясувати Ваше ставлення до окремих складових української культури.

Прочитайте, будь ласка, уважно кожне запитання і дайте відповіді. Анкета анонімна. Результати будуть використані в узагальненому вигляді з метою наукового дослідження. Ми будемо вдячні за Вашу щирість.

1. Як Ви сприймаєте українську культуру?
    - 1.1. Стоїть врівень зі світовими.
    - 1.2. Примітивна.
    - 1.3. Інші культури мало варті порівняно з нею.
    - 1.4. Важко відповісти.
    - 1.5. Інше (вказіть).
  2. Що, на Ваш погляд, насамперед, визначає приналежність до нації? (відмітьте 2-3-найважливіших пункти)
    - 2.1. Єдина культура.
    - 2.2. Спільна історія.
    - 2.3. Єдина мова.
    - 2.4. Єдина територія проживання.
    - 2.5. Громадянство в державі.
    - 2.6. Тип характеру.
    - 2.7. Єдина релігія.
  3. Яку мову Ви вважаєте рідною?
  4. Чи цікавитеся Ви історією українського народу?
    - 4.1. Так.
    - 4.2. Окремими історичними подіями.
    - 4.3. Не цікавлюсь.
  5. Назвіть, будь ласка, державні символи України.
- 
6. Назвіть, будь ласка, відомих українських діячів минулого і сучасного.
- 
7. Назвіть, будь ласка, українські народні свята.
- 

8. Те, що Україна – багатонаціональна країна, збагачує її культуру.

1. не згоден із таким судженням
2. згоден із таким судженням
3. важко відповісти

9. Людину слід оцінювати за моральними якостями, а не за національністю.

1. не згоден із таким судженням
2. згоден із таким судженням
3. важко відповісти

Треба захищати права тих, хто у меншості, і має не схожі на інших погляди і поведінку. 1. не згоден із таким судженням

2. згоден із таким судженням
3. важко відповісти

11. Людина іншої культури зазвичай лякає або насторожує оточуючих.
1. не згоден із таким судженням
  2. згоден із таким судженням
  3. важко відповісти
12. Йти на поступки – означає проявляти слабкість
1. не згоден із таким судженням
  2. згоден із таким судженням
  3. важко відповісти
13. Мені важко уявити, що моїм другом стане людина іншої національності
1. не згоден із таким судженням
  2. згоден із таким судженням
  3. важко відповісти
14. Людина з іншою точкою зору зазвичай викликає у мене: (виберіть щось одне)
1. зацікавленість і прагнення зрозуміти її судження
  2. бажання переконати її
  3. роздратування

### **Додаток В.2.**

#### **Урок англійської мови «Як бути толерантним?»**

### **Додаток В.3.**

#### **Виховний захід «Толерантність. Позитивне значення толерантності у формуванні цілісної особистості молодшої людини»**

(Для учнів 10-11 класів)

**Мета:** - розкрити поняття «толерантність», показати певні рівні толерантної поведінки; розвивати адекватну самооцінку, вміння аналізувати, приймати рішення, вибирати правильну позицію;

- виховувати спостережливість, уважність до інших людей;
- виховувати здатність бачити і розуміти відмінність іншої людини від себе, вчити встановлювати стосунки на доброзичливій основі;
- сприяти формуванню ціннісних установок на толерантне спілкування та навичок толерантної поведінки, звичок; виховувати чуйність, взаємоповагу, людяність, терпимість і небайдужість.

Форма проведення: психологічний практикум

Обладнання: матеріали «Декларації толерантності роздавальний діагностичний інструментарій (анкети, бланки, опитувальник), плакат «Риси толерантної особистості», дерево з листочками, афоризми про толерантність магнітна дошка, маркери, мішечок.

## Хід проведення

### Підготовчий етап

Виготовити плакат з епіграфом до виховного заходу; заздалегідь підготувати бланки опитувальника «Риси толерантної особистості» для кожного учня. Діти поділені на три групи, кожна група отримала попереднє завдання для виступу (статті із «декларації принципів толерантності»). Заготовлені анкети для визначення рівня толерантності. Підготувати плакат або модель дерева з листочками, на яких записані вислови визначних людей про толерантність; виготовити три квітки («Толерантність») для творчої роботи; підготувати мішечок з написаними порадами «Прагніть бути толерантним».

**«Перед великим розумом я схиляю голову, перед великим  
серцем я стаю на коліна» Й.Гете**

### Вступне слово вчителя.

Французький філософ – просвітитель XVIII ст. Ф.Вольтер сказав: «Ваші ідеї мені глибоко осоружні, але я віддам життя за право їх виголошувати!».

Погодьтеся, що досить важливо терпимо, зрозумінням, толерантно ставитися до поглядів, переконань, думок, традицій інших людей

Останнім часом слово «Толерантність» набуло значної популярності. Поясніть його значення. Якою є толерантна людина? Що таке толерантний підхід? Чи так важливо бути толерантним? Спробуємо відповісти на ці запитання на сьогоднішньому занятті.

Ми живемо в складний і неспокійний час, а причини занепаду нашої моралі ми пояснюємо, виправдовуємо екологічною та економічними кризами, недоліками ринкових стосунків, тощо. Глобальні проблеми, що їх має розв'язувати людство, дедалі більше загострюються, а конфлікти стають усе не безпечнішими, і тому зростає усвідомлення необхідності співпраці людей і привабливість ідей толерантності.

### Поняття про толерантність. Робота в групах.

У перекладі з латинської означає «терпіння». Це слово в медицині знають як здатність організму переносити вплив тих чи інших чинників. У суспільстві це означає терпимість до інших думок, поглядів, традицій.

Прочитавши «Декларацію принципів толерантності», дайте відповіді на поставлені запитання:

**1 група:** Що таке толерантність?

**2 група:** Реалізація принципу толерантності на державному рівні.

**3 група:** З чого починається виховання толерантності?

Відповіді учнів:

**Стаття 1.** Толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, форм самовираження та самовияву людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті й переконань.

Толерантність –це єдність у різноманітності. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична і правова потреба. Толерантність –це те, що уможливило досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру.

Толерантність – це не поступка, поблажливність чи потурання. Це передусім – активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини.

Толерантність–це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, демократії та правопорядку. Стосовно поважання прав людини виявлення толерантності не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості. Це означає,що кожен може дотримуватись своїх переконань і визнає таке саме право за іншими. Це означає визнання того, що людина за природою своєю відрізняється зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і має право жити в мирі,зберігаючи свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим.

**Стаття 2** На державному рівні реалізація принципу толерантності передбачає існування справедливого та неупередженого законодавства, дотримання правопорядку,адміністративних та інших норм. Потрібно також, щоб економічні та соціальні можливості були доступними для кожної людини без будь - якої дискримінації. Без толерантності не може бути миру,а без миру неможливі розвиток і демократія.

**Стаття 4.** Виховання є найефективнішим засобом запобігання проявам нетерпимості. Виховання в дусі толерантності починається з прищеплення людям знань про їхні права та свободи з метою забезпечити їхню реалізацію та зміцнити прагнення кожного до захисту прав інших.

**Вчитель:** Спираючись на загальне визначення поняття «Толерантність», спробуйте визначити терміни: *етнічна толерантність, релігійна толерантність, політична толерантність*. Наведіть конкретні приклади толерантної реакції на поведінку, погляди, переконання інших людей. (Робота в групах).

### «Мудрість з дерева пізнання»

#### (Обговорення висловів видатнихлюдей про толерантність).

**Учитель:** Ви мабуть помітили це деревце, яке плодоносить дозрілі, золоті листочки. Воно не просте, це –дерево пізнання. Зірвавши листочок, можна пізнати його мудрість.

(Учні по черзі виходятьдо дерева,зривають листочки і зачитують вислови. Після цього кожна група пропонує свої думки з приводу висловлювань визначних людей про толерантність).

#### Цікаві думки визначних людей про толерантність

*Щаслива людина та, яка дарує щастя найбільшій кількості людей.*

Дені Дідро, французький філософ, 1713-1784

*Байдужість – це параліч душі, передчасна смерть.* Антон Чехов



*Той, хто хоче обвинувачувати, не повинен поспішати.*

Мольєр, французький драматург XVII ст.

*Ображаючи іншого, ти не турбуєшся про себе.* Леонардо да Вінчі  
*Людина, яка робить інших щасливими, не може сама бути нещасною.*

Гельвецій, французький філософ XVIII ст.

*Якщо ти байдужий до страждань інших, ти не заслуговуєш на звання людини.*

Сааді, персидський поет XIII ст.

*Жодна зла людина не буває щасливою.* Ювенал, римський поет, 60р. до н.е.  
*Легше вирішує й засуджує той, хто менше замислюється.*

Джордано Бруно, італійський мислитель XVI ст.

*Поведінка – це дзеркало, у якому кожен показує свою подобу.*

Гете, німецький поет, 1749 – 1832

*Підняти слабкого - це замало: треба ще потім його й підтримати.*

В.Шекспір, англійський драматург і поет, 1564-1616

### **Легенда «Все в твоїх руках»**

**Учитель:** Продовжити наше заняття я хочу легендою «Все в твоїх руках».

Колись давно на півдні Африки жив розумний але пихатий вождь. Увесь день його складався з примірянь вишуканого вбрання та розмов із підданими про свій розум. Так минали дні за днями, роки за рокам. Аж ось прокотилась країною чутка, що в пустелі з'явився мудрець. Дуже розлютився вождь: як можна називати якогось там старця найрозумнішою людиною в світі?! Але нікому свого обурення не показав, а запросив мудреця до себе.

І ось настав день зустрічі. Зібралось все племя, щоб послухати найрозумніших людей у світі. Вождь сидів на високому троні й тримав у руках за спиною метелика. До нього підійшов невеличкий худорлявий чоловік, привітався й сказав, що готовий відповісти на будь-яке запитання. І тоді, недобре посміхаючись, вождь сказав: «Скажи-но, що я тримаю в руках, живе чи мертво?». Мудрець трохи подумав, усміхнувся й відповів: «Усе в твоїх руках».

- *Як ви розумієте слова мудреця?* (Обговорення в групах. Виступи представників групи).

### **Анкетування «Ваш рівень толерантності».**

**Учитель:** Свою терпимість, розуміння ми можемо проявляти по-різному, можна сказати, на різних рівнях:

- відсторонено, без зайвої критики;
- витримано, спокійно, вичікуючи компромісного для всіх варіанту;
- доброзичливо, активно розуміючи мотиви такої поведінки людини, намагаючись допомогти в разі необхідності.

Для того, щоб досягти успіху в житті, не витратити сил на конфлікти, «побутові війни», доцільно сформувати в собі толерантність як рису характеру.

На якому рівні така риса сформована у вас, допоможе з'ясувати анкета.

Виберіть свій варіант відповіді, проаналізувавши п'ять ситуацій. Зверніть увагу на те, якому рівню толерантності відповідає обраний вами варіант відповіді.

### Анкета

Дмитро має нетипову для хлопця зачіску – занадто довге волосся. Як поводитись тим, кому такий стиль не подобається?

- а) постійно деіонструвати своє незадоволення
- б) вимагати дотримуватись на заняттях у школі загального стилю одягу та зачіски
- в) виходити з того, що людина має право на самовираження й може робити що завгодно зі своїм волоссям

2. Оксана часто пропускає уроки без поважних причин. Як ставиться до цього?

- а) засуджувати ці вчинки
- б) вважати, що це її особиста справа і не втручатись
- в) з розумінням поставитись до проблем Оксани та поступово заохочувати її до навчання

3. Вадим постійно проявляє неповагу до інших, брутальність до своїх однокласників. Що робити?

- а) відповідати брутальністю на брутальність
- б) прагнути уникати спілкування
- в) вияснити мотиви такої поведінки, проводити роз'яснювальну роботу

4. Ваша подруга одягла на вечірку вбрання, яке їй не личить та недоречно на цьому заході. Що ви зробите, аби ваша подруга не була посьмиховиськом?

- а) запропоную ультиматум: або вона переодягається, або йде на вечірку сама
- б) натякну, що вона має кумедний вигляд
- в) коректно вкажу їй на недоречність такого вбрання

5. Ви – прихильник здорового способу життя. Ваш молодший брат не робить зарядку, палить, нераціонально харчується. Що ви робитиме?

- а) розповім батькам, нехай вони вирішують, що робити
- б) зроблю вигляд, наче нічого не помічаю
- в) пояснюватиму переваги здорового способу життя й залучатиму до спільних занять спортом.

Оцінюємо отримані результати: а) – 1 бал, б) – 2 бали, в) – 3 бала,

Підраховуємо загальну кількість балів:

5 балів – Ви досить категорична, негнучка, нетерпима до інших людина. Маючи таку позицію, ризикуєте залишитись самотнім! Розпочніть обдумування з такого вислову: «Всі люди різні – не кращі й не гірші, а просто різні».

6 – 7 балів – характеризуєтесь як дещо відсторонена особистість із життєвим принципом «Моя хата – скраю, я нічого не знаю». Або маєте велику витримку щодо думок, поведінки, традицій інших людей. По-перше

намагайтесь визначити межуВашої терпимості! По-друге, зважте, аби Вас не називали надто байдужою Людиною.

11 – 15 балів – прийміть вітання! Ви - толерантна особистість, цінуєте людей, поважаєте їхні почуття, переконання, незалежно від того, чи збігаються вони з вашими. Зберігайте «своє обличчя» !

### **Виконання творчого завдання в групах**

**Учитель:** Перед вами – квітка «Толерантність». Але погляньте – пелюстки її пусті. Заповніть ці пелюстки рисами – синонімами толерантності. (Кожна група виконує завдання самостійно. Після цього всі три квітки вивішують на дошку).

**Учитель:** Отже, давайте проаналізуємо, з чим у вас асоціюється толерантність. (Захист, обговорення робіт).

### **Підсумок заняття. Вручення «Мішечка порад»**

**Учитель:-** Що нового ви дізналися на сьогоднішньому занятті?

- Сформулюйте, що таке толерантність?
- Яке значення має така риса характеру вжитті людини?
- Чому необхідно бути толерантним.
- Наведіть приклади таких життєвих ситуацій, де необхідний той чи інший рівень толерантності.
- Чи допоможуть вам отримані сьогодні знання вийти з неординарних, критичних ситуацій?

Дякую за активну та ефективну роботу, зацікавленість на сьогоднішньому занятті. Прагніть бути толерантним!

Для цього намагайтесь дотримуватись рекомендацій, побажань «Мішечка порад»:

будьте готові до того,що всі люди різні – не кращі й не гірші, а просто різні; навчіться сприймати людей такими, якими вони є, не намагайтесь змінити в них те, що нам не подобається; цінуйте в кожній людині особистість і побажайте її думки, почуття, переконання, незалежно від того, чи збігаються вони з вашими; зберігайте «своє обличчя», знайдіть себе і за будь-яких обставин залишайтеся самим собою.

## **Додаток В.4**

### **Вправа «Зроби крок уперед»**

**Тема:** нерівність та неоднорідність полікультурного середовища, дискримінація та ксенофобія, бідність, загальні права людини.

**Час проведення:** 60 хвилин.

**Мета вправи:** дати можливість учасникам відчутти наскільки рівноправними почувуються у суспільстві представники різних соціальних груп, в залежності від їх соціального та матеріального статусу.

**Місце проведення:** просторий коридор, відкрите приміщення, зал, де учасники зможуть зробити 15-20 кроків уперед.

### **Інструкція по проведенню:**

1. Роздати довільно всім учасникам картки з соціальними ролями. Попросити не показувати їх нікому та не розголошувати своєї ролі.
2. Попросити усіх за 2-3 хвилини «вжитися» у ролі. Для цього задайте запитання та попросіть учасників уявити: яким було їхнє дитинство: у якому будинку вони народились? В які ігри гралися в дитинстві? Як проводили час з батьками?
- Яким є ваше повсякденне життя сьогодні? Яке ваше соціальне оточення? Хто ваші друзі? Що ви робите і про що думаєте вранці, в другій половині дня, надвечір? Що вас хвилює? Про що ви турбуєтесь?
3. Попросити учасників дотримуватись повної тиші і уникати будь-яких реплік та коментарів під час вправи.
4. Запропонувати всім стати в одну лінію як на «старт».
5. Повідомити, що ви збираєтесь зачитати список ситуацій. Кожного разу, коли хтось з учасників може стверджувально відповісти на зачитане висловлення, він робить крок уперед.
6. Зачитувати по одній ситуації. Після кожної роботи паузу і давати можливість подивитися на власне положення стосовно інших. Не допускати коментарів та розпитувань.
7. В кінці попросити запам'ятати власне місце. Дайте хвилину для «виходу» з ролей та приступіть до обговорення.

### **Аналіз та оцінка**

Запитати про враження від вправи взагалі. Перейти до обговорення:

Які почуття виникли при просуванні вперед чи стоянні на місці?

В який момент ті, що просувалися вперед помітили, що інші значно відстають?

Які відчуття виникли у тих, хто почали значно відставати?

Які припущення можуть бути висловлені щодо ролей? /На цьому етапі усі можуть «розкрити» свої ролі. Дати можливість усім висловити свої припущення і лише після цього кожен представляє свою роль. При обговоренні з'ясуйте на основі якої інформації учасники входили в ролі – достовірна чи сумнівна вона /преса, книжки, анекдоти, чутки, стереотипи?/

Чи легко було виконувати свої ролі? Чому?

Чи відображає вправа реальну ситуацію становища різних людей у суспільстві?

Якщо помітними є права людини то які саме і в чому це виявляється? /дати можливість висловитися тим, хто вважає, що саме «його» права були порушені/

Які першочергові заходи можуть бути прийняті з метою вирішення проблем нерівності у суспільстві?

- Ви – безробітна мати – одначка
- Ви – дочка директора місцевого банку, навчається в університеті.
- Ви – дівчинка – мусульманка з кримських татар, що переїхали сюди, проживаєте разом з батьками
- Ви – вчителька з районного центру
- Ви – молодий хлопець – інвалід, що пересувається лише у колясці
- Ви – 17-ти річна циганка. що навіть не закінчила середню школу і кочує разом з матір'ю
- Ви – безробітний педагог, що не дуже добре володіє українською
- Ви – манекенниця, ваш батько – колишній чорношкірий студент з Сомалі
- Ви – 27-річний бездомний
- Ви – 19-ти річний син селянина з віддаленого від центру села
- Ви – продавець магазину
- Ви – колишній народний депутат, глава консалтингової фірми
- Ви – непрацююча мати 2-х дітей, чий чоловік на заробітках за кордоном
- Ситуації та події
- Ви ніколи не відчували фінансових труднощів
- У вас пристойне житло з Інтернетом.
- Ваша мова, релігія і культура користуються повагою у суспільстві.
- З Вашою думкою по соціальним та політичним питанням рахуються.
- До Вас часто звертаються за порадою по різним питанням, Вас поважають.
- Ви не боїтеся, коли Вас зупинить поліція, не боїтеся ускладнень.
- Ви знаєте до кого звертатися за порадою та допомогою в разі потреби і не боїтеся відмови.
- Ви ніколи не відчували дискримінації через власне походження, через те, яким Ви є.
- Ви – син емігранта китайця, що зробив серйозний бізнес на ресторанній справі
- Ви – дочка посла США, яка навчається в 11 класі
- Ви – власник успішної експортно-імпоротної фірми
- Ви – пенсіонер, в минулому працівник взуттєвої фабрики
- Ви – пенсіонерка, чия дочка вже два роки за кордоном на заробітках
- Ви – голова молодіжної політичної організації. Яка є складовою партії, що зараз при владі
- Ви – 24-річний біженець з Узбекистану
- Ви – водій таксі у провінційному місті
- Ви – студент першокурсник. Ваші батьки будівельники
- Ви – журналіст молодіжного радіо
- Ви – молодий спеціаліст – бухгалтер місцевого сільсько-господарчого товариства
- Ви – сирота, що після закінчення школи –інтернату вступив до ПТУ
- Ви – донька відомого актора, навчаєтесь у театральному інституті та знімаєтесь у молодіжних серіалах

Ваші соціальні та медичні гарантії повністю відповідають соціальним потребам.

Раз на рік ви можете дозволити собі поїхати кудись у відпустку на відпочинок, у Вас на це вистачає коштів.

Ви можете дозволити собі запрошувати друзів на вечерю хоч раз на тиждень, у вас є чим їх пригостити.

Ваше життя цікаве і майбутнє своє Ви бачите у позитивному світі.

Ви можете дозволити собі роботу чи хобі за власним вибором.

Ви не відчуваєте ризику зазнати знущань чи переслідувати на вулиці через власне походження чи через те, яким Ви є.

Ви можете і берете участь у загальнонаціональних чи місцевих виборах.

Ви вільно святкуєте релігійні свята з рідними та близькими.

Ви маєте можливість брати участь у міжнародних програмах, поїздках за кордон.

Мінімум раз в тиждень ви можете собі дозволити ходити в кіно ч театр, Вам це по кишені.

Вам не доводиться переживати про майбутнє Ваших дітей.

Ви можете дозволити собі купівлю стильного, нового одягу як мінімум раз в три місяці.

Ви можете дозволити собі виявляти закоханість будь до кого.

Ви користуєтесь визнанням та повагою в суспільстві, в якому живете.

Ви можете користуватись перевагами, що дає Інтернет.

## Додаток Г

### Практична робота щодо набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі

#### Додаток Г.1.

##### Класна година «Взаєморозуміння у спілкуванні»

**Мета:** розвиток умінь розуміти почуття, настроїв, мотиви поведінки інших людей; засвоєння стандартних прийомів етичних форм спілкування і творчого їх використання з урахуванням обставин, емоційного стану партнерів по спілкуванню; розкриття причин відсутності взаєморозуміння; виховання толерантності серед дітей.

**Обладнання:** репродукції картин, що передають різні емоційні стани людей, плакати з висловами відомих людей.

«В кожній людині – сонце, тільки дайте йому світити». (Сократ)

«Дивіться на людей думкою, що вам обов'язково потрібно написати їх фарбами. Скоро ви помітите, що люди виявляються набагато цікавішими, ніж раніше, коли ви дивилися на них швидко і квапливо» (К. Г. Паустовський)

«Введи в життя серйозні інтереси, тривале заняття та спостерігай за собою, як натураліст і як медик, та намагайся розумом виправити те, що було занедбано» (О. І. Герцен)

## Хід заходу

### I. Вступ

Учень читає вірш Є. Євтушенко «С. Преображенському».

Людей неинтересных в мире нет.  
 Их судьбы – как истории планет.  
 У каждой все особое, свое,  
 И нет планет, похожих на нее.  
 А если кто-то незаметно жил  
 И с этой незаметностью дружил,  
 Он интересен был среди людей  
 Самой неинтересностью своей.  
 У каждого свой тайный личный мир.  
 Есть в мире этом самый лучший миг.  
 Есть в мире этом самый страшный час,  
 Но это все неведомо для нас;  
 И если умирает человек,  
 С ним умирает первый его снег,  
 И первый поцелуй, и первый бой  
 Все это забирает он с собой.  
 Да, остаются книги и мосты,  
 Машины и художников холсты,  
 Да, многому остаться суждено,  
 Но что-то ведь уходит все равно!  
 Таков закон безжалостной игры:  
 Не люди умирают, а миры.  
 Людей мы помним, грешных и земных,  
 А что мы знаем, в сущности, о них?  
 Что знаем мы про братьев, про друзей,  
 Что знаем о единственной своей?  
 И про отца родного, своего мы,  
 Зная все, не знаем ничего.

Уходят люди.

Их не вернуть.

Их тайные миры не возродить.

И каждый раз мне хочется опять

От этой невозвратности кричать.

### II. Слово класного керівника

Який пронизливий вірш! Сподіваюсь, вам, діти, зрозуміла його основна думка: поет говорить про самоцінності особистості кожної людини і про те, як часто нам не вистачає уваги і розуміння від оточуючих нас людей. Нам не вистачає терпимості та поваги по відношенню один до одного. Тепер це поняття носить назву «толерантність»

У житті нам часто приходиться страждати, ображатися на оточуючих за те, що нас неправильно зрозуміли, незаслужено образили. «Щастя — це коли тебе розуміють», – говорить героїні фільму «Доживемо до понеділка». Що потрібно для того, щоб встановити взаєморозуміння? Але без цього не може бути ані повноцінного кохання, ані дружби, ані творчої співдружності, ані просто нормального спілкування.

## II. Бесіда за темою класної години

Старшокласники висловлюються за темою заходу, обговорюють випадки конфліктів, що виникають через відсутність взаєморозуміння.

– А тепер подумаємо, в чому причина самотності людей, що написали наступні листи:

«Мені було дуже важко. Іноді не могла стримати сліз, іноді стримувала сльози, просто відвертаючись, щоб не бачити щасливі обличчя своїх однокласників. Я їм взагалі не потрібна. Я не могла підійти до них. Якщо зверталась до них, то мені здавалось, що їм нав'язуюсь».

«Я відчув самотність зразу і гостро. Звичайна тема розмови наших хлопців не виходить за обговорення безглузвих витівок. Я зрозумів, що не можу продовжувати ці нісенітні розмови, що мені не цікаві ці теми. Я хочу до людей. Мені потрібно з ким-небудь спілкуватись, з ким-небудь дружити. Я за характером сором'язливий, та й до того ж червонію через дрібниці...»

Запитання для обговорення:

1. Що б ви відповіли авторам листів?
2. В чому причина самотності дітей?
3. Як їм можна допомогти?
4. Як можна охарактеризувати однокласників цих учнів?

-А тепер давайте поміркуємо над наступним.

1. Як виникає взаєморозуміння між людьми?
2. Чи відчуваєте ви підтримку та допомогу одногрупників, вчителів, батьків?
3. В чому причина відсутності взаєморозуміння?
4. Що необхідно для того, щоб добитися повного взаєморозуміння між людьми?

## IV. Аналіз епіграфів

Класний керівник звертає увагу старшокласників на дошку.

1. Давайте обміркуємо ці висловлювання. Чи згодні ви з подібними думками?
2. В чому смисл кожного висловлювання окремо?
3. Чи є серед висловлювань таке, з яким ви не згодні? Чому?

## V. Робота в групі.

- Взаєморозуміння багато в чому залежить від того наскільки правильно ми оцінюємо своїх товаришів, наскільки добре ми їх знаємо. Спробуємо з'ясувати, чи володіємо ми умінням правильно оцінювати людей.

Наступне завдання таке: дати словесний портрет одного учня зі своєї групи. В характеристиці відобразити фізичні дані, зовнішність, особливості



поведінки темперамент, позитивні риси характеру, захоплення, звички та слабкості, що переважають. Однокласники повинні впізнати, про кого йде мова та оцінити наскільки словесний портрет відповідає дійсному вигляду.

#### VI. Аналіз ситуацій

Двом-трьом учням класу пропонується вийти за двері. Під час їх відсутності зачитуються ситуації.

Ситуація 1. На вулиці чи в транспорті вам наступили на ногу. Ваша реакція...

- а) З обуренням подивлюся на кривдника.
- б) Сухо, без емоцій зроблю зауваження.
- в) Висловлюсь, не соромлячись у висловлюваннях.

Ситуація 2. В класі почався спір на підвищених тонах. Ваша реакція.

- а) Не приймаю участі.
- б) Лише коротко висловлюсь на користь тієї точки зору, яку вважаю правильною.

в) Активно втручаюсь в спір та «визву вогонь на себе». Старшокласникам пропонується висловити припущення про те, як би поступили в цій ситуації учні, які знаходяться за дверима. Потім запитують самих учнів, що були за дверима.

#### VII. Робота з репродукціями

– Взаєморозуміння визначається здатністю спостерігати за людьми, умінням за найменшими рухами обличчя, пози розуміти душевний стан людини. Але це не означає, що потрібно передбачати, яких вчинків та слів від тебе очікують, та підстроїтись під обставини. «Це прагнення, – писав Сухомлинський, – може зробити з тебе лицеміра, підхалима і, в кінці кінців, – негідника».

Класний керівник пропонує виконати наступне завдання: проаналізувати стан людей на репродукціях картин, що розміщені на слайдах (за вибором класного керівника).

Запитання: 1. Чи подобається вам людина, зображена на картині? Чим?

2. Що можна сказати про внутрішній стан людини?
3. Спробуйте охарактеризувати його духовний світ, рід занять, інтелектуальний рівень.

#### VIII. Підведення підсумків

– Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожне твоє слово, кожен вчинок, бажання віддзеркалюються на оточуючих тебе людей. Перевірй своє життя запитанням до самого себе: чи не робиш ти зло, незручності людям? Роби все для того, щоб людям, що тебе оточують, було добре.

### Додаток Г.2.

#### Виховна година «Жити за законами людського спілкування»

Психолог. Добрий день, дорогі діти, гості!

(Звучить музичне вітання-відповідь «День добрий».)

Тема, яку ми вибрали для обговорення, не є новою для вас. А тому прошу відповісти на запитання:

- Завдяки чому люди розуміють одне одного?
- Як ви думаєте, чому кожна людина зацікавлена в тому, щоб уміти говорити, вдало спілкуватися?
- Чи можна з мовлення людини судити про її культуру, вихованість?
- Чи позначаються особливості спілкування людей на їх взаєминах, настрої, самопочутті і працездатності?

Діти, як важко вміти знаходити спільну мову! Як важливо розуміти один одного! Цього вчить наука, яка називається спілкування. З дитинства треба засвоювати науку спілкування, оволодівати вмінням поводитися серед людей так, щоб їм було добре, приємно, зручно! Дар слова, мистецтво спілкування — одна з найбільших здібностей людини, вона піднімає її над усім живим і робить людиною!

Мова — зброя людини. Вона необхідна, щоб повноцінно спілкуватися. За допомогою слів у всі часи люди розповідали про життя предків, про справи сьогоденні і плани на майбутнє. У «Повчанні» Володимира Мономаха дітям сказано: «При старих мовчати, мудрих слухати, старшим коритися, з рівними собі і молодшими... без лукавого умислу бесідувати і більше вдумуватися, не шаленіти словом, не осуджувати мо-вою».

Учениця. Про вміння користуватися словом писали ще в стародавні часи. Ще з «Одісеї» великого Гомера беруть початок такі вислови, як «Про одне слід говорити, а про інше мовчати», «Про одне хоч сім кіп, про інше заціп». Вислови давньогрецького драматурга Софокла дали поштовх для таких приказок: «Мовчи, глуха, — менше гріха», «Хто мовчить, той двох навчить».

Психолог. Які ви знаєте вислови, прислів'я про слово, спілкування?

Учні.

- Яка людина, така її мова.
- Вмієш сказати — вмій і змовчати.
- Ласкаві слова — весняний день.
- Слово людини здатне обернутися злом.
- Слово не стріла, а серце пробиває.
- Гарне слово дорожче за гроші.
- В легковажної людини язик довгий.
- Говорить гарно, мов горіхи гризе.
- Сухе дерево безплідне, пусте слово марне.
- Холодне слово поки до серця дійде — льодом стане.
- Птицю пізнають по пір'ю, а чоловіка по бесіді.
- Язык багато може зробити: і настрої піднести, і справу зіпсувати.
- На сухому дереві немає плодів, у порожньому слові — глузду.

Психолог. Ці прислів'я і приказки говорять нам про те, що в усіх і кожній окремої особистості існує вічна проблема вміння володіти мовним спілкуванням. То що ж таке спілкування?

Учень. Спілкування — одна з форм людської взаємодії. Люди не можуть жити по-справжньому, не обмінюючись досвідом, без контактів з товаришами, без впливу одне на одного.

Учень. Спілкування — це обмін діями, вчинками, думками, почуттями, переживаннями з іншими людьми, а також звернення людини до самої себе, особистої душі, спогадів, мрій.

Учень. Мистецтва спілкування потрібно вчитися, тому воно будується на повазі гідності іншої людини, дотриманні вироблених людством простих норм моралі. Слово — найбільш змістовний, виразний засіб людського спілкування. Уміння говорити, слухати — важливі умови взаєморозуміння. Немає у світі зброї, сильнішої за слова. Недаремно кажуть, що словом людським можна зсунути гору з місця. Словами борються, словами люблять, словами ненавидять, словами вбивають, словами творять величезні справи в історії людства.

### Додаток Г.3.

#### Виховна година «Суржик та брутальна лексика у нашій мові»

**Мета:** поглибити знання про мову, культуру мовлення, мовлення і ситуацію мовлення; виховувати чуття мови, увагу до словесного оформлення думки.

**Методи і прийоми:** слово викладача, бесіда, робота в групах, ситуативні завдання, вправи, .

**Обладнання:** проектор, слайди, вислів Сократа «Говори, аби я міг пізнати тебе», таблиця "Літературне мовлення і суржик".

#### Хід заняття

##### 1. Вступне слово. Літературна мова і суржик

Відомий український педагог Василь Олександрович Сухомлинський писав: «Мова – це віконця, через які людина бачить світ». Вдумайтеся в ці слова. Від того, як ви володієте мовою, залежить ваше духовне багатство. «Багата мова – багатий духовний світ, розвинуте почуття краси слова – висока моральна культура.

Убозтво слова – це убозтво думки, а убозтво думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної товстошкірості» (В. Сухомлинський).

Отже, кожна людина повинна прагнути оволодіти скарбами рідної мови, її літературними нормами, щоб власне мовлення стало досконалим, зрозумілим, думки висловлювалися логічно, ясно, виразно і різноманітно.

Чи можете ви сказати зараз, що володієте зразковим мовленням? На жаль, ні.

Тож, завдання нашого заняття – сприяти формуванню вміння вільно виражати думки українською мовою у різних сферах суспільного життя, грамотно і доречно висловлюватися в колі друзів, у колективі, виступати перед аудиторією, брати участь в дискусіях, відстоювати свої думки, переконання вагомим словом (а не кулаками), додержувати при цьому культури поведінки і мовленнєвого спілкування.

Одним із важливих правил спілкування є дотримання норм літературної мови. Прикро, коли люди, дбаючи про свою зовнішність, не задумуються над власним мовленням, не контролюють його.

Забувається при цьому, що засмічене неохайне мовлення виявляє не лише відсутність доброї освіти, а й духовну порожнечу, нерозвиненість інтелектуальну і мовну.

Нині, на превеликий жаль, існує загроза українській мові не з боку якихось заборон чи утисків, а з боку її носіїв, які бездумно засмічують її мішаниною російсько-українсько-англійських слів, так званим "суржиком". Це невправне копіювання російських, чи англійських слів, яке особливо поширене серед молоді, може призвести до зникнення такої багатой, мелодійної української мови.

Ось приклад мовлення сучасної молоді, яке вам треба відредагувати.  
(Текст проектується через проектор та роздається на кожному парту)

Не бачив я Гриця Сала по закінченні школи кілька років. А то йду вулицею райцентру – Гриць чалапає.

– Здоров! – кажу. – Ти що, з неба звалився?

– Не-є, – каже гордовито Гриць. – Я з учіліща. Язикі разніє іностранніє зучав. На поліглота учусь...

– Молодець! – плещу його по сухороброму торсу. Отже, скоро Гриць Сало вийде на світову арену.

– Понімаєш, – кривиться Гриць, – моя хвамілія січас не Сало, і не Гриць я. Я січас Жорж ... Соловійов.

Я вибачився і спитав делікатно:

– Ти мені пробач, я у цих ділах не дуже петраю. А ось свою рідну мову ти забув, чи може, навмисне тренуєшся на інших?

– Панімаєш, тебе етого не понять. Человеческая башка очень интересно устроена. Там есть уроді би такіє коробочки. Принцип діявтія етіх коробочок такий: Єслі один язик туда влазить, то другой об'язательно вилазить. Вроді би один другого вишибає. А у поліглотів наоборот: сначала вишибає, а потім вшиває... так от у мене вже вишибнуло. Тепер буде вшибать...

Після цього я Гриця більше не зустрічав. "Вшибнуло" йому чи ні – не знаю. А от що "вишибнуло", то сам побачив. (Є.Дудар)

Міні-дискусія "Суржик і культура мовлення"

Отже, є дві протилежні думки:

1. Суржик – це неохайне, безграмотне, антиукраїнське мовлення, небезпечне для самого народу явище, з яким треба рішуче боротися.

2. Суржик – це сучасна мова у нашій державі.

(На наступному слайді записано обидві тези)

1. "Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітиву. Адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує. Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалась упродовж віків, загрожує змінити мову". (О.Сербенська, відомий український мовознавець.)

2. "Суржик – це справжня народна мова, бо нею спілкується більшість людей нашого суспільства". (З газети)

Отже, чи потрібен українцям суржик? Це тема нашої дискусії. Аргументи у вас тепер є, кожен має право доводити свою думку, але, крім фактів, про які ви дізналися сьогодні, наводьте і приклади зі свого життя. Спочатку обговорення відбувається в групах. Потім старшокласники висловлюються про результати обговорення своєї групи.

Підсумовуючи нашу дискусію, зробимо висновки, складаючи таблицю протиставлення «Літературне мовлення і суржик» та порівняємо їх позитивні і негативні властивості.

### Літературне мовлення

### Суржик

Нормативність

Не нормативність

Використання однієї мови

Змішування двох мов

Наявність стилістичних варіантів

Відсутність стильового поділу

Обов'язковість для всіх членів суспільства

Безладність і стихійність у застосуванні, що стає згодом звичкою

Склавши порівняльну таблицю ми з'ясували, що суржик має негативні якості, а літературне мовлення – позитивні.

Як відомо, мова застосовується не тільки для повідомлення певної інформації, але й для виявлення позиції автора, створення ним певного власного образу. Негативні прояви образу сильної особистості здебільшого постають в мові.

А зараз порівняйте два таких висловлювання  
Я дуже легко впораюсь з контрольною роботою.  
Мені з цією контрольною «нефіг» робити.

У другому випадку використовується жаргонний вираз «нефіг». Якщо спитати хлопця про мету вживання такого виразу, то він, мабуть, відповість, що це для більшої виразності, проте дійсна, неусвідомлена ним причина – це прагнення створити образ сильної, «крутої» людини. У мові багатьох молодих людей на кожному кроці зустрічаються такі і більш грубі вирази.

Як ви думаєте, навіщо використовується жаргонна лексика? (Мозковий штурм).

Мабуть, мало хто зі звичайних людей (не спеціалістів-лінгвістів, філологів, психологів) замислюється над роллю мови. На рівні здорового глузду існує приблизно таке уявлення: людину здебільшого характеризують вчинки, а не мова; важливо не те, як ми висловлюємось, а що ми робимо. Прагнення до літературної мови вважається чимось штучним і, навіть, манірним. Більше того, правильна літературна мова людини часто асоціюється з якоюсь нещирістю, не емоційністю, зарозумілістю, бажанням

продемонструвати зверхність над іншими. Літературна мова пов'язується з таким сумнівним в очах багатьох людей достоїнством, як інтелігентність. У мистецтві радянського періоду (особливо довоєнному) навіть закріпився образ простої людини «з народу», яка своєю добротою і надійністю протиставлялася егоїстичному і ненадійному інтелігенту з його літературною мовою. «Простота», яка фактично трималась на грубості мови, була чимось на зразок свідчення про пролетарське походження.

Проте жодне слово не є просто коливанням повітря. Слово, яке зародилось в голові людини, а тим більше було вимовлене, залишає біоелектричний слід на клітинному рівні мозку. Грубе слово, яке вимовляється, здавалося б, без всілякого почуття, просто за звичкою, залишає в мозку відповідну емоцію, а ця емоція, повторюючись, формує емоційний фон поведінки, характер людини, всю її особистість. Підліткам здається, наприклад, що між словами «навіщо» і «на фіга» не має ніякої різниці, але це не так. Вирази типу «на фіга» поступово забарвлюють світ людини в кольори дратівливості, готовності до конфлікту, грубощів, тобто кольори агресивності. Більшість людей вважає недолік привітності у стосунках зі сторонніми людьми наслідком об'єктивних миттєвих труднощів: нервового навантаження на роботі, побутових проблем тощо. Насправді, все якраз навпаки: наше сприйняття життєвих проблемі непорозумінь стає дуже загостреним через негативний емоційний фон, який ми щоденно створюємо і закріплюємо «пролетарськими» виразами. Типовий аргумент нестриманої людини: «А хіба можна інакше з такими людьми! (в таких обставинах)». Насправді «такі» обставини і «таких» людей ми створюємо своєю мовою і своїми манерами. На щастя, все ж трапляється спостерігати, як в «таких» обставинах деякі люди зберігають врівноваженість і привітність.

Особливо горезвісною є нецензурна лайка, матерщина. Ще гірше те, що для багатьох людей вона є своєрідним засобом кокетування. Ще можна зрозуміти людину, яка робить це в ситуаціях роздратованості, але зовсім неприпустимою є лайка «просто так», «для зв'язку слів». Саме за цими ситуаціями найбільш ясно стоїть бажання здаватися «сильною особистістю».

Нецензурщина – це страшна антикультурна сила. Можна уявити собі такий образ: на одній шальці терезів лежать всі засоби підвищення культури – школи, інститути, засоби масової інформації, а на інші – нецензурна лайка, і ця остання не дає першій шальці впевнено переважати. У другій половині ХХ століття відбулися зміни в обох шальках терезів. З одного боку, завдяки поширенню освіти, зростанню міського населення і телебачення значною мірою зріс загальний рівень культури: люди стали більше читати і цікавитись мистецтвом, значно естетичнішим став побут. З іншого боку, нецензурщина немовби більше «легалізувалась», її частіше стали вживати жінки.

Чому так сталося? Відповідь полягає в тому, що за ці роки відбулися значні зміни у всіх сферах життя населення. Головним напрямом змін стала демократизація політичного устрою і всього суспільного життя. Цей, безумовно, позитивний процес, поєднуючись з низькою моральною

культурою («пролетарська» спадщина), посилив потяг до «сильної особистості» в її агресивному варіанті.

У роки перебудови, як відомо, Україна стала на шлях ідеологічного плюралізму, і це похитнуло моральну культуру населення, яка, в очах багатьох людей, була пов'язана з комуністичною ідеологією. У частини молоді утворилася нігілістична настанова щодо загальних норм моралі: ввічливості, привітності в спілкуванні, культури мови, поваги до старих. Це дуже помітно у щоденній поведінці, наприклад, у тому, що молоді люди стали рідше поступатись місцем у транспорті. Егоїстична поведінка виглядає більш відвертою і неприхованою. Разом з тим, посилюється вплив західного комерційного мистецтва, зокрема кінофільмів із сценами насильства, що тільки підкріплює потяг до еталону «сильної особистості». Всі ці обставини призвели до надзвичайного поширення брутальної лексики. Можна образно сказати, що моральний культурний шар, який повільно нагромаджувався протягом багатьох століть, за останні кілька років зазнав впливу зворотної тенденції, тобто дещо потоншав.

#### **Питання та завдання учням**

Крім суспільних чинників, поведінку людини зумовлюють індивідуальні риси. Які, на ваш погляд, індивідуальні особливості визначають потяг до брутальної лексики?

Чому в останні роки можна частіше почути грубі вирази від дівчат? Які зміни відбуваються у масовій жіночій психології?

Як ви уявляєте собі інтелігентність, як би ви назвали той комплекс психологічних якостей молоді людини, який вас приваблює

#### **Додаток Г.4.**

##### **Виховна година «Правила спілкування»**

«Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив»

Сократа

**Мета:** ознайомити учнів з поняттям «етикет», ознайомити з деякими правилами етикету; формувати спрямованість мовлення, образність, уміння відбирати слова відповідно до завдань спілкування

##### **Хід заходу**

Через спілкування людина асвоює досвід минулих поколінь, мову, традиції і звичаї своїх батьків, культуру своєї нації. У спілкуванні людина виявляє себе як індивід, тобто показує рівень інтелекту, освіченості, загальної і мовної культури, вихованості.

##### **I. Правила мовного етикету у прислів'ях**

(Змагання 2-х команд: хто швидше із розсипаних на столі прислів'їв складе правила мовного етикету й підготує коментар до них, той виграє приз. Прислів'я, написані на картках, розкладені на столі)

1. Всякому слову свій час.
2. Краще мовчати, аніж брехати.
3. Бережи хліб на обід, а слово на відповідь.

4. Не хочеш почути дурних слів, не кажи їх сам.
5. Треба знати, де що сказати.
6. Що маєш казати, те наперед обміркуй.
7. Базіка – мовний каліка.
8. Говорить, наче три дні не їв.
9. Заторохкотіла сорока, як діжка з горохом.
10. Бесіди багато, а розуму мало.
11. Меле, як порожній млин.
12. Слово до слова – зложиться мова.

Щоб спілкування було змістовним, повноцінним, досягло мети, недостатньо володіти красивим багатим культурним мовленням. Треба враховувати багато інших психолінгвістичних факторів, як-от: "чуття мови", спрямованість мовлення, образність його, уміння відбирати слова відповідно до завдань спілкування.

Отже, готуючись до спілкування, слід враховувати реальну ситуацію, у якій воно відбуватиметься. Зорієнтувавшись у ситуації, мовець повинен спланувати своє висловлювання: продумати тему висловлювання, форму його, стиль, дібрати мовні засоби, весь час пам'ятаючи про мету спілкування.

## II. Поняття етикет, мовленнєвий етикет.

У кожному суспільстві стосунки між людьми виражаються у певних правилах поведінки. Такий установлений порядок поведінки в товаристві, певному оточенні називається етикетом (з франц. *Etnette* – прикріплювати). Мовлення й етикет нерозривно пов'язані між собою. Уявіть ситуацію: ви запросили однокласника додому, у цей же час повернулася з роботи мама. Познайти їх можна по-різному:

- «Мамо, це Юрко, ми вчимося в одному класі»
- (Юркові) – «Маму звать Ольгою Іванівною».
- «Це моя мама, Ольга Іванівна».
- (Мамі) – «Це Юрко, мій однокласник».

Який з варіантів, на вашу думку, правильний? (Старшокласники висловлюють думки по черзі)

На перший погляд вони однакові, але насправді це не так.

За правилами етикету, виробленими людством протягом віків, треба завжди «меншого» рекомендувати «старшому», підлеглого – керівникові. Маємо на увазі не зріст, звичайно, а вік, і стать. У багатьох народів, а в українців особливо, завжди жінці, матері надавалася першість по відношенню до чоловіка.

У поняття культури мовлення входить і поведінка мовця, або мовний етикет. Те, що називають мовним етикетом, використовується щоденно в мовленні кожної людини. Це найбільш уживані слова і вирази, з якими люди звертаються одне до одного, виявляючи ввічливість, пошану, стриманість, такт. Нам по декілька разів на день доводиться вітатися, прощатися з людьми, бажати успіху, вибачатися, співчувати комусь, радити, просити, запрошувати.



Мовний етикет є тією сукупністю мовних засобів, які регулюють нашу поведінку в процесі мовлення. Мовна поведінка людини повинна виявляти її глибоку, справжню повагу до інших людей. Мовний етикет робить спілкування людини з іншими приємним, бажаним, і його правила та норми повинна знати кожна людина. Суспільство виробило ці правила. Мова має цілу систему словесних формул, за допомогою яких люди налагоджують контакт між собою, підтримують доброзичливу тональність мовлення.

Вислови мовленнєвого етикету, в результаті багаторазової повторюваності стали стійкими формулами спілкування, стереотипами – типовими, стійко повторюваними конструкціями. Без таких стереотипних висловів, механічно відтворених у типових мовленнєвих ситуаціях ввічливості, обійтись, очевидно неможливо. Вони вмотивовані стилістично, функціонально, оскільки забезпечують точність і економність процесів спілкування.

Мовленнєвий етикет студентів, дітей і батьків у родині як етикет взагалі (складова культури) не існує поза часом і простором. Це обов'язково конкретний етикет конкретного суспільства (чи його прошарку) на певному історичному етапі розвитку цього суспільства.

### III. Найтипівші формули мовленнєвого етикету

Перед вами зразки найтипівші формули мовленнєвого етикету. Я впевнена, що ви знаєте їх. Вам потрібно буде розіграти невеличкі сценки, використовуючи ці вислови, але одна з умов, щоб вислови не повторювались. (Вчитель запропонувала старшокласникам ознайомитись з прикладами мовних виразів, які засвідчили б притаманні українцям ввічливість та гречність. Вислови надруковані на листках паперу. Учні працюють у групах).

1. Етикетні одиниці, якими виражається вітання: Добрий ранок! Доброго ранку! Добрий день! Доброго дня! Добридень! Добрий вечір! Здрастуйте! Здоров був! Здоровенькі були! Доброго здоров'я! Моє шанування! Вітаю Вас! Радий (-а) вітати Вас! Скільки літ, скільки зим! Яким вітром? Салют! Радий (-а) Вас (тебе) бачити (вітати)!

2. Формули із значенням прощання: Прощайте! Прощавайте! До зустрічі! До побачення! Щасливо! Дозвольте попрощатись! Бувай (бувайте) здоров! Дозвольте відкланятись! На добраніч! Щасливої дороги! Будь щасливий (-а)! Я з Вами не прощаюсь! Ми ще побачимось! Ми ще зустрінемося!

3. Вислови вибачення: вибачте, пробачте, даруйте, прошу вибачення, я дуже жалкую, мені дуже шкода, прийміть мої вибачення, винуватий (-а), приношу свої вибачення, перепрошую, не гнівайтесь на мене, я не можу не вибачитись перед Вами; якщо можеш, вибач мені; не сердься на мене; вибач (-те), будь ласка; дозвольте просити вибачення, я не можу не просити у Вас пробачення ...

4. Мовленнєві одиниці, що супроводжують прохання: будь ласка, будьте ласкаві, будьте люб'язні, прошу Вас ..., чи не змогли б Ви ..., чи можу

я прохати Вас ..., маю до Вас прохання ..., чи можу звернутися до Вас із проханням..., дозвольте Вас попросити ..., якщо Ваша ласка ..., ласкаво просимо ..., якщо Вам не важко ..., не відмовте, будь ласка, у проханні ..., можливо, Ви мені допоможете ...

5. Формули подяки: Спасибі! Дякую! Прийміть мою (мої) найсердечнішу (найщирішу) подяку! Не знаю, як і дякувати Вам (тобі)!

6. Конструкції побажальної модальності: Будь (-те) щасливий (- а, і)! Щасливої дороги! Успіхів тобі (Вам)! Хай щастить! Зичу радості (гараздів, успіхів)! З роси і води!

7. Формули привітань з певної нагоди: Поздоровляю з ..., Вітаю (Вас, тебе) з ..., З Новим роком! З днем народження!

8. Типовані фрази ритуалу знайомства: Знайомтесь ... Я хочу представити тобі (Вам)... Дозволь (-те) представити (познайомити, рекомендувати) тощо.

9. Звертання: мамо, тату, доню, сину, сестро, брате, бабусю, дідусю, пані, пане, панно, паничу, панове, добродію, добродійко, добродії, товаришу, товариство, друже, приятелю, подруго, колего ...

Звертання до незнайомих людей

- Вибачте, будь ласка, дозвольте вас потурбувати ...
- Пробачте, чи не могли б ви сказати ...
- Вибачте, ви не знаєте ...
- Ви не можете сказати ...
- Чи не можете ви сказати ...
- Чи не могли б ви сказати ...
- Вам не важко сказати ...
- Можна вас запитати ... Можна вас на хвилинку ...
- Громадянин (-нка) – у спілкуванні офіційних осіб з населенням.
- Друже – фамільярне знижене і водночас доброзичливе.
- Хлопче, дівчино, юначе, молодий чоловік (-че) – поширене звертання до молодих людей.

• Ім'я, по батькові – найбільш доречне звертання до всіх старших людей, особливо до лікарів, учителів, службовців.

Вирази останньої ситуативної теми допоможуть вам подолати незручність у звертанні до незнайомих людей, настроять їх на доброзичливий лад, піднімуть настрій і нікого не образять невдало вибраним словом. Пам'ятайте їх, це заповітні ключики до людських сердець.

10. Згода, підтвердження: згоден, я не заперечую, домовилися, Ви маєте рацію, це справді так, авжеж, звичайно, певна річ, так, напевно, обов'язково, безперечно, безсумнівно, ми в цьому впевнені, будь ласка (прошу), гаразд (добре), з приємністю (із задоволенням) ...

11. Заперечення: ні; ні, це не так; нас це не влаштовує; я не згодний (згоден); це не точно; не можна; не можу; ні, не бажаю; Ви не маєте рації; Ви помиляєтесь; шкодую, але я мушу відмовитись; нізащо; це марнування часу; дякую, я не можу; про це не може бути й мови ...

12. Співчуття: я Вас розумію; я відчуваю Вашу схвильованість (Ваш біль, Вашу стривоженість, Ваше хвилювання); це болить і мені; це не може нікого залишити байдужим; я теж перейнявся Вашим болем (горем, тривогою); я співпереживаю (Вашу втрату, Вашу тривогу); треба триматися, людина сильна; не впадайте у відчай (час усе розставить на місця, час вилікує, загоїть рану, втамує біль) ...

13. Пропозиція, порада: дозвольте висловити мою думку щодо ..., а чи не варто б ..., чи не спробувати б Вам ..., чи не були б Ви такі ласкаві прийняти мою допомогу (вислухати мою пропозицію, пораду), чи не погодилися б Ви на мою пропозицію ...

Сучасній людині доводиться діяти відразу у кількох життєвих сферах: у родинній, у навчальній (якщо вона вчиться у певному закладі), у професійній (якщо вона працює), у соціальній (поза межами трьох попередніх – у транспорті, кафе, на дискотеках тощо). У всіх цих сферах їй доводиться спілкуватися: про щось поінформувати, одержати потрібну інформацію самій, заперечити, відмовити, переконати, заспокоїти, втішити, поспівчувати тощо.

#### IV. Ситуативні завдання

1. Уявіть ситуацію: ви йшли вулицею, і раптом хтось вас покликав: "Гей, ти!" як ви до цього поставитеся?

2. Уявіть ситуацію: під час прогулянки містом вам довелося звернутися до незнайомої людини. Яким буде ваше звертання, якщо це перехожий, підліток, продавець?

3. Вас запросили в гості, де є люди різного віку і статі: дідусь, мати вашого друга, його старша і молодша сестри, брат і незнайомі вам досі родичі (тітка, дядько). Привітайтеся з кожним. Представтеся. Зав'яжіть розмову з кимось із родичів вашого друга.

4. Ви зайшли до комп'ютерного кафе. Там зібралося товариство ваших знайомих і друзів. Розмова точиться навколо останнього телефільму. Включіться в розмову так, щоб не перервати її.

5. До вас звернулися з проханням дати касету з новим відеофільмом. Ви не можете цього зробити без дозволу батьків. Сформулюйте відмову.

6. Ви звертаєтеся на вулиці до жінки похилого віку з проханням показати дорогу.

#### V. Вузлики на пам'ять

Зараз знову працюємо в групах. Перед вами «Вузлики на пам'ять». Це поради щодо використання правил етикету. В кожному реченні є пропущені слова, які необхідно поновити. Подумайте та вставте пропущені слова

- Не ввічливо вітатися – і \_\_\_ дивитися людині у вічі; тримати руки в \_\_\_\_\_; щось жувати. (не; кишнях).

- Нечемно вітатися в \_\_\_\_\_ (лише жінка може вітатися, не скидаючи їх або тримати руки в кишнях пальто). (рукавичках).

- Вітайтеся завжди привітно, незалежно від того, який у вас настрій; так складається перше \_\_\_\_\_ про людину. (враження)

- Першим вітає \_\_\_\_\_ старшого (але руку йому має подавати старший). (молодший)
- Чоловік вітає жінку (однак руку \_\_\_\_\_ подає жінка). (першою).
- Підлеглий вітає \_\_\_\_\_ (проте руку подає керівник). (керівника).
- Перша фраза належить тому, хто заходить (до оселі, в приміщення, незалежно від віку, посади. (вітання).
- Незалежно від статі, віку й посади першим той, хто обганяє знайомого чи проходить повз нього. (вітається).
- Зайшовши в установу, організацію, до театру, в ресторан тощо, ввічлива людина має привітатися передусім з \_\_\_\_\_ (із секретаркою, гардеробницею, швейцаром тощо). (персоналом).
- Прийшовши в гості, передусім вітають \_\_\_\_\_, потім – господаря, інших жінок і чоловіків у тому порядку, в якому вони сидять. (господиню).
- Вирази вітання супроводжуються жестами і мімікою – уклін, рукостискання, шапкування, цілування, \_\_\_\_\_, усмішка. (обійми).

#### V. Тренінг "Як бути? Як би вчинили Ви?"

Ситуація 1. Ви йдете вулицею, назустріч Вам – людина, з якою з певних причин Вам не хочеться вітатися. Коли вона наблизилася, Ви:

- а) демонстративно відвернетеся і підете у протилежний бік;
- б) все ж таки привітаєтеся;
- в) уникнете зустрічі, однак подбаєте про це заздалегідь, коли Вас роз'єднуватиме значна відстань.

Ситуація 2. Назустріч йде людина, яка, на Вашу думку, не хоче, щоб Ви її впізнавали, Ви:

- а) пройдете повз неї, зробивши відсутній вигляд;
- б) привітаєтеся, не спинившись;
- в) привітаєтеся, розпочнете діалог про справи, здоров'я.

Ситуація 3. Ви йдете з приятелем. Назустріч Вам – незнайомиць. Він вітається з Вашим приятелем, спиняється і розпочинає розмову. Як поводитися при цьому?

Ситуація 4. Ви зайшли в переповнений тролейбус, побачили знайомих. Чи вітатиметеся? Як?

Ситуація 5. Ви зустрічаєте гурт незнайомих хлопчаків, а серед них – одногрупник Андрій. Чи можна привітатися "Здрастуй, Андрію!" ?

Ситуація 6. Ви заходите у крамницю, у якій буваєте щодня. Чи потрібно вітатися?

Ситуація 7. Ви прийшли до коледжу, зустріли викладача математики: "Привіт, Ігоре Петровичу!". Чи можна так вітатися? .....

Отже, готуючись до спілкування, слід враховувати реальну ситуацію, у якій воно відбуватиметься. Зорієнтувавшись у ситуації, мовець повинен спланувати своє висловлювання: продумати тему висловлювання, форму його, стиль, дібрати мовні засоби, весь час пам'ятаючи про мету спілкування.

Основні правила спілкування

1. Намагайтеся, щоб спілкування з вами було корисним і приємним. Учіться допомагати людям словом і ділом.

2. Будьте завжди ввічливі й доброзичливі у спілкуванні, з повагою ставтеся до свого співрозмовника.

3. Умійте уважно слухати інших.

4. Пам'ятайте: неввічливо говорити багато про себе, переривати співрозмовника.

5. Говоріть про те, що може бути цікавим співрозмовникові. Враховуйте його вік, характер, інтереси.

6. Учіться відчувати настрій співрозмовника, його ставлення до ваших слів. Намагайтеся не виявляти свого поганого настрою.

7. Стежте за мовним оформленням вислову, культурою мовлення.

Правила мовленнєвої поведінки у побуті регламентуються такими рекомендаціями: «вітай», «втішай», «не хвалися», «будь добрим», «будь лагідним», «не пам'ятай зла».

7. Вікторина «Мовний етикет»

1. З якої мови в українську запозичено слово етикет і що воно означає?

2. Що означає словосполучення «мовний етикет»?

3. Назвіть основне правило мовного етикету.

4. Що таке формули мовного етикету? Наведіть приклади.

5. Поясніть вислів грецького філософа Сократа: «Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив».

6. Кому належить вислів: «Ніщо не обходиться нам так дешево і не цінується так дорого, як ввічливість»? Поясніть його суть.

Таким чином, сьогоденне заняття, як і всі інші заняття культури спілкування, є посібником, який навчає нас встановлювати контакти з людьми, прокладати містки знайомств, товаришування і дружби. Вони допомагають нам досягти компромісу при вирішенні складних питань без взаємних образ. Засвоївши цей матеріал, маємо чудову нагоду підняти людям настроїв, ввічливо звернувшись до них, чемно привітавшись.

**Додаток Д**  
**Порівняння експериментальної та контрольної групи на різних етапах експерименту**

Таблиця Д.1

Розрахунок критерію  $\chi^2$  на констатувальному етапі експерименту

Рівень вихованості	Кількість по групі №1 (%)	Кількість по групі №2 (%)	$\frac{n_i}{N}$	$\frac{m_i}{M}$	$\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}$	$\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2$	$n_i + m_i$	$\frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{n_i + m_i}$
	$n_i$	$m_i$						
Високий	9,6	8,5	0,096	0,085	0,011	0,00012 1	18,1	0,0000066
Середній	13,5	13,2	0,135	0,132	0,003	0,00000 9	26,7	0,0000003
Низький	76,9	78,3	0,769	0,783	-0,014	0,00019 6	155,2	0,0000012
$\Sigma$	100,0	100,0						0,0000081

$\chi_{емп\ \phi}^2 = 100 \cdot 100 \cdot 0,0000081 = 0,08$ , отже  $\chi_{емп\ \phi}^2 = 0,08 < \chi_{0,05}^2 = 5,99$ , що свідчить про збіг характеристик груп, що порівнюються, із рівнем значущості 0,05.

Таблиця Д.2

Розрахунок критерію  $\chi^2$  для ЕГ та КГ на прикінцевому етапі експерименту

Рівень вихованості	Кількість по ЕГ (%)	Кількість по КГ (%)	$\frac{n_i}{N}$	$\frac{m_i}{M}$	$\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}$	$\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2$	$n_i + m_i$	$\frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{n_i + m_i}$
	$n_i$	$m_i$						
Високий	18,3	9,4	0,183	0,094	0,089	0,00792 1	27,7	0,0002859
Середній	61,5	15,1	0,615	0,151	0,464	0,21529 6	76,6	0,0028106
Низький	20,2	75,5	0,202	0,755	-0,553	0,30580 9	95,7	0,0031954
$\Sigma$	100,0	100,0						0,0062919

$\chi_{емт \phi}^2 = 100 \cdot 100 \cdot 0,0062919 = 62,9$ , отже  $\chi_{емт \phi}^2 62,9 > \chi_{0,05}^2 = 5,99$ , що свідчить про розбіжність характеристик контрольної та експериментальної групи після формувального експерименту з ймовірністю 95%.

Таблиця Д. 3.

Розрахунок критерію  $\chi^2$  для ЕГ на констатувальному та прикінцевому етапах експерименту

Рівень вихованості	Кількість по ЕГ на початку експерименту (%)	Кількість по ЕГ на кінець експерименту (%)	$\frac{n_i}{N}$	$\frac{m_i}{M}$	$\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}$	$\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2$	$n_i + m_i$	$\frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{n_i + m_i}$
	$n_i$	$m_i$						
Високий	9,6	18,3	0,096	0,183	-0,087	$\frac{0,00756}{9}$	27,9	0,0002712
Середній	13,5	61,5	0,135	0,615	-0,48	$\frac{0,2304}{9}$	75,0	0,003072
Низький	76,9	20,2	0,769	0,202	0,567	$\frac{0,32148}{9}$	97,1	0,0033109
$\Sigma$	100,0	100,0						0,0066541

$\chi^2 = 100 \times 100 \times 0,0066541 = 66,54$ , що є більше за критичне значення  $\chi_{0,05}^2 = 5,99$ , а тому можемо стверджувати, що у процесі формувального експерименту рівень вихованості культури спілкування старшокласників в експериментальній групі підвищився.



Таблиця Д.4.

Розрахунок критерію  $\chi^2$  для КГ на констатувальному та прикінцевому етапах експерименту

Рівень вихованості	Кількість по КГ на початку експерименту (%)	Кількість по КГ на кінець експерименту (%)	$\frac{n_i}{N}$	$\frac{m_i}{M}$	$\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}$	$\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2$	$n_i + m_i$	$\frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{n_i + m_i}$
	$n_i$	$m_i$						
Високий	8,5	9,4	0,085	0,094	-0,009	0,000081	17,9	0,0000045
Середній	13,2	15,1	0,132	0,151	-0,019	0,000361	28,3	0,0000127
Низький	78,3	75,5	0,783	0,755	0,028	0,000784	153,8	0,000005
$\Sigma$	100,0	100,0						0,0000222

$\chi^2 = 100 \times 100 \times 0,0000222 = 0,22$ , що є менше ніж критичне значення цього показника  $\chi^2_{0,05} = 5,99$ , що в свою чергу свідчить про те, що у контрольній групі не виникло значних змін в рівні вихованості культури спілкування старшокласників за період експерименту.